24

Vatsyayana's Kamasutra

कामशास्त्र.

No 24

वाराणस्यां भगवानलालेन लेखितेयं टीका सं १८२३

वात्स्यायनसूत्रवृत्तिः जौहरिया. भास्करनृसिंह शास्त्री

पा० श्रीगणे[शा]यनमः श्रीशिवायनमः श्रीगुरुचरणाभ्यांनमः श्रीलक्ष्म्यैनमः श्रीसरस्वत्यैनमः श्रीगोविंदायनमः श्रीः श्रीः श्रीः
१ कुंठिःप्रोद्दंडगंडस्थलयुगलिगलन्मूरिदानांबुधारामाधुर्यास्वादमत्तभ्रमरगलगलद्धंक्रियालंक्रियोमे दुर्घांभोराशिमध्यप्रचलरवि
स्लप्रौढदर्वीचयानामायोन्वाद्रिंगुंफान्विततनुनितरांकामशास्त्रार्थवक्रे १ श्रीसिंदूरस्थिरितावदंघ्रिभूपतौकांतिप्रतापान्वितेछत्रादिस्फुरि
तेकवीश्वरमनःसिंहासनाध्यासिनि धामोद्यन्मणिसोधतिश्रितजनः सेनाधिनाथस्ससौनिसंश्रीयुवराजतिक्षितिभुजोदासंततिस्यान्दुतं २
वसोपीवात्स्यायनामाथकामशास्त्रंयः चक्रेचक्रधरंतवंदेवंदारुवृंदमंदारं ३ धर्मार्थौपरिविलसन्मोसादभ्यहितःप्रवेःसकलज
गज्जनिहेतुःपुरुषार्थश्रेष्ठआत्मभूर्जयति ४ एकातपत्रंरतनीशविंबनितंबिनीराज्यमलिश्चवंदी लोकाश्रितावात्स्यायनसूत्रंजायसास्ससोभा
तिसकामराजः ५ आनंदानंदसंदोहसंदायकधुरंधरः स्मरराजोराजमखराजतेराजपूजितः ६ श्रीसर्वेश्वरशास्त्रिसद्गुरुमहाकारुण्यसाहा
य्यतःश्रीराजव्रजलालविद्वद्धिराट्संप्रेरणादेशितात् श्रीकाशीनरसिंहशास्त्रिकविनाकंदर्पचूडामणेः श्रीवात्स्यायनसूत्रवृत्तिरखिलप्रौ
ढप्रियालिख्यते ७ श्रीमन्भास्करवंशवारिधिविधुःषट्शास्त्रवेदस्मृतिश्रौतास्यागमकाव्यनाटकमुखप्रोल्लष्धविद्याप्रदान् धृत्वानूलिंगनय १
ज्वनस्तनस्तान्नत्वानृसिंहःसुधीः श्रीवात्स्यायनसूत्रवृत्तिमखिलश्रीसैकरोतिक्रमात् ८ विद्वांसःस्वीयवाक्याऽमृतरसलहरीन्नप्तचिताम्र

पीमांमत्प्रोक्तांसूत्रवृत्तिमद्यपरिदययाप्रेक्ष्यतुष्टाभवंतु गंगांगंगाधरोपित्रिभुवनशुभदामुद्वहन्नुत्तमांगेवापीपायोभिषेकान्नतजनकलिता
न्नैतिकिंनिद्रेतिसः ९ दोषान्विहायगुणलेशमपीहवृत्तौग्रहंतुनिखिलधियोनितरांगुणज्ञाः क्षौद्रंयथात्रपरलेपरिधयसर्वाःशुद्धास्ततोम
धुपिबंपतिपरंरसज्ञाः १० काहंपरिच्छिन्नमतिर्नितांतंक्वकामदेवस्यगुणाग्रगण्याः ग्रादिसंयेद्दोरिववत्सकस्यकुत्साममातः कविनोस्तकस्य
११ निस्समहाधनिकवेष्टितवन्ममायद्वात्स्यायनवृत्तिकरणाद्रणंतथापि श्रीकामदेवगुणसन्मणिसंघसंगाद्वृत्तिः स्रजैरिवगुणःप्रथितिंप्रयातु
१२ ग्रंथाःकियंतःकवयःकियंतोगुणाःकियंतोविततःकियंतः तथापिचेतोममकामसूत्रवृत्तिंविधेयंत्वरतेविधातुं १३ यथामृतितथैवमेमद
नसत्रवृत्तौमनःप्रवृत्तमधुनाभवेत्तदपिचित्रमेतन्ननत् अनेकमणिमौक्तिकप्रकरपूर्णरत्नाकरात्प्रगृह्यकतिचिन्मणीन्किमुनदर्शयंतेजनाः
१४ श्रीवात्स्यायनवीरभद्रमुखसद्ग्रंथाम्बुधौन्निधेर्युक्त्याख्यान्सपत्नांशकांश्चनसमानीयाहमत्रापिवा वृत्तिंकांचनकल्पयन्कविपदंप्राप्नोमिय
द्वस्तुविशुद्धसामधुकृत्सदंसुमनसःसारस्यसम्मेलनात् १५ श्रीमद्भद्रपदरामभद्रदययावाणीममास्यादपिप्रोद्यन्त्र्यावरसान्वितातिसरलाप्रासे
युंताविर्भवेत् वीणारोपितसद्गुणापिविरसाप्यंसंतमसन्नुतन्नक्वाणोर्वीदपितप्रभाववशतःसंतोषदात्रीनकिं १६ श्रीरंगबुधेस्वितरंगपरेहं
चंद्रानुवारनिकराइवमेघसंघात् प्रासारवद्गुदितियत्करुणाकटाक्षाद्वाचःस्फुरंतिपुरतोममसास्तुवाणी १७ पुरुषत्रयेत्रिधास्तिवदनेवक्षः

का॰ सू॰ स्थलेकेदेशयाएजव्रजनलाल· विभोर्मुखगः हृच्चितेषु सा विकासेसदा १८ रसगुणनाध्यायाः प्रकरणंसंख्याव्धिदृहृगाजुमिता सांप्रिसहस्रंश्लोका अ
२ धिकरणंसप्तकामशास्त्रमिन् १९ अर्थोधर्मप्रापकः सोपिहेतुः स्वर्गप्राप्तेःस्वर्गेनामेव कामः अनन्तासोनंदरूपात्मोक्षात् तानानंदः कामउच्यते पु
मर्थः २० ॐ धर्मार्थकामेभ्यो नमः अत्रभगवान्वात्स्यायनः ब्रह्मानंदाभिव्यंजकवृत्तिविशेषतयासमाधेरिव कामवसंनिपत्योपकारकत्वं स्यान्न॰
पानादेश्चसत्संगादेरिवतत्साधनतां आनंदाभिव्यंजकतयामोक्षादप्यभ्यर्हिततमतां चपश्यन्निष्प्रयोजनत्वामङ्गलकत्वाशिष्टपरिगृहीत
त्वादिदोषान्क्रमेणवारयन्विघ्ननिवर्तकंब्रह्मानंदानुसंधानलक्षणंमंगलंचशिष्यशिक्षायैप्रेक्षावत्प्रवृत्तयेऽनुबंधचतुष्टयंचसूचयन्सां
गंपरमपुरुषार्थंनिर्दिशति तत्र धर्मत्वमलौकिकप्रवर्तकत्वमितिभाट्टाः यागादिजन्यमपूर्वत्वमितिप्राभाकरादयः राजादिव्यावृत्तयेऽलौ॰
किकपदंप्रतिग्रहादिसाध्यत्वमर्थत्वं यद्यप्यर्थ्यतइतिव्युत्पत्त्यासर्वस्याप्यर्थत्वं प्रतीयते तथापि निर्मथ्याधिकरणन्यायेन योगाद्रूढेः प्रबलत्वात्
पंकजादिशब्दवद्योगरूढ्याद्रव्यादिपरत्वमेव कामत्वंचानंदाभिव्यंजकवृत्तिविशेषत्वं योगादिजन्यावृत्तये विशेषपदं निरूपकत्वं विभक्त्यर्थः अ
पकृष्टत्वं शकारकृतानंनमः शब्दार्थः अलौकिकप्रवर्तनादिनिष्ठविषयताऽवच्छिन्नप्रतिग्रहादिजन्यधर्मविशेषावच्छिन्नविषयतावच्छिन्नकर
णजन्यवृत्तिविशेषनिष्ठविषयतावच्छिन्नोत्कर्षनिरूपितापकर्षनिष्ठप्रकारतानिरूपितस्वनिष्ठविशेष्यतानिरूपितविषयिताशालिज्ञानाश्र २

यः आचार्येहृतिवाक्यार्थः धर्मादित्रितयार्थेहमस्सर्वरूपः अपकृष्टत्वं चात्रार्थित्वं आत्रालंबनविभावाद्यो विषयः प्रयोजनं चानंदाभिव्यंजकवृत्तिवि
शेषः कामः तत्कामोऽधिकारी प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबंधः एतेन ब्रह्मानंदानुसंधानलक्षणं मंगलं च कृतं तदुक्तं श्रुतौ को ह्येवान्यात्कः प्रा॰
ण्यात् यदेष आकाश आनंदो न स्यात् एष ह्येवानंदयाति अन्योऽन्तर आत्मानंदमयः तेनैष पूर्णः तस्य प्रियमेव शिरः मोदो दक्षिणः पक्षः प्रमोद उत
रः पक्षः आनंद आत्मा आशिष्ठो दृढिष्ठो बलिष्ठः तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यात् स एको मानुष आनंदः एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि
मात्रामुपजीवंति आनंदो ब्रह्मेति व्यजानात् स्मृतौ च आनंदमयोऽभ्यासात् आनंदः सुप्रमोद इत्यादिः वसंततिलके भाणे इदानीं सकलसुखसाक्षा
त्कारक्षमं लक्ष्मीश प्रभृतिभिः सदासेवितं सर्वातिशायि तन्मोक्षं परमं सुखं निर्वाणं हिमहत्सौख्यं अभिनवयौवनमदललितकामिनीनितंबसदकू
लमोक्षमाविसौख्यमेवाभिधीयते अस्येव स्वसंवेद्यपरमानंदस्वरूपस्य तत्सुखस्य मोक्षसुखत्वं प्रतिपाद्यते तत्रानंगोपासनमंतरेण न घटत इ
ति धर्मार्थयोर्दृष्टादृष्टद्वारा परमपुरुषार्थशेषत्वसूचनार्थं पूर्वनिर्देशः ननु आत्मानमुपासीतभगवंतं सदा ध्यायीतेत्यादि उपासनायाइवकाम॰
स्यतत्साधनस्य वा सेव्यत्वे प्रमाणाभावान्नेदं शास्त्रमादरणीयमित्यत आह शास्त्रे प्रकृतत्वात् शास्तीति शास्त्रं वेदः वेदत्वं चालौकिकपर्यवसन्नत्वं निर
पेक्षशब्दत्वमित्यपरे विध्यर्थवादमंत्रनामधेयात्मकत्वमित्यन्ये तेष्विन्द्रप्रकृतत्वात्विहितत्वात् आदरणीयमिति शेषः तथा च श्रुतिः ब्रह्मचारी भूत्वा

वा: स:
३

गृहीभवेत् आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातंतुं मा व्यवच्छेत्सीः नापुत्रस्य लोकोस्ति इत्यस्यां पुत्रानापेहि त्रिभिः ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषि
भ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य इत्यादिः स्मृतिश्च मिताक्षरायां याज्ञवल्क्यः अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् मनुः ऋणत्रयमपाकृत्य
मनो मोक्षे निवेशयेत् भागवतेपि तृतीयस्कंधे कर्दमोपाख्याने सप्तमस्कंधे धर्मार्थकामशास्त्राण्यध्येतव्यानीति प्रह्लादचरित्रे दशमस्कंधे सां
दीपनमहर्षिनिकटे श्रीकृष्णश्चतुःषष्टिकलाः प्रशिक्षयदित्यादिः एवं महाभारतेपि तथा च विधिनिषेधात्मकश्रुतिस्मृतीतिहाससिद्धत्वाद
दरणीयमिति भावः एवमपि शिष्यपरिग्रहीतत्वादननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यमाशंक्याह तत्समयावबोधकेभ्यश्चाचार्येभ्यः तत्संवद्धात् तेषां
धर्मादीनां समया अनुष्ठापका वेदाः तान्नानाशाखाप्रकरणगतानर्थतोनुभाव्य शतसहस्राध्यायैः सम्यगवबोधयंतीति समयावबोधकाः
प्रजापतिप्रमुखाः स्वयमाचरणादित्यादिलक्षणलक्षिताः तेभ्यः तैर्विहितत्वात् सेवितव्यमिति शेषः तथा च सर्वशिष्टपरिग्रहीतत्वान्नाननुष्ठान
नुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यमिति भावः स्वग्रंथप्रयोजनं प्रकृतस्य प्राधान्यं च सूचयन् संप्रदायप्रवर्तकांस्तद्ग्रंथांश्च निर्दिशति प्रजापतिर्हि प्रजाः
सृष्ट्वा तासां स्थितिनिबंधनं त्रिवर्गस्य शासनमध्यायानां शतसहस्रेणाग्रे प्रोवाच प्रजानां पतिः प्रजापतिः अनेन सकलप्रजाभिरेतदाज्ञायां वर्तित ३
व्यमिति सूचितं प्रकर्षेणाविच्छिन्नं जायंते स्थूलोपाधिं हस्तादिभोगायतनं गृह्णंतीति प्रजाः ताश्च जरायुजादिभेदेन चतुर्विधाः जरायुभ्यो जाता ब्रा

ह्मणादयः अंडेभ्यो जायंत इत्यंडजाः पक्ष्यादयः स्वेदजा यूकादयः उद्भिज्जा लतागुल्मादयः ताः सृष्ट्वा संकल्पमात्रेण निर्माय तत्संबंधिनी स्थितिः सुखेन
ह्रियते निबध्यते धर्मादिविधिना प्रतिपाद्यते अनेनेति स्थितिनिबंधनं तच्च धर्मादिप्रतिपादकवेदवाक्यं तत् शतसहस्रसंख्याकाध्यायपरिमितग्रंथेन स
म्यक् प्रकटीचकार तस्यैकदेशं स्वायंभुवो मनुर्धर्माधिकारिकं पृथक् चकार एवं प्रजापतिः नानाशाखागतवेदवाक्यानि वर्गप्रतिपादकानि संग्रथ्य त
देकदेशं मंदानुग्रहाय स्वयंभूस्मनुरूपेण धर्मोधिक्रियते प्रतिपाद्यते अनेनेति धर्माधिकारिकं धर्ममात्रप्रतिपादकं ततः संक्षिप्य प्रकटीचकार बृहस्पति
रर्थाधिकारिकं तदाज्ञया बृहस्पतिर्देवगुरुरर्थमात्रावबोधकं मंदानुग्रहाय संक्षेपेण विशदीचकार एवं प्रजापतिरंगभूतार्थधर्मांशमनुरूपेण
स्थितस्य तृतीयं स्मरं लोके प्रवर्तयितुं तस्यानन्यसाध्यतया परमेश्वरं प्रार्थयामास तेनानुग्रहलब्धसर्वैश्वर्यः प्रमथगणः श्रीनंदिकेश्वरस्त
दाज्ञया परमपुरुषार्थेन तं मोक्षशास्त्रं चकारेत्याह महादेवानुचरश्च नंदी सहस्रेणाध्यायानां पृथक् कामसूत्रं प्रोवाच दीव्यते द्योतयति जगदिति च
देवः महांश्चासौ देवश्चेति महादेवः त्रिविधपरिच्छेदशून्यः ब्रह्मानंदरूपः परमेश्वरः तस्यानुचरः परमभक्तः तत्प्रसादलब्धसर्वैश्वर्यः नंदयति ब्रह्मानं
दं प्रापयसे तच्छास्त्रप्रवर्तनेन प्रजा इति नंदी एतेन ईश्वरानुग्रहमंतरेण न कस्यापि तज्ज्ञानमस्तीति सूचितं स च सर्वेतः अध्यायानां सहस्रेण प्रधानपुरुषा
र्थतया धनविभागवानेकार्थसूचकं कामशास्त्रं प्रोवाच तदेव तु पंचभिरध्यायशतैः औद्दालकिः श्वेतकेतुः संचिक्षेप केवलसल्लप्रयात्नानां क्रमयुगज

वा०सू० न्मनो पुरुषाणामुपकारायश्रीनंदिकेश्वरप्रणीतमेव कामशास्त्रं रजोभिभूतसत्त्वानां त्रेतायुगसंभवानां तेषांमंदमतीनामनुग्रहायउद्दालकपुत्रःश्वेत
४ केतुश्छांदोग्यषष्ठाध्यायप्रतिपादितां निर्गुणब्रह्मविद्यां पितुः सकाशाल्लब्ध्वा तत्रारुच्या ब्रह्मानंदाभिव्यंजकपरमपुरुषार्थप्रतिपादकमिदमेव पंचश
ताध्यायैः शास्त्रसंकोचेनाकरोत् तदेवपुनरध्यर्धेनाध्यायशतेन साधारणसंप्रयोगिककन्यासंप्रयुक्तकभार्याधिकारिकपारदारिकवैशिकौपनिषदि
कैः सप्तभिरधिकरणैर्बाभ्रव्यः पांचालः संचिक्षेप एवं त्रेतायुगे औद्दालकिप्रतिपादितमेव शास्त्रं पंचालदेशोद्भवोबाभ्रव्याख्योमहर्षिः केकयराज
सकाशाद्वैश्वानरविद्यां प्राप्य तत्रास्वारस्यात्तमोभिभूतरजः प्रधानानां द्वापरसंभूतानां ततोऽपि मंदप्रज्ञानाम् पर्यनुकंपया च साधारणादिवक्ष्यमाण
लक्षणैः सप्तभिरधिकरणैस्ततोऽपि ग्रंथतः संक्षिप्य निर्ममे तस्यैकदेशं षष्ठं वैशिकमधिकरणं पाटलिपुत्रिकाणां गणिकानां नियोगाद्दत्तकः पृथक्
चकार एवं युगत्रये महर्षिभिस्तत्तत्कालकृतस्यास्यैकदेशं साधारणादिसप्ताधिकरणेषु षष्ठसंख्यापूरकं वैशिकाख्यमधिकरणं पाटलीपुत्राख्यप्रख्या
तनगरस्थानामगणितगुणानां गणिकानामुपरि नियोगात् कृपावशात् प्रार्थितार्थदातृत्वाद्दत्तकनाममहर्षिर्विभावादिभेदेन विशदी
चकार तत्प्रसंगाच्चारायणः साधारणमधिकरणं पृथक् प्रोवाच तासां वारांगनानां प्रसंगाद्दुपरिकरुणावशात् चारयति अनुष्ठापयति पुरुषमि- ४
तिचारं शास्त्रं तस्याध्यापयितृत्वेनायनं आश्रयः पुरुषविशेषश्चारायणनामा ऋषिः साधारणाख्यमधिकरणं पार्थक्येन प्रणिनाय ५ सुवर्णना

भः सांप्रयोगिकं सुवर्णं ब्रह्मांडं नाभौ कुक्षौ यस्य स सुवर्णनाभः परमेश्वरः तदवतारस्तन्नामा महर्षिः सांप्रयोगिकाख्यं द्वितीयमधिकरणं चक्रे घो
टकमुखः कन्यासंप्रयुक्तकं हयग्रीवावतारो घोटमुखनामा महर्षिः कन्यासंप्रयुक्तकं वक्ष्यमाणलक्षणं तृतीयमधिकरणमकरोत् गोनर्दीयो भा
र्याधिकारिकं गोनर्दयति भारनिर्हरणेनाह्लादयतीति गोनर्दीयः परमेश्वरः तदवतारोऽन्यो महर्षिः भार्याधिकारिकमकार्षीत् गोणिकापुत्रः पार
दारिकं पृथुरिवविधमानायत्तवराहदंष्ट्राग्रेऽगणिकागोरूपालिकागोणिकायत्तवराहोद्धृताभूः तत्पुत्रः शिवाज्ञातोऽङ्गारकः तदवतारः क
श्चनाचार्यः पारदारिकं पंचमं चकार कुचुमार औपनिषदिकं कुचुमारः कुंभस्थिं च वले प्राप्तो तिरश्चितुमिति कुचुः मारयतिदृष्टानिति मारः सोऽसौ स च
परमेश्वरः तदवतारो मारागमपारंगतः कश्चन विपश्चित् औपनिषदिकं सप्तमं प्रकरणं प्रकटीचक्रे एवं बहुभिराचार्यैस्तच्छास्त्रं खंडशः प्रणीतमु-
त्सन्नकल्पमभवत् पूर्वोक्तशास्त्रैकदेशप्रभृतिभिः कैश्चिदाचार्यैरेकैकांशप्रणयनेन कैश्चिदतिविस्तारकरणेन मंदमतिभिः साकल्येनदुरधि
गममेतच्छास्त्रमीषदुत्सन्नमुत्सन्नकल्पं सम्यक् शास्त्रार्थानधिगमात् किंचिदधिगमश्च नष्टप्रायमभूत् एवं संप्रदायस्योध्यर्थे दत्तकाद्याचार्यो
न् तद्ग्रंथांश्च निर्दिश्य स प्रवृत्तो हेतुं सूचयन् तेषामेकैकदेशविषयत्वेनातिविस्तृतत्वेन चस्फुटतां स्वग्रंथस्य शब्दतः संक्षिप्तत्वेन कृत्स्नार्थयोगाच्च
त्वेन च प्राशस्त्यं सूचयन् चिकीर्षितं प्रतिजानीते तत्र दत्तकादिभिः प्रणीतानां शास्त्रावयवानामेकदेशत्वान्महदिति च बाभ्रवीयस्यदुरध्ये

यत्नात्संक्षिप्य सर्वमल्पेन ग्रंथेन कामसूत्रमिदं प्रणीतं तत्र प्रजापतिप्रणीतं नन्दिकारण्येत्यादिभिः प्रणीतमेतच्छास्त्रं च शब्देन संक्षिप्तं कृत्वा
र्थप्रतिपादकं प्राधान्येन कामतत्साधनापनेकार्थसत्त्वकं बुद्धिस्थं कामशास्त्रं भगवता वात्स्यायनाचार्येण प्रतन्यत इति संबंधः बुध्युल्लिखित
त्वेन भूतार्थकक्तप्रत्ययप्रयोगः ननु बाभ्रवीयादिकृतशास्त्रैरेवेष्टसिद्धेः किमनेन न तन्ग्रंथ ग्रंथानां तेषां सत्त्वमिष्यतेऽत्र प्रधानत्वापर
पुरुषविषयत्वेन नमः प्रधानानामिदानीं तन्नानेद्यैर्यत्नान्नैवमिसारमहद्भिश्च बाभ्रवीयस्य दुरध्येयत्वादिति महद्भिश्चेति चकारेण तु शब्द
कादित्यादिकं समुच्चितं अथ तर्हि आधुनिकदत्तकादिप्रणीतैः शास्त्रैरिष्टसिद्धिरिति संसत्तेषामेकैकदेशविषयत्वेन कृत्स्नविषयत्वाभावान्न प्र
क्षावत्प्रवृत्तिसहितत्वात्तत्वादत्तकादिभिः प्रणीतानां शास्त्रावयवानामेकदेशत्वादिति शास्त्रस्यावयवादेवावयवा एकदेशाः साधारणादयः तत्प्रतिपा
दकान्यपि शास्त्राणि शास्त्रावयवाः तेषां दत्तकादिप्रणीतानामेकैकावयवप्रतिपादकत्वान्नैवेष्टसिद्धिरिति भावः कामशास्त्रीयसूत्राणां नरसिंहा
र्येविनिर्मितौ उपोद्घातप्रकरणं वृत्तौ संपूर्णतामगात् भास्करनृसिंहकृतिनाम्नि कृतिनामानंदसंपदभिवृद्धौ श्री उत्तरसूत्रवृत्तौ साधारणमत्र तन्न
तेविशदे एवं प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थमस्य शास्त्रस्यानुबंधचतुष्टयं समस्तं तोशिष्टपरिग्रहीतिसंप्रदायशुद्धिं च प्रवृत्तिनिमित्तं चोक्त्वा शिष्यं बुद्धिवैश
यायकर्तव्य कृत्स्नशास्त्रोपयोगित्वेन साधारणत्वं प्रथममधिकरणं विशदयन् तत्रस्य पंचाध्यायान् क्रमेण निर्दिशति तस्यायं प्रकरणाधिकरण

समुद्देशः इत्यादिना प्रकरणानि चाधिकरणानि च प्रकरणाधिकरणानि प्रकरणपदमध्यायानामुपलक्षणं तेषां सम्यगुद्देशनं समुद्देशः नाम्ना व
स्तुसंकीर्तनेन तस्य वक्ष्यमाणशास्त्रस्य अयं बुद्धिस्थः प्रकरणाध्यायाधिकरणनिर्देशो भवतीति शेषः शास्त्रसंग्रहः शास्त्रपदेन शास्त्रप्रतिपाद्य प्र
मेयाणां द्योतलक्ष्येतेतेषां संग्रहः संक्षेपेण प्रतिपादनं क्रियत इति शेषः सूत्रद्वयेनैकाध्यायनिर्देशः प्रतिपाद्यभेदाद्यो भेदः अयमर्थः स प्राधिक
रणात्मकस्यास्य शास्त्रस्य सर्वोपकारिपदार्थप्रतिपादकतया साधारणाख्यं प्रथममधिकरणं तत्र च पंचाध्यायाः तत्र एतावंत्यधिकरणानि ए
तावंति प्रकरणानि तावंतोऽध्यायाः एते प्रमाणादयः प्रतिपाद्या इति संग्रहेणानिर्देशकः प्रथमाध्याय इति त्रिवर्गप्रतिपत्तिः त्रयाणां वर्गस्त्रिवर्गः
धर्मार्थकामाः तस्य स्वरूपं प्रमाणं साधनं च प्रतिपाद्यते तापत्ये तेनेनेति प्रतिपाद्य इति चतुर्थसत्ता तत्सर्वे द्वितीयाध्यायप्रतिपाद्यमिसर्थः विद्यास
मुद्देशः विद्या वक्ष्यमाणाः गीतवाद्यादयः तदधिकारित्वकालतत्साधनत्वस्वरूपप्रतिपादकस्तृतीयाध्यायः नागरिकवृत्तं नगरे भवाः नागरिकाः
तेषां वृत्तमिव वृत्तं वर्तनं उद्देश्यान्नपानादिसेपादनं चतुर्थाध्यायप्रतिपाद्य नायकसहायदूतीकर्मविमर्शः नायिकाश्च नायकाश्च नायकाः पुमान् स्त्रिये
त्येकशेषः सहायादूत्यादयः कर्मवाद्यनृत्यालेख्यमणिभूमिकाकर्मशयनरचनमाल्यग्रथनादिरूपं एतेषां स्वरूपं प्रयोजनं च पंचमाध्यायप्रतिपाद्यं
पाद्यं एवं साधारणाधिकरणे पंचभिरध्यायैः प्रकरणादिसमुद्देशः क्रियत इति प्रतिज्ञायतमेवाहध्यायाः पंच ७ प्रथमाधिकरणेऽध्यायाः पंच एक

देशार्थमात्रप्रतिपादकवाक्यसमुदायो ऽध्ययनविषयत्वादध्यायशब्दार्थः ॥ अधिकरणविचारः प्रथमाधिकरणे प्रकरणानि पंच प्रस्तुनैकदेशमात्रप
र्यवसन्नत्वं प्रकरणशब्दार्थः ॥ अथ सांप्रयोगिकाख्यद्वितीयेधिकरणे दशभिरध्यायैः सप्तदशभिः प्रकरणैश्च प्रतिपाद्यमर्थं संक्षेपेण निर्दिश
ति प्रमाणकालभावेभ्यो रतावस्थापनं प्रीतिविशेषाः प्रमाणानि च कालाश्च भावाश्चेति प्रमाणकालभावाः प्रमाणानि शशमृगीत्वादीनि कालाः
शीघ्रमांद्यादयः भावाः अनुरक्तो ऽहमस्येत्यभिमानादयः एभ्यो जाता निरतानि रहःशयनाद्युपरतान्यन्तानि तेषामवस्थापनसंपादनप्रकाराः प्रीति
विशेषाः रागरसाद्यपरपर्यायाः एते प्रथमाध्यायप्रतिपाद्या इति शेषः एवं संक्षिपेण प्रथमाध्यायप्रतिपादितार्थमेव नवभिरध्यायैः प्रतन्यते तानि
वननवभिः सूत्रैर्निर्दिशति ॥ आलिंगनविचाराः इत्यादिना ५ ॥ आलिंगनानि स्पृष्टकादीनि तेषां विचाराः प्रकाराः द्वितीयाध्यायप्रतिपाद्याः चुंबनविकल्पाः
चुंबनानि ललाटकपोलादिस्थानेषु मुखेन सशब्दस्पर्शनानि तेषां विकल्पाः जातिगणपुरुषादिभेदेन नानाप्रकाराः तृतीयाध्यायप्रतिपाद्याः नख
रदनाज्जातयो दशनच्छेद्यविधयः नखाश्च रदनाश्च तेषां जातयः देशभेदेन मृदुत्वक्लिष्टत्वादयः चतुर्थाध्यायप्रतिपाद्याः दशनशब्देन खा
नामप्युपलक्षणं तैश्छेद्याः कक्षोन्तादिप्रदेशाः विषयः मयूरपदादिप्रकाराः देश्याउपचाराः देशेषु वाल्हीकादिषु भवाः देश्याः प्रणयनाः तासां यो ६
ग्याउपचाराः पंचमाध्यायप्रतिपाद्याः संवेशनप्रकाराः श्चित्ररतानि संवेशनं शयनं तस्य प्रकाराः पार्श्वशयानादयः चित्ररतानि माजोरवाणहा

धानं ब्राह्मणप्राजापत्यादिप्रकाराः संबंधानां उच्चनीचादिसंबंधानां निर्णयः परिहारः तृतीयाधिकरणे प्रथमाध्यायप्रतिपाद्यः कन्याविस्रं
भणं कन्यानां विवाहितदाराणां निशि विजने विस्रंभणं मृदूपायैर्वशीकरणं द्वितीयाध्यायप्रतिपाद्यं बालोपक्रमा इंगिताकारसूचनं बालस्यमा
तापित्रानियुक्तस्योपक्रमं तदुपक्रमाः कन्यासहितबालकर्तृकपुष्पापचयपुष्पग्रथनमध्यमांगुलिग्रहणादयः तस्या इंगितस्याभि
प्रायस्याकारैर्नेत्रनिमीलनताम्बूलदानसंमुखसंवीक्षणादिभिः सूचनं तृतीयाध्यायप्रतिपाद्यं एकपुरुषाभियोगः प्रयोज्यस्योपावर्तनमभि
योगतश्च कन्यायाः प्रतिपत्तिः एकेन पुरुषेणाभियोगः अभियोजनं गोष्ठीवर्धनोदकसेचनसहशयनादिरूपः कार्यः प्रयोज्यस्योक्तरूप
स्य सकाशात्स्वानुरक्तायाः प्राप्तियाउपावर्तनं इतिवृत्तिः अभियोगतः अभियोगैः सार्वविभक्तिकस्तसिः इंगिताकारप्रदर्शनैः अलाभे मातृ
धात्र्यादिभिः प्रतिपत्तिः स्वाधीनता चतुर्थाध्यायप्रतिपाद्यं विवाहयोगः गांधर्वादिविवाहप्रदर्शनं पंचमाध्यायप्रतिपाद्यं इति कन्यासंप्रयुक्तकं ॥
तृतीयमधिकरणं कन्यायाः संप्रयोगाः स्वाधीनोपायाः प्रतिपाद्यं तेस्मिन्निति कन्यासंप्रयुक्तकं न दारस्य तृतीयाधिकरणप्रतिपाद्यं समाप्तमिस
र्थः अस्मिन्नधिकरणे अध्यायाः पंच प्रकरणानि नव भवंतीति शेषः ॥ अथ चतुर्थाधिकरणे प्रथमाध्यायप्रतिपाद्यं निर्दिशति एकचारिणी ७
वृत्तं एकस्मिन्नप्रसावेव चरत्यानुकूल्येन नेष्टनीस एकचारिणी पतिव्रता तस्याः वृत्तं गुरुशुश्रूषादिकं प्रवासचर्या प्रसौ प्रवासं गते सति तस्या एव च॥

रिवंधविशेषाः षष्ठाध्यायप्रतिपाद्याः प्रहणनयोगास्तद्युक्ताश्च सीत्कृतोपक्रमाः प्रहणनेनानुवर्तनेन युज्यंत इति प्रहणनयोगाः प्रहणनस्या
नानि स्तनांतरजघनपार्श्वादीनि तद्युक्तानि उपक्रम्यंते क्रियंत इत्युपक्रमाः कृतअभिहितन्यायेन उपक्रम्यमाणानि सीत्कृतानि कूजितरुदितध्व
न्तानां वार्थशब्दप्रयोगादयः एते सप्तमाध्यायप्रतिपाद्याः पुरुषायितं पुरुषोपसृप्तानि पुरुषवदाचरितं पुरुषायितं भावे क्तः पुरुषस्य अममु
पलभ्य कुतूहलाद्वा साहाय्यकरणे पुरुषकर्तृकाणि नीवीविश्लेषणादीन्यष्टमाध्यायप्रतिपाद्यानि औपरिष्टकं निमित्तं पार्श्वेतोदष्ट्व हिः
संदंशाद्यष्टविधं वदने जघनकर्म नवमप्रतिपाद्यं रतारंभावसानिकं रतिविशेषाः प्रणयकलहः रतानां उपवेशनमाल्यालंबनपरिष्वंगादीनामारं
भउपक्रमः आवसानिकं रागमतिवात्स्यष्यविष्टयग्वहिर्गमनं रतविशेषाः श्रमापन्नोदायचंद्रिकासेवनारुंधतीनिरीक्षणादीनि प्रणयकल
हः प्रणयिषु तत्सूर्वेकसंज्ञापादिसमयेषु अप्रथाोत्सपत्नीनामग्रहणे कलहः रुदितवक्षोजप्रहणनमाल्यभूषणावमोक्षणभूशयनादिरूपः द
शमोध्यायप्रतिपाद्यः इति सांप्रयोगिकं द्वितीयमधिकरणं संप्रयोगाः रतानि प्रमाणकालादिजन्यानि रहःशय्याद्युपरतानि इत्थं प्रणयकलहां
तानामुपलक्षणं तानि प्रतिपाद्यं तेलक्षणपरीक्षाभ्यां निर्णीयंते स्मिन्निति सांप्रयोगिकाख्यं द्वितीयाधिकरणप्रतिपाद्यमिति पी समाप्तमित्यर्थः
अध्याया दश प्रकरणानि सप्तदश भवंतीति शेषः अथ तृतीयाधिकरणप्रक्रियावरणविधानं संबंधनिर्णयः वास्यकन्यापरिग्रहस्य विधिः वि

यी स्थंडिलशयनादिः प्रथमाध्यायप्रतिपाद्यः सपत्नीषु ज्येष्ठावृत्तं कनिष्ठावृत्तं पुनर्भूवृत्तं दुर्भगावृत्तमांतःपुरिकं पुरुषस्य बहूषु प्रतिपत्तिरि
ति सपत्नीषु सतीषु स्वयं ज्येष्ठया इतरासु वर्तनं भगिनीष्विव वर्तनादिकं कनिष्ठायाः ज्येष्ठासु तासु वृत्तं मातृवद्वर्तनं पुनर्भवति अन्यं प्राप्नोतीति
पुनर्भूस्तस्या वृत्तं तत्सखीशिश्रूषादिकं दुर्भगाया अपत्यरहिताया भर्तारि वर्तनं आंतःपुरिकं अंतःपुरे भवं राजस्त्रीवृत्तं पुरुषस्य नायकस्य ब
ह्वीषु तासु सतीषु यथायोग्यं वर्तनप्रकारः द्वितीयाध्यायप्रतिपाद्य इत्यर्थः भार्याधिकारिकं चतुर्थमधिकरणं अध्यायौ द्वौ प्रकरणान्यष्टौ ना-
यीमधिकृत्य प्रवृत्तं भार्याधिकारिकं तन्नामकं चतुर्थाधिकरणप्रतिपाद्यं समाप्तमित्यर्थः अथ पंचमाधिकरणे प्रथमाध्यायार्थं निर्दिशति स्त्री
पुरुषशीलावस्थापनं स्त्रियश्च पुरुषाश्च तेषां शीलस्य भावः तस्यावस्थापनं विविच्य कथनं क्रियत इत्यर्थः व्यावर्तनकारणानि व्यावर्तनं परावनु
रागः तत्कारणानि अप्रतिक्रांतवयस्त्वादीनि स्त्रीषु सिद्धाः पुरुषाः स्त्रीषु विषयेषु सिद्धाः सतोऽनुरक्ताः पुरुषाः कामसूत्रज्ञाः अयत्नसाध्या योषितः अयत्ने
न अप्रतियत्नं विना साध्याव श्यानि रमसाध्या योषितः इति प्रथमाध्यायप्रतिपाद्यं परिचयकारणानि परिचयेन नायिकासख्येकारणानि सहोद्यानगमना
दीनि अभियोगाः अभियुज्यंते वशीक्रियंते योषित एभिरित्यभियोगाः नायिकासमीपे नालमुखचुंबनादयः द्वितीयाध्यायप्रतिपाद्यं भावपरीक्षा भावः
नायिकायाः स्वानुरागस्तस्य परीक्षा निरीक्षणभ्रूविक्षेपादिज्ञापनहेतवः तृतीयाध्यायप्रतिपाद्य दूतीकर्माणि दूतः पत्रहारिणीप्रभृतयः तासां कर्मा

का॰सू॰
८

णि च नायकचातुर्यकथनादीनि चतुर्थाध्यायप्रतिपाद्यं ईश्वरकामितं ईश्वरो राजा तस्य कामितं कामितस्त्रीनिश्रेयो पायाः पंचमाध्यायप्र
तिपाद्यं आन्तःपुरिकं आन्तःपुरिका राजपरिग्रहाः तासां विनोदाः दासीपुरुषवदलंकृत्य लाभिप्रायनिर्वर्तनादयः आरक्षितकं दाराणां पर
पुरुषेभ्यो रक्षणप्रकारः षष्ठाध्यायप्रतिपाद्यं अध्यायाः षट् प्रकरणानि दश अत्रैतिशेषः इति पारदारिकं पंचममधिकरणं अधिकरणप्रति
पाद्यनिर्देशः अथ षष्ठाध्यायप्रतिपाद्यं निर्दिशति गम्यचिंतागमनकारणानि उपावर्तनविधिः वेश्यानां स्वयं गम्यागम्यनायकविचारः गमनकार
णानि स्वकशाणिकाप्रलापनप्रेक्षणादीनि विधीयते अनुष्ठीयत इति विधिः उपावर्तनमेव विधिः तांबूलस्रगनुलेपनादिः प्रथमाध्यायप्रति
पाद्यं कांतानुवर्तनं कांताया एकचारिणा वृत्तमनुसृत्य नायकरंजनार्थं वर्तनं द्वितीयाध्यायविषयः अर्थागमोपाया निरक्तलिंगानि विरक्तप्रति
पत्तिर्निष्कासनप्रकाराः अर्थस्य आगमनायकसकाशाल्लाभः तत्रोपायाभ्यन्तलाभप्रतिपादनादयः विरक्तस्य स्वरूपाणि लिंगानि ज्ञानसाधनानि मुख
वैवर्ण्यादीनि विरक्तस्य निर्धनस्य प्रतिपत्तिः तत् ज्ञानसाधनानि निष्कासनप्रकाराः निर्धननायकस्य निष्कासने स्वगृहान्निर्यापणे प्रकारा उपाया
नखक्षतजुगुप्सादयः तृतीयाध्यायप्रतिपाद्यं विशीर्णप्रतिसंधानं विशीर्णस्य स्वस्यां विरागादन्यत्र गतस्य धनिकस्य प्रति संधानं स्वस्यामनु ८
रागोत्पादनं पीठमर्दादिभिः चतुर्थाध्यायप्रक्रिया लाभविशेषः लाभे नानानायकेभ्यो द्रव्यलाभे तुल्ये पिशुगपद्गम्यत्वे बहुकालरागित्वादि

भिः गमने विशेषः पंचमाध्यायप्रमेयं अर्थानर्थानुबंधसंशयविचारः अर्थो धर्मोदयः अनर्थो अधर्मोदयः अनुबंधो अनुनिष्पादिनः संशयः
संदेहः एषां विचारः वेश्याविशेषाश्च वेश्यानां विशेषा अवांतरभेदाः षष्ठाध्यायगोचरः अध्यायाः षट् प्रकरणानि द्वादश इति वैशिकाख्य
षष्ठाधिकरणप्रतिपाद्यनिर्देशः अथ सप्तमाधिकरणप्रतिपाद्यं निर्दिशति सुभगकरणं वशीकरणं वृष्याश्च योगाः सुभगा रूपगुणवयोयुक्ताः
क्रियंते एभिरिति सुभगकरणानि वशीक्रियंते नायिका एभिरिति वशीकरणानि वक्ष्यमाणलक्षणांजनादीनि नितांतविके वचनं वृष्याः प्रीतिजन
काः युज्यंत इति योगाः साधनानि प्रथमाध्यायप्रतिपाद्यं नष्टरागप्रत्यानयनं वृद्धिविधयश्चित्राश्च योगाः नष्टस्य उपायैर्नाशितस्य रागस्य प्रत्या
नयनं पुनः संपादनं रागस्य नाशे संपादने चोपायाः वृद्धीरतिवृद्धिर्विधीयते एभिरिति वृद्धिविधयो रसविशेषाः चित्राः वस्तुनिवस्त्वंतरबुद्धिकराः
योगाः साधनानि अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः तच्च निर्दुष्टत्वादितदेतः द्वितीयाध्यायप्रतिपाद्यं इत्यौपनिषदिकं सप्तममधिकरणं अध्यायौ द्वौ प्र
करणानि षट् एवं षट्त्रिंशदध्यायाः चतुःषष्टिः प्रकरणानि अधिकरणानि सप्त सपादं श्लोकसहस्रमिति शास्त्रसंग्रहः शास्त्रस्य कृत्स्नशास्त्र-
स्य संग्रहः संग्राहकः प्रथमाध्यायः इति समाप्तः इत्यर्थः अस्योत्तरशास्त्रेण संगतिमाह संक्षेपमिममुक्त्वास्य विस्तरोऽतः प्रवक्ष्यते इष्टं हि विदु
षां लोके समासव्यासभाषणं संक्षेपं संपूर्णशास्त्रसंग्राहकं इमं प्रथमाध्यायमुक्त्वा अतः आकांक्षितत्वात् अस्य निर्दिष्टस्यैव विस्तरः प्रतन्यते

का॰सू॰ लक्षणपरीक्षाभ्यांवैशद्यंक्रियतइत्यर्थः अनेनप्रसंगसंगतिःसूचिताभवतिननुत्रिवर्गस्यलक्षणादिभिःप्रतिपादनेनैवार्थादुद्देशस्यापिसिद्धेः। किंच
१० थगुद्देशेनेत्याशंक्याशिष्यबुद्धिवैशद्यार्थंवादरायणादिभिःकृतत्वाच्चयुक्तमित्याह इदंहीति विदुषांव्यासादीनांसमासेनसंक्षेपेणव्यासेनवि
स्तारेणचप्रतिपाद्यस्यभावस्यकथनंदृष्टंहिदृष्टेनोऽप्यतइदंयुक्तमितिशेषः वादरायणोहितत्तुसमन्वयादित्यतेनसंक्षिप्यमेवईक्षतेरित्यादिकृत्स्न
शास्त्रेणविपुलीचकार सएव विस्तार्यैतन्महज्ज्ञानमृषिःसंक्षिप्यचाब्रवीत् इष्टंहिविदुषांलोकेसमासव्यासधारणमितिचभाषाभारतेऽप्या
दिपर्वणि एवंगौतमोऽपिप्रमाणप्रमेयेत्यादिनापदार्थानुद्दिश्यप्रमाकरणमित्यादिकृत्स्नशास्त्रेणस्पष्टीचकारेतद्वदितिभावः इतिश्रीवात्स्यायनी
येकामसूत्रेसाधारणेप्रथमेऽधिकरणेशास्त्रसंग्रहः प्रथमोऽध्यायः १ भास्करनृसिंहशास्त्रीशास्त्रिकामस्यसंग्रहाध्यायं व्याख्यायकृत्स्नशास्त्रव्या
ख्यातात्ख्यानसाहितीसारः एवंप्रथमाध्यायेकृत्स्नशास्त्रप्रतिपाद्यार्थंनिर्दिश्यद्वितीयाद्यध्यायेषुक्रमेणप्रतिपादयतिशतायुरित्यादिना शता
युर्वैपुरुषोविभज्यकालमन्योन्यानुबद्धंपरस्परस्यानुपघातकंत्रिवर्गंसेवेत शतायुःपुरुषःत्रिवर्गंसेवेतेत्यन्वयः शतपदंज्योतिःशास्त्राद्यवगत
कालोपलक्षणं आयुःप्राणधारणानुकूलोयत्नः त्रयाणांवर्गःत्रिवर्गः धर्मार्थकामाःसेवनसाधनैस्तत्संपादनंननुत्रयाणांयुगपत्संपादनास १०
भवादन्यतमस्यत्यागःस्यादित्यतआह परस्परस्यानुपघातकंएकेनइतरयोरभिभवोयथानस्यात्तथावास्येविद्यामित्येवंवक्ष्यमाणप्रकारेण–

कालंविभजेदित्यर्थः एवमपिबाल्येविद्यामभ्यस्यकेचित्कालमुदासीनोयदिआयुषःक्षणलेशोऽपिनलभ्यःस्वर्णकोटिभिरित्यभियुक्तोक्तिविरोध
इत्यतोऽन्योन्यानुबद्धमिति अविच्छेदेनपरस्परसेवनानुकूलंयथा तथाचकालंविभज्यत्रिवर्गंसेवेतेत्यर्थः तमेवकालंविभज्यदर्शयति बाल्येवि
द्याग्रहणादीनर्थान् कामंचयौवनेस्थाविरेधर्मंमोक्षंच बाल्येग्रहणधारणपाटवसमयेविद्याग्रहणादीनर्थान् सेवेतेतिसर्वत्रानुषज्यते
यौवनमिन्द्रियाणांपुष्टिसमयः कामंचेतिचकारात्तत्साधनपरिग्रहःस्थाविरइन्द्रियोपरतिकालेधर्मंमोक्षंचउपायानुष्ठानेनसंपादयेदित्यर्थः
यद्यपिधर्मस्यसन्निपत्योपकारतयाप्राक्संपादनमेवयुक्तं तथापिबाल्यसंपाद्यविद्यादेरप्युपकारकतयाभ्यन्तरएवस्थाविरेतदनुष्ठानमि
तिसूचयितुंतथाभिधानंअतएवज्योतिष्टोमेनस्वर्गकामोयजेतेत्यादावर्थोपस्थाऽपूर्वलाभइत्याहुर्भट्टपादाः मोक्षग्रहणंतुआनंदानुभवानपे
क्षाणांधर्मानुष्ठानाशक्तानामेवमोक्षेऽधिकारइतिसूचनार्थंअतएवांधपंग्वादीनामेवमोक्षमिच्छंतीत्याहुःशबरभाष्यकाराः नचैवमपिधर्मस्यप्र
वर्तनाद्रूपतयालिङ्गादिनिष्ठत्वेनदुःसंपाद्यत्वमितिशंक्यंसाधनानुष्ठापनेनतत्साध्यापूर्वसंपादनस्यैवतथात्वादितिदिक् ननुज्योतिः
शास्त्रादिनाकालनिर्णयाभावेकागतिरित्यतआह अनित्यत्वादायुषोयथोपपादंवासेवेत त्रिवर्गमित्यनुषज्यते आयुषःअनित्यत्वात् इयत्तानिर्ण
याभावेयुगपत्सेवनेनिमित्तत्वात्संचमीयथोपपादंयथायोग्यंकालंविभज्यप्राग्धर्मसेवासंगवेचार्थसेवाततः कामसेवेतिपाराशर्यमिताक्ष

का॰ सू॰ रागयुक्तो न्यास्त्रिवर्गं सेवेतेत्यर्थः ननुएकस्मिन्नेत्रितयानुष्ठानेप्रविष्टस्तुतब्रह्मचर्यो लक्षणं निषिद्धं हि दितियाज्ञवल्कास्मृतौ विद्याग्रहणरू
१० पार्थसेवनेब्रह्मचर्यविधानात्तद्विरोधइत्यतआह ब्रह्मचर्यमेवत्वाविद्याग्रहणादिति आविद्याग्रहणं विद्याग्रहणपर्यंतंब्रह्मचर्यमेवकुर्यादि
तिशेषः तथाचविद्याग्रहणव्यतिरिक्तार्थसंपादनएवयोगपद्योक्तेनतद्विरोधइतिभावः अतएवराजसेवासंगवद्रुत्याहमाधवः इतिशब्दः का
लविभागसमाप्तिसूचकः अथनिर्देशक्रमेणधर्मादीनांलक्षणान्याह अलौकिकत्वाद्दिसादिना तत्राविमुख्यत्वात्प्रवर्तमाख्यधर्मस्यलक्षणं
मावदाह अलौकिकत्वाददृष्टार्थत्वाद्प्रवृत्तानांशास्त्रात्प्रवर्तनं शास्त्रलिङ्गादितद्वृत्तित्वेसतिप्रवृत्त्यनुकूलसंप्रवर्तनाख्यधर्मत्वंइदमेवल
क्षणावाक्यंअन्यतरस्वरूपकथनं ननुनिसर्गसुंदरेफलेसाधनेस्वनएवप्रवृत्तेःकिंशास्त्रेणेत्यतआह अदृष्टार्थत्वादप्रवृत्तानामिति अदृष्टं तद
स्यार्थःफलेनादृष्टोऽदृष्टः चक्षुरादिजन्यज्ञानाविषयइत्यर्थः तथाचलष्यादिवत्प्रत्यक्षत्वान्नस्वतःप्रवृत्तिर्भोक्तरीतिभावः ननुफलसाधनता
ज्ञानाभावेपिजलताडनादाविवकेषांचित्प्रवृत्तिःकिंनस्यादतआह अलौकिकत्वादिति तत्साधनस्ययागादेर्जलादिवल्लोकासिद्धत्वान्नकेषामपि
प्रवृत्तिसंभवइतिभावः निवर्तनाख्यधर्मस्यलक्षणमाह लौकिकत्वात् दृष्टार्थत्वाच्चप्रवृत्तेभ्यश्चमांसभक्षणादिभ्यः शास्त्रादेवनिवारणंधर्मः अत्रा १०
पिशास्त्रमात्रवृत्तिनिवृत्त्यनुकूलव्यापारत्वमेवलक्षणंननुयागादाविवप्रवर्तकाभावेनद्रात्किंनिवर्तनेनेत्यतआह लौकिकत्वादित्यादियागादे

र्लोकाप्रसिद्धत्वात् फलस्यअदृष्टरूपत्वाच्च शास्त्रंविनाप्रवृत्त्यभावेपिमांसभक्षणादेस्तद्विपरीतत्वाद्रागादेवप्रवृत्तिसंभवइतिभावः अत्र रा ज्ञा
ज्ञादावनतिव्याप्तयेमात्रपदं सामान्यलक्षणंतत्क्रमेव एवंलक्षणमुक्त्वातज्ज्ञानसाधनमाह तंकुतेर्थमेत्तसमवायाच्चप्रतिपद्येत तंधर्मंश्रु
तेःयज्जेनेत्यादितः धर्मज्ञसमवायात्शिष्टाचारात् चकारात्कल्पसूत्रादिस्मृतिभ्यः प्रतिपद्येतज्जानीयात् अथार्थंलक्षयति विद्याभूमिहि
रण्यपशुभांडोपस्करमित्रादीनामर्जनमर्जितस्यरक्षणंरक्षितस्यविवर्धनमर्थः विद्याश्चतुःषष्टिकलावक्ष्यमाणाःअन्यादयःप्रसिद्धाःउपस्क
रःशय्यासनादिः अर्जनंस्वाम्यात्पादनंरक्षणंपरिपालनंवर्धनंतन्मूलेनद्रव्यांतरस्वाम्योत्स्वाम्योत्पादनंएतदन्यतमनिरूपितस्वाम्योत्पादनाद्य
न्यतमत्वमर्थलक्षणं तत्प्राप्त्युपायानाह तमध्यक्षप्रचाराद्वार्तासमयविद्भ्योवणिग्भ्यश्चेति अध्यक्षाराजपुरुषास्तेषांप्रचारात् सद्व्यवहारात् वा
र्तावाणिज्यंतत्समयविद्भ्यःतदुपायज्ञेभ्योवणिग्भ्यश्च तमर्थोपायंजानीयादितिशेषः सन्निपत्योपकारकारणांलक्षणमुक्त्वाआराद्उपकार
कारणंतदाह श्रोत्रेति सन्निपत्योपकारकत्वंविनावोपकरणद्वाराप्रधानोपकारित्वं आराद्उपकारकत्वंतुतेनप्रधानेजननीयेसारभिव्यक्तावुप
योगित्वंएतत्सूचनायैवपूर्वपूर्वत्रेतिकारः श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानामात्मसंयुक्तेनमनसाधिष्ठितानांस्वेषुस्वेषुविषयेषुआनुकूल्यतःप्रवृत्तिः
कामःस्पर्शविशेषविषयत्वाभिमानिकसुखानुविद्धफलवत्यर्थप्रतीतिःप्राधान्यात्कामःनिरूपितत्वंषष्ठ्यर्थः विषयशब्दोविषयसंनिकर्षपरः ज

न्यत्वे सप्तम्यर्थे। आनुकूल्येन सः विषयत्वं पञ्चम्यर्थः प्रवृत्तिरनुभवः आत्मसहितमनःसंयुक्तश्रोत्रादीन्द्रियतमनिरूपिततत्तद्विषयसंयोगजन्यरसानु
भवत्वमंगकामस्य लक्षणं आनंदाभिव्यंजकत्वात् महानंदाभिव्यंजकमुख्यकामोपयोगितया चास्यांगकामत्वं मुख्येति व्यावृत्तिवारणाय जन्यां
तं मुख्यकामस्य लक्षणं चाचोंस्पर्शविशेष इत्यादि स्पर्शविशेष इंद्रियविशेषसंयोगः तद्विषये तदर्थे योऽभिमानः अहमनेनाभियुक्ता अहमेना
भियोक्ते सेवरूपः तज्जन्यः यस्तु खंदर्थः तदनुविद्धा तदनंतरभाविनी फलवती आनंदविषयिणी अर्थो अर्थ्या प्रतीतिरनुभवः अर्थात् इंद्रियवि
शेषसंयोगजन्येति गम्यते एवं च इंद्रियविशेषसंयोगजन्यवृत्तिविशेषत्वं मुख्यकामत्वमिति फलितं लक्षणं मुख्यत्वं च द्वानंदाभिव्यंजकत्वं स्प
र्शविशेषोद्देश्यकाभियोगाभिमानजन्यहर्षानंतरभाविरसविषयकवृत्तिः मुख्यकाम इति सूत्रार्थः तदुपायाद्यवबोधनसाधनान्याह तं काम
सूत्रान्नागरिकजनसमवायाच्च प्रतिपद्येत कालस्त्रातभेदेनात्तस्यानुष्ठाने मुख्यगौणभावोप्याह तेषां समवाये पूर्वः पूर्वो गरीयान् तेषां
धर्मादीनां समवाये समुदाये एकापेक्षाबुद्धिविषयत्वं समुदायशब्दार्थः पूर्वः पूर्वः पूर्वस्य पूर्वस्येति विप्सानुपूर्व्यः अर्थस्तु राज्ञस्तन्मूलत्वा
ल्लोकयात्राया वेश्यायाः कामश्चेति त्रिवर्गप्रतिपत्तिः अर्थस्त्विति तुशब्दात् ब्राह्मणस्य धर्म एवेति सूच्यते राज्ञः सेव्य इति शेषः राजपदं वैश्या ११
साद्युपलक्षणं तन्मूलत्वात् अर्थाधीनत्वात् लोकयात्रायाः लोकव्यवहारस्य वेश्यापदं शूद्रस्याप्युपलक्षणं चरत्वं धारणा अयं भावः तत्ती

यस्य मुख्यत्वेपि आमुष्मिकपरमत्तत्साधनतया यागादिरेव ब्राह्मणस्य प्राधान्येन इतरत् अप्राधान्येन राजादेस्तु प्रजापालनस्यैव मुख्यधर्मत्वात्
त्साधनत्वादर्थस्य स एव शूद्रस्य तत्तदनधिकारेण काम एव सेव्य इति त्रिवर्गप्रतिपत्तिः त्रिवर्गस्य स्वरूपं लक्षणं प्रतिपत्तिसाधनं चोक्तमित्यर्थः य
तु विरंभण्णोक्तं कामप्रतिपत्तिसाधनयोः एतत्सूत्रनागरिकजनसंघयोर्मध्ये तत्प्रतिपत्तौ पूर्वो गरिष्ठ इत्यर्थ इति तत् तेषां पूर्वः पूर्व इति सूत्रप
दस्वारस्यभंगात् उत्तरसूत्रसंदर्भविरोधाच्चोपेक्ष्यं ननु धर्मस्य शास्त्रैकसमभिगम्यतयाऽर्थस्य लौकिकत्वेपि तदुपायस्य तथात्वेन तच्छा
स्त्रसाफल्येपि कामस्य शास्त्रं तत्साधनावबोधविधुरतिर्यगादिसेवनतया किं शास्त्रेणेत्याशंक्यते धर्मस्यालौकिकत्वात्तदभिधायकं शास्त्रं युक्तं
उपायपूर्वकत्वाच्चार्थसिद्धेरुपायप्रतिपत्तिश्च शास्त्रात् तिर्यग्योनिष्वपि तु स्वयं प्रवृत्तत्वात्कामस्य नित्यत्वान्न शास्त्रेण कृत्यमस्तीत्याकारप्रतिपाद
कं च शास्त्रश्रुतिस्मृत्यादिकं युक्तं अर्थवत् अर्थसिद्धेः अर्थस्य लौकिकत्वेपि तत्सिद्धेस्तत्कामस्य उपायपूर्वकत्वात् संविभागादिसाध्यत्वात् उपाय
प्रतिपत्तिश्च उपायज्ञानं शास्त्रादेव भवतीति तच्छास्त्रं युक्तमिति शेषः कामस्य तु तु शब्दः पूर्ववैलक्षण्यसूचकः तिर्यगंच्चतिगच्छत्याहारायेषां ते
तिर्यंचो योमयः कारणं येषां ते तिर्यग्योनयो गवादयः अपिशब्दः कैमुत्यसूचनार्थः तेष्वपि स्वयं शास्त्रमंतरेण प्रवृत्तत्वात् सेव्यत्वप्रसिद्धत्वात् नि
त्यत्वात् कालाद्यनपेक्षत्वाच्च शास्त्रेणानेन कृत्यं नास्तीति केचनाचार्या धर्मादिप्रवर्तकाः मन्यंते तन्मतं दूषयति संप्रयोगः पराधीनत्वादुपायम

पेक्षत्वेन संप्रयोगः इंद्रियविशेषसंयोग उपायं साधनं पुरुषकर्तृकं अपेक्षत इत्यर्थः कुतः पराधीनत्वात् योषिदधीनत्वात् स्वस्येति शेषः सा चो
पायप्रतिपत्तिः कामसूत्रादिति वात्स्यायनः सा च संप्रयोगापेक्षिता उपायप्रतिपत्तिः साधनत्वात् तिर्यग्योनिषु पुनरनावृतत्वात् स्त्रीजातेश्च ऋ
तौ यावदर्थं प्रवृत्तेरबुद्धिपूर्वकत्वाच्च प्रवृत्तीनामनुपायः प्रत्ययः तिर्यग्योनिषु पश्वादिषु विषये शास्त्रं नेष्यत एवेति शेषः कुतः तेषामनावृतत्वा
त् शास्त्रानधिकृतत्वात् स्त्रीजातेः ब्राह्मणादिस्त्रीणां संवंधो विमत्यर्थः ऋतौ ऋतुकाल एव यावदर्थं यावदनुभवं प्रवृत्तेः ब्राह्मणादी
नां विहितत्वादिति शेषः तासां प्रवृत्तीनां अबुद्धिपूर्वकत्वात् इति छेदः सौत्रत्वात्परत्वं ऋतुस्नानं विना अप्रसंभवात् प्रत्ययः ऋतुकाल बो-
धः अनुपायः शास्त्रव्यतिरिक्तोपायरहितः अतः शास्त्रमर्थवदिति शेषः अयं भावः मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्येति न्यायेन तदनधिकृतानां तिर
श्चां तद्दृष्टफलेऽपि ऋतौ स्त्रियमुपेयादिति नियमपरिसंख्यान्यतरात्मकविधिना ऋतावेव स्त्रीणां गम्यत्वेन तत् ज्ञानस्य शास्त्राधीनत्वात् इति वि
शेषस्य संप्रयोगसाध्यत्वेन तस्य च संप्रयोगस्याधीनत्वात् तस्योपायलभ्यत्वात् उपायानां च शास्त्रैकसमधिगम्यत्वाच्चातिशास्त्रसाफल्यमिति
नन्वामुष्मिकपरमपुरुषार्थसाधनतया धर्मादिरेव ब्राह्मणादेः प्राधान्येन सेव्य इत्युक्तमयुक्तं सिद्धमन्नं परित्यज्य साधिताशायेन प्रत्यक्षफलपरित्यागे १२.
न सांशयिकफलधर्मानुष्ठानानुपपत्तेरिति लोकायतिकशंकतेन धर्मांश्चरेदैष्यत्फलत्वात् सांशयिकत्वाच्च को ह्यबालिशो हस्तगतं परगतं कुर्या

त् वरमद्य कपोतो न श्वो मयूरः वरं सांशयिकान्निष्कादसांशयिकः कार्षापण इति लोकायतिकाः धर्मान् यागादीन् न चरेत् नाचरेत् समीप्सका
रीति शेषः कुतः एष्यत्फलत्वात् कालांतरभाविफलजनकत्वात् कालांतरफलजननस्यापि सांशयिकत्वात् संदिग्धत्वात् अबालिशः प्रेक्षावान्
हस्तगतं सिद्धफलं त्यक्त्वा परगतं कालांतरभावि संदिग्धफलं कर्म कः कुर्यात् न कोऽपीत्यर्थः इममेवार्थं दृष्टांतेन विशदयति द्वितीयेन श्वस्तन
रत्ने मयूरे लभ्यश्चेदपि अद्य वर्त्तमानकाले कपोतः लब्धश्चेद्वरं सांशयिकात् लाभालाभसंदिग्धात् निष्कात् दीनारात् असांशयिकः निश्चितः कार्षा
पणः षोडशपणसंघः वरमित्यर्थः तन्मतं दूषयति शास्त्रस्यानभिशंक्यत्वादभिचारानुव्याहारयोश्च क्वचित्फलदर्शनान्नक्षत्रसूर्यचंद्रताराग्र
हचक्रस्य लोकानुग्रहार्थं बुद्धिपूर्वकमिव प्रवृत्तेर्दर्शनात् वर्णाश्रमाचारस्थितिलक्षणत्वाच्च लोकयात्राया हस्तगतस्य बीजस्य भविष्यतः सस्यार्थे
त्यागदर्शनाच्चरेद्धर्मानिति वात्स्यायनः शास्त्रस्य श्रुतिप्रतिपाद्यफलसाधनत्वस्य अनभिशंक्यत्वात् संदेहाविषयत्वात् अभिचारः शत्रुक्षयः अनु
व्याहारः कर्मानंतरभाविन्यः शापादिः तयोः फलयोः क्वचित् श्येनकारीर्यादेः प्रत्यक्षत्वात् चकारो भिन्नक्रमः नक्षत्राण्यश्विन्यादीनि सूर्याचंद्रौ प्र
सिद्धौ ताराः तारकाः अंगारकादयः ग्रहा जीवादयः तेषां चक्रस्य समूहस्य एतत् युक्तकालस्य वा लोकानुग्रहार्थं प्रवृत्तेः उदयादिरूपेण परिवर्तनस्य बु
द्धिपूर्वकमिव बुध्यतेनेति बुद्धिः मीमांसेति सादिशास्त्रं तन्मूलकं ज्योतिःशास्त्रं च तत्पूर्वकमिव तत्प्रतिपादनं यथार्थमेव दर्शनात् प्रत्यक्षेणोजने

वा·प·
१३

दृष्टत्वाच्च धर्मोऽधर्मादिसनेनान्वयः वर्णाश्रमाश्चाचाराश्च तेषामाचर्येन इत्याचारो धर्मः तस्य स्थितिरनुष्ठानं तद्वत्फला लोकमर्यादायाः एषसे तु विध
रणादित्यादिश्रुतेः हस्तगतस्य कृषीवलहस्तस्य स्य बीजस्य यवादेः भविष्यत आगामिफलसाधनस्य सस्यादेरर्थे आवापादिदर्शनात् व्यस्यर्थः अयम
भिसंधिः धर्मादेः सांशयिकफलत्वं तावदसिद्धं आनादितया सर्वज्ञेश्वरप्रणीततया वा निर्दुष्टश्रुतिबोधितहेतुनश्वरेनाभिचरत्यज्ञ तत्कारीर्यां हि वि
कामाय जेनेत्यादिश्रुतिबोधितत्वष्ट्यादेः प्रससिद्धत्वेन भीषास्मादित्यादिश्रुतिमहत्त्वोत्तिः शास्त्रबोधितनियतकालग्नहोदयादेर्दृष्टत्वेन स
र्वत्र तन्निर्णयसंभवात् यदप्युक्तं भाविफलाय सिद्धफलत्यागो न युक्त इति तदपि न भाविमहाफलापेक्षया सिद्धफलत्यागस्य कृषीवलादौ दर्शनात्
वस्तुतो विहितधर्माननुष्ठाने लोकमर्यादोच्छेदापत्तिरज आमुष्मिकपरमकामसाधनतया ऐहिकार्थकामाभ्यां प्राधान्येन ब्राह्मणादिभिर्धर्म एव से
व्य इति तन्वेवमप्यर्थी गुर्वादिसेवादिनासंपाद्य इत्येतद्युक्तं अन्वयादिव्यभिचारात् किंतु अदृष्टमेवार्थो ऽसर्वत्र कारणं अत एव इंद्रः कदाचि
द्वृत्रं जघान कदाचिन्नेत्यादिश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिरिति सहायादृष्टकारणवादिशंकते नार्थोश्चरेत् प्रयत्नेनापि सेवितः नुष्ठीयमाना नैव
कदाचित्सुनानुष्ठीयमाना अपि पृष्टच्छया भवेयुस्तत्सर्वं कालकारितमितिकाल एव हि पुरुषार्थानर्थयोर्जयपराजययोः सुखदुःखयोश्च स्थाप १३
यति अर्थान् अर्थोपायान्नाचरेत् नानुतिष्ठेत् कुतः एते उपायाः यत्नतः प्रयत्नेन अनुष्ठीयमानाः क्रियमाणा अपि न फलायोपकुर्युः कदा

चिदननुष्ठीयमानाः साधनानुष्ठानरहिता अप्यर्थाय यदृच्छया स्वत एव भवेयुः तत्सर्वं साधनानपेक्षलाभादिकं कलयतीति सुसत्याकालोऽदृष्टं
तत्कृतमिति हि तोः काल एव हि हेतौ पुरुषाभिमतानभिमतयोः अर्थलाभालाभयोः तत्फलजयपराजययोः तत्फलसुखदुःखयोश्च स्थापयति
पुरुषं तद्धेतुं करोतीत्यर्थः उक्तार्थमेव निदर्शनेन स्पष्टयति कालेन बलिरिंद्रः कृतः कालेन व्यवरोपितः काल एव पुनरप्येनं करोतीति कालकारणि
कः कालेन अदृष्टेन बलिरिसुपलक्षणं नहुषस्यापि इंद्रः कृतः इंद्राधिपत्यं प्रापितः इंद्रश्च तस्य स्थानाच्च्यावितः असर्थो इत्यपते व्यवरोपितः इंद्रप
दात् च्यावितः बलिरित्यनुषज्यते एवं तस्य स्थानच्युतमिंद्रं कर्त्ता करोति तस्य स्थानस्थमिति शेषः कालस्यैव कारणत्ववादिनः कालकारणिकाः अदृ
ष्टस्य कारणत्वेऽपि तत्स्वार्थिनः पाकादौ प्रवृत्तिदर्शनेन अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति उपायगोचरत्वेनैरपि कारणत्वेन निश्चयेन विपक्षे सर्व
व्यवहारविलोपापत्त्या च बल्यादेरपि तदनुकूलप्रयत्नश्रुतेश्च अदृष्टवः दृष्टस्यापि हेतुत्वमावश्यकमिति भवति गुरुसेवादेस्तद्धेतुत्वमिति स
माधत्ते पुरुषकारपूर्वकत्वात्सर्वप्रवृत्तीनामुपायः प्रसयः सर्वप्रवृत्तीनां प्रवर्तयंति स्वेभ्यः पुरुषान् साधनइति प्रवृत्तयः फलानि तासां पुरुषका
रः पुरुषप्रयत्नः तत्पूर्वकत्वात् तत्साध्यत्वात् उपायः साधनं प्रसयः प्रसेतव्य एव गुरोः शास्त्रादिति शेषः एवमन्वयेनोपपाद्य व्यतिरेकेण तदुप
पादयति अवश्यंभाविनो व्यर्थेऽपायपदेकत्वान्न निष्कर्मणो भद्रमस्तीति नास्त्यापनः अवश्यंभाविनोऽपि अदृष्टजन्यस्यापि अर्थस्य फलस्य उ

पापफलैकत्वात् स्वल्पप्रयत्नविषयसेवाद्युपायजन्यत्वात् निष्कर्षेण निरुपायस्य न भद्रमस्ति फलं नास्ति अतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामदृष्टमिव दृष्ट
मपि गुरुसेवादिकं अर्थोपार्जनहेतुरित्यर्थः ननु धर्मार्थयोरामुष्मिकफलसाधनतया विहिकानिष्टनिवर्तकतया च सेव्यत्वेपि कामस्य तदभावात्
प्रत्युतैहिकामुष्मिकानिष्टजनकत्वात् श्रुतिस्मृतिनिंदितत्वाच्च नायं सर्वथा सेव्य इति मंदमतिशंकामुद्घाटयति न कामांश्च रेदित्यादिना नकामांश्च
रेद्धर्मार्थयोरेव प्रधानयोरन्येषां च सत्तां प्रसन्नीकत्वात् अनर्थजनसंसर्गमसद्व्यवायम शोचमनायतिं चैव पुरुषसेवेत तन्नयंति तथा प्रमादं लाघवम
प्रत्ययमनात्मवत्तां च किंच बहवः कामवशगाः सगणा एव विनष्टाः श्रूयंते यथा दांडक्यो नाम भोजः कामाद्ब्राह्मणकन्यकामभिमन्यमानः सबं
धुराष्ट्रो विननाश देवराजश्चाहल्यां अतिबलकीचकौ द्रौपदीं रावणः सीतां एते चान्ये च बहवो दृश्यंते कामवशगा विनष्टा इत्यर्थचिंतकाः प्र
धानयोः विहिकामुष्मिकफलसाधनतया प्रशस्तयोर्धर्मार्थयोरेव सेव्यत्वं युक्तं कुतः कामादेः अन्येषां त्वभिन्नानां सतां सत्संगादीनां आमुष्मि
कादिफलसाधनानां प्रसन्नीकत्वात् विरोधित्वात् कामान् कामतत्साधनादीन् अन्तरेण न सेवेत विरोधित्वमेव प्रतिपादयति अनर्थजनेत्यादिना
अनर्थविशेषव्यवायः इंद्रियघातसंयोगः अशौचं अशुचिता आयतिरुत्तरकालफलं प्रमादोऽनवधानता लाघवं लघुत्वं अप्रत्ययोऽविवेकः अ १५
नात्मवत्ता सदपरिग्रहः उक्तार्थमेव नानाविधनिदर्शनप्रदर्शनेन विशदयति किंचेत्यादिना कामवशगाः कामलोलुपाः सगणाः सपरिवाराः

एकन्तु स्वमात्रं श्रूयंते भारतरामायणादाविति शेषः ब्राह्मणकन्यकां शुक्रसुतां अभिमन्यमान अभियोक्तुमिच्छुः इत्यादि सर्वत्रानुषज्यते अ
र्थचिंतकाः विरोधिलक्षणया अनर्थमात्रचिंतका मन्यंत इति शेषः कामस्यासेव्यत्वेन तत्साधनभूतयोर्धर्मार्थयोरपि निष्फलत्वे न्यसेव्यत्वापत्त्या
स्वर्गकामो यजेतेत्यादि श्रुतिस्मृतीनामप्रामाण्यापत्तेः शरीरमित्यादि भगवद्वचनेनाहारादिना शरीरस्थितिहेतुतया विरुद्धांशत्यागोपि स
र्वत्यागायोगादन्यथा सर्वस्यापि दोषग्रस्तत्वेन सर्वव्यवहारविलोपापत्तेरिति निदूषयति शरीरस्थितिहेतुत्वादाहारसधर्माणो हि कामाः फलभूता
श्च धर्मार्थयोः शरीरस्थितिः शरीररक्षणं आहारसधर्माणः अशनादिसदृशाः कामाः गृहीभवेदित्यादि श्रुतिस्मृतिविहिताः सेव्या इति शेषः धर्मा
र्थयोः फलभूताः इतोपि सेव्या इत्यर्थः दुष्टांशत्यागेनेतरसेव्यत्वं सदृष्टांतमुपपादयति वोढव्यं तु दोषेष्विव दोषयुक्तेषु सस्यादिष्विव दोष
वारणेन सेव्यत्वं वोढव्यमित्यर्थः तदेव विशदयति नहि भिक्षुकाः संतीति स्थाल्यो नाधिश्रीयंते नहि मृगाः संतीति यवा नोप्यंत इति वात्स्यायनः
स्थाल्यः ओदनपात्राणि अधिश्रयणं तेजःसंयोगः पाक्रिकाभावनिवृत्तये नदुष्टं अतएव प्रसज्य प्रतिषेधेन दुष्टमिति वा मनः फलोपघातका-
त्वं भिक्षुकाणां साधनोपघातकत्वं मृगाणामिति भेदः यद्यपि प्रमादीनां कामानंतरभावितया न फलतत्साधनोपघातकत्वमिति वैषम्यं तथापि
तादृशेपि पाकादौ यथाशक्ति दोषपरिहारेण प्रवृत्तावनुपघातकसुपरिहार्यदोषनिवर्तनेन विहितकामादौ प्रवृत्तिः कैमुत्यन्यायसिद्धेति भावः

वा॰सू॰ उक्तार्थं अभियुक्तोक्तिं संवादयति एवमर्थं चेत्यादिना एवमर्थं च कामं च धर्मं चोपाचरन्नरः इहामुत्र च निःशल्यमत्यन्तं सुखमश्नुते किंस्यात्तत्पर
१५ त्रेत्याशंका कार्ये यस्मिन्न जायते न चार्थघ्नं सुखं चेति शिष्टास्तत्र व्यवस्थिताः त्रयाणां साधनं यत्स्यात् द्वयोरेकस्य वा पुनः कार्यं तदपि कुर्वीत न
त्वेकार्थं द्विबाधकं एवं पूर्वोक्तप्राधान्यादिरूपेण निःशल्यं दोषविनाकृतं इदमर्थादीनां विशेषणं अत्यन्तं दुःखासंभिन्नं सुखं आयुष्मिकका
मं च शब्दः परस्परयोगसूचनार्थः धर्मस्वरूपं कथयन् तस्यार्थादिहेतुत्वमाह किंस्यादिति यस्य परलोके जन्यत्वं स तत्परः अर्थः किंनित्स्यात् किंचि
त्फलजनकत्वं स्यात् न वा इति धर्मद्वयप्रकाशिका यस्मिन् कार्ये यत्कार्यविशेष्यकाशंका संदेहः न जायते तेनेदृष्टफलविहितत्वेन परिह्रीयते न
चार्थघ्नं ऐहिकामुष्मिकार्थसाधनं सुखं तादृशं सुखसाधनं च इति हेतोः शिष्टाः स्वस्वशाखाध्येतारः स्वशाखाध्येतृत्वं शिष्टत्वं प्रमादाधीतवेदस्य
ज्ञानवदतिव्याप्तये स्वपदं अत एव न वेदप्रामाण्यं स्यात् किं वेदप्रामाण्यं स्यादित्यत्र व्यवस्थिताः तद्विषयकप्रवृत्तिमन्त इत्यर्थः एवं साध्येषु प्रवृत्ति
मुक्त्वा साधनेषु तामाह त्रयाणामिति त्रयाणां धर्मादीनां कार्यं कर्तुं योग्यं साधनं वेदाध्ययनादि द्वयोः अर्थकामयोः ज्योतिष्टोमादि एकस्य एकैक
स्य कल्पनीतिकामसूत्रादि द्विबाधकं धर्मार्थविरोधि एकार्थं ऐहिकसुखमात्रहेतु अविहितस्त्रीसेवनादि इति श्रीकामसूत्रवृत्तौ साधारणे प्र १५
थमेधिकरणे त्रिवर्गप्रतिपत्तिर्द्वितीयोध्यायः २ एवं त्रिवर्गं निरूप्य तदुपजीवकत्वसंगत्यानन्तरं विद्यास्तदध्ययनकालं चाह धर्मार्थांगविद्या

कालाननुपरोधयन् कामसूत्रं तदंगविद्याश्च पुरुषोऽधीयीत धर्मश्चार्थश्च धर्मार्थौ तयोरंगविद्याः अंगानां प्रयाजादीनां प्रयोगबोधका अंग
भूताविदंसेताभिरिति विद्याः कल्पसूत्रमीमांसादयो वार्हस्पत्यकात्यादयश्च अंगत्वं चात्र परोद्देशप्रवृत्तव्यापारविषयत्वं जैमिन्युक्तं बोध्यं ता
सामध्ययनकालान् अनुपरोधान् अनुपघ्नन् तत्कालेनाधीत्य कामसूत्रं कामतत्साधनप्रतिपादकशास्त्रं तदंगविद्याः तेन पुरुषार्थादौ प्रव
र्तयितव्ये उपयोगिविद्या वक्ष्यमाणगीतादिचतुःषष्टिकलाः कारित्वमिहांगत्वं पुरुषोऽधीयीत नागास्यष्यात्पूर्वमिति शेषः कामसूत्रमित्यादिपु
रुषपदवर्जमिहोत्तरसूत्रे चानुवर्तते प्राग्यौवनाच्च युवतिः युवतिः कन्या प्रत्ता च पत्युरभिप्रायात् प्रत्ता विवाहसंस्कृता अभिप्रायात् अभिप्रा
यादेव सर्वेषां सावधारणमिति न्यायात् ननु पुंसां धर्मार्थांगविद्यास्विवादृष्टार्थमध्ययनाधिकारेपि अनधीतशास्त्राणामपि योषितां संप्रयो
गदर्शनेन व्यभिचारान्नात्र योषितामधिकृतिरित्याशंक्यते योषितां शास्त्रग्रहणस्याभावादनर्थकमिह शास्त्रे स्त्रीशासनमित्याचार्याः ग॰सूत्रेऽनेने
तिग्रहणमध्ययनं तस्याभावादपि अभावेपि उपायप्रयोगदर्शनेन व्यतिरेकव्यभिचारादिति शेषः इह शास्त्रे कामशास्त्रे स्त्रीशासनं स्त्रीणामधि
कारप्रतिपादनं अनधीतव्याकरणादीनामपि व्यवहारदर्शनेन साधुशब्दादिप्रयोगेपि शास्त्राधिकृतिवत् एतत्प्रवीणव्यवहारदर्शनेना
नधीतानां संप्रयोगेपि न तत्रानधिकार इति समाधत्ते प्रयोगग्रहणं तासां प्रयोगस्य च शास्त्रपूर्वकत्वात् इति वात्स्यायनः प्रयुज्यन्त इति प्रयोगाउ

का॰सू॰ पायांतेषां ग्रहणं ज्ञानं प्रसंगमंतरेणां न तु स्वातंत्र्यादिति शेषः तु कस्मै हेतोः प्रयोगस्य उपायज्ञानस्य न तु ज्ञानमिति शेषः चोन धारणं शास्त्रमात्रपरं कृत्वा
१६ त् शास्त्रैकजन्यत्वादनुष्ठानेति सर्वः विपक्षबाधकमाह न केवलमित्यादिना न केवलमिहैव सर्वत्रैव हि लोके कतिचिदेव शास्त्रज्ञाः सर्वजनविषयश्च
संप्रयोगः प्रयोगस्य दूरस्थमपि शास्त्रमेव हेतुः अस्ति व्याकरणमित्यवैयाकरणा अपि याज्ञिका ऊहाकं नु सु साधुशब्दान् प्रयुंजते अस्ति ज्यो
तिषमिति पुण्याहेषु कर्म कुर्वंते तथाश्वारोहा हस्त्यारोहा अश्वगजान् अनधीतशास्त्रा अपि विनयंते तथास्ति राजेति दूरस्था अपि जनपदम
र्यादान्नातिवर्तंत इति तद्वदेतत् उक्तरीत्या इति शेषः किं तु सर्वत्रैव सर्वशास्त्रेष्वपि हि प्रसिद्धो कतिचिदेव केचिदेव सर्वजनस्तन्न दूरतः संप्रयो
जयति प्रवर्तयतीति संप्रयोगोधिकार उक्तः स न स्यादिति शेषः उक्तमेव सदृष्टांतं स्पष्टीकरोति प्रयोगस्येत्यादिना दूरस्थमपि अनधीतमपि हि सर्व
त्रानुवर्तंते विवेचयति साध्वसाधुशब्दानिति व्याकरणं अवैयाकरणा अनधीतव्याकरणाः याज्ञिका यज्ञप्रयोक्तारः ऊहाकं तु ष ऊहयोग्यमंत्रक
विकृतिषु कर्मसमवेतदेवतादिप्रकाशकशब्दांतरत्वमहत्वं साधुत्वं संस्कृतत्वं ज्योतिषं नक्षत्रकालादिप्रतिपादकं शास्त्रं इति हृतो रज्ञोपितज्ञ
वचनात् उदगयन शुक्लाहेषु कर्म उपनयनादि कुर्वंते कुर्वंते हि शास्त्रं अश्वादिशास्त्रं विनयंते शिक्षयंति जनपदास्तत्रस्थाः प्रमाणभावमाश्रं १६
तां प्रमाणमित्याह संस्थापिवल्नु शास्त्रप्रहितबुद्धयो गणिका राजपुत्र्यो महामात्रदुहितरश्च प्रहितानिपुणा दृष्टा इति शेषः अनेन सर्वाः स्त्रियः

एतच्छास्त्राधिकारिण्यः स्त्रीत्वाद्गणिकादिवत् इत्यनुमानं सूचितं एवं स्त्रीणामधिकारं प्रतिपाद्य व्यापकानाह तस्मादित्यादिना तस्माद्वैश्वासि
काज्जनपदाद्रहसि प्रयोगाच्छास्त्रमेकदेशं वा स्त्री गृह्णीयात् तस्मात् अधिकृतत्वात् वैश्वासिकात् विश्वस्यात् प्रयोजयस्य व्यापयतीति प्रयोगा
त् एकदेशं उपायबोधकं रहसि अध्यायेन अभ्यासप्रयोज्यांश्च चातुःषष्टिकान् स्वार्थं एकमुत्पन्ने अधीयत इति योगान् विद्याः आचार्यास्तु कन्या
नां प्रच्छन्नपुरुषसंयोगा सहसंवृद्धा धात्रेयिका तथाभूता च निरत्ययभाषणा सखी समानवयाश्च मातृष्वसा विस्रब्धा तत्स्थानीया वृद्धदासी पूर्वसंसृष्टा भि
क्षुकी स्वसा च विश्वासप्रयोगात् प्रच्छन्नपुरुषसंयोगा उपायैर्लब्धपुरुषसंबंधो सर्वत्रेदमनुषज्यते सा नं बधिता धात्री सुता निरत्ययभाषणं संततभाष
णा विश्वसनीय इति यावत् तादृशी सखी समानवयाः विस्रंभवती मातृष्वसा तत्स्थानीया तत्संकेतवती दासी पूर्वसंसृष्टा कंचित्कालं सहस्थिता पु
न इति योगः विश्वासवती स्वसा च एताः कन्यानामाचार्या भवंतीति शेषः एकश्चानुक्तसमुच्चायकः एवं अंगविद्यासहितकामशास्त्रस्याध्यय
नकालं तद्धिकारिणश्च निर्दिश्यांगविद्याः प्रदर्शयितुमाह गीतमित्यादिना तायथा ज्ञायते तथा उच्यत इति शेषः गीतं स्वरादिसंदोहः वाद्यं गीतिकाल
परिच्छेदकं मृदंगाद्यभिघातः नृत्तं साभिनयांगविक्षेपविशेषः नाट्यं गात्रविक्षेपविशेषः आलेख्यं चंदनादिना गंडस्थलादौ नानारचना वि
शेषकच्छेद्यं कल्पस्यादिना ललाटे भक्तयः तंडुलकुसुमबलिविकाराः तंडुलाश्च कुसुमानि च तैः बलिविकाराः कर्णभूषाविशेषरचनाः पु

वा॰सू॰ प्याप्तरकः पुष्पैः शय्यास्तरणं दशनवसनांगरागाः दशनवसनेऽधरोष्ठे गरागाः रंजकद्रव्यविशेषलापनं मणिभूमिकाकर्म कृत्रिमपुत्रिकानिर्मा

१७ णं शयनरचनं शय्याकल्पनचातुर्यं उदकवाद्यं उदकेन वादनं उदकघातः उदकेऽभिघातेन शब्दोत्पादनं चित्रयोगाश्चित्रकर्माणि माल्यग्रथन

विकल्पाः मालिकाहेतुपुष्पग्रथनचातुर्याणि शेखरापीडयोजना शेखरापीडे शिरोभूषणविशेषौ योजनता द्वचनाचातुर्यं नेपथ्यसंप्रयो

गाः अलंकरणकौशलानि कर्णपत्रभंगाः कर्णाभरणकल्पनाशिल्पानि गंधयुक्तिः वस्त्रादेर्गंधयोजनं भूषणयोजनं भूषणनिर्माणनै

पुणं ऐंद्रजालिकं अविद्यमानवस्तुप्रदर्शनं कुचुमारयोगाः कुचुमारोक्तवशीकरणविद्याः हस्तलाघवं पश्यतो हरणं चित्रशाक

पूपभक्ष्यविकारक्रियाः चित्ररसं यथा तथा शाकादिपाककौशलं पानकरसासवरागयोजना निपानके पेयद्रव्ये रसादिसंपादनं सूचीवा

नकर्माणि सूच्या प्रतिकृतिनिर्माणं सूत्रक्रीडा पांचालिकासंचारणं वीणाडमरुकवाद्यानि वीणादीनां वादनानि प्रहेलिका गूढाभिसंधिव

चनं विदग्धमुखमंडनोक्तलक्षणं प्रतिमाला अन्त्याक्षरभिन्नानारूपरचना दुर्वाचकयोगाः सर्वा वेधलेखनानि भागवते तु दुर्वचनयोगा इति दुर्व

चनाचतुरलेखः पुस्तकवाचनं वृत्तश्चास्यपठनं नाटकाख्यायिकादर्शनं नाटकाख्यायिके सांगे सादिप्रतापरुद्रीयोक्तलक्षणे काव्यसमस्यापू १७

रणं काव्यं रसादिमत्तत्संसमस्यापद्यैकदेशः पट्टिकावेत्रयानविकल्पाः पट्टिकाभिर्वेत्रैश्च वयनचातुर्यं तर्कुकर्माणि तुलादिना सूत्रनिर्मा

णानि तक्षणं तक्षकर्म वास्तुविद्या गृहनिर्माणं रूप्यरत्नपरीक्षा सदसद्विवेचनं धातुवादः ताम्रादेः सुवर्णीकरणक्रियादिवादः मणिराग

ज्ञानं मणिरागाः पद्मरागादयः आकरज्ञानं आकरस्तन्निधिः वृक्षायुर्वेदयोगाः वृक्षस्य शरीरस्याम्रादेर्वीजोपयोगि वैद्यशास्त्रज्ञानं मेषकुक्कुटला

वकयुद्धविधिः लावकः पक्षिविशेषः शुकशारिकाप्रलापनं प्रलापनं तद्द्वारा भाषणं उत्सादने केशमर्दने च कौशलं केशानां उत्सादनं समीकरणं म

र्दनं गंधतैलादिना मार्जनं अक्षरमुष्टिकाकथनं अक्षराणां अंगुलिविन्यासविशेषेण सूचनं म्लेच्छितकविकल्पाः स्वसंकेतितभाषाविशेषाः

देशभाषाविज्ञानं देशास्तत्तद्देशाः पुष्पशकटिका पुष्पैः शकटरचनं यंत्रमातृकाधारणमातृकासंवाच्यं यंत्रमत्स्यादिमातृका साध

नं धारणमातृका धारणे निरालंबनस्थितिः संवाच्यं सम्यक्ज्ञानं मानसी चिंता तत्ज्ञानं काव्यक्रिया काव्यनिर्माणं अभिधानकोशछंदो

विज्ञानं अभिदधते एकमर्थमिति अभिधानानि पर्यायपदानि तेषां कोशाद्य कोशग्रंथविशेषाः छंदांसि गायत्र्यादयः क्रियाविकल्पाः

नामाकार्यकरणचातुर्यं छलितकयोगाः छद्मना कर्मकरणं वस्तुगोपनानि सन्निहितवस्तुज्ञापनचातुर्याणि द्यूतविशेषाः अक्षक्रीड

नकौशलानि निमित्तज्ञानं आकर्षक्रीडा अपेक्षितस्य समीपानयनचतुरता बालक्रीडनकानि कंदुकादिखेलनानि सर्ववस्तुप्रतिकृतिनिर्मा

णं वैनयिकानां वैजयिकानां व्यायामिकीनां च विद्यानां ज्ञानं विशेषेण नयं सपेक्षितदेशं प्रापयंतीति वैनयिको जलप्लवनपादुकासिद्

यः वैजयिको विजयहेतुत्वा वित्तद्युतिकसिध्यादयः व्यायामिको मृगयाः इति कामसूत्राङ्गविद्याः पांचालिकी चतुःषष्टिस्तस्याः प्रयोगान
न्ववेक्ष्य सांप्रयोगिकेन स्थामः पांचालकी पंचालसंज्ञा चतुःषष्टिं चतुरधिकषष्टी विद्याः आलिंगनचुंबनदशननखच्छेद्यसंवेशनसीत्कृ
तपुरुषायितौपरिष्टकानामष्टधाविकल्पभेदादष्टावष्टकाश्चतुःषष्टिरिति वक्ष्यमाणाः तस्याश्चतुःषष्ट्याः प्रयोगानन्ववेक्ष विशदीकृत्य सा
वांतरभेदं तदात्मकत्वात्संप्रयोगस्य तदात्मकत्वात् तद्विद्याधीनत्वात् तत्र च स्थामहस्यर्थः उक्तानां चतुःषष्टिकलानां प्रयोजनं प्रतिपादयति
अभिरत्यादिना अभिरभ्युदिता वेश्या शीलरूपगुणान्विता लभते गणिकाशब्दं स्थानं च जनसंसदि पूजिता सा सदा राज्ञा गुणवद्भिश्च संस्तु
ता प्रार्थनीयाभिगम्या च लक्ष्यभूता च जायते योगज्ञा राजपुत्री च महामात्रसुता तथा सहस्रान्तःपुरमपि स्ववशे कुरुते पतिं तथा पतिवियोगे
च व्यसनं दारुणं गता देशान्तरेऽपि विद्याभिः सा सुखेनैव जीवति कलाग्रहणादेव सौभाग्यमुपजायते देशकालौ त्ववेक्ष्यासां प्रयोगः संभवेन्न वा
नरः कलासु कुशलो वाचालश्चाटुकारकः असंस्तुतोऽपि नारीणां चित्तमाश्वेव विंदति आभिः चतुःषष्टिकलाभिः अभ्युच्छ्रिता समन्विता शीलं स
त्स्वभावं रूपं सौंदर्यादि गुणाः वशीकरणचातुर्यादयः वेश्याजातिविशेषोऽप्यवाग्गणिकाशब्दं तद्वाच्यं तां स्थानं स्थितिं लक्ष्यभूता दर्शनीया यो १८
गज्ञा पूर्वोक्तकलावती चकारादन्यापि सहस्रमंतःपुराणि कलत्राणि यस्य तं तथा वशीकरणमिव देशान्तरे परसौस्थित्ये पातिशेषः सुखेन प्रति

तिकृत्यादिना जीवत्येव कलानां पूर्वोक्तानां ग्रहणादेव अभ्यासमात्रात् प्रयोगं विनापि सौभाग्यं पतिवाल्लभ्यं अपेक्ष्य अनुसृत्य आसां कलानां प्र
योगस्तु संभवतु वा मा वा असंस्तुतोऽपि अपरिचितोऽपि विंदत्येव वश्यायत्येव अतः सर्वैरध्येतव्या इति भावः इति साधारणे प्रथमेऽधिकरणे विद्यासमुद्दे
शः तृतीयोऽध्यायः ३ समुद्देशः लक्षणपरीक्षाभ्यां प्रतिपादकः इति श्रीवात्स्यायनसूत्रवृत्तौ साधारणे प्रथमेऽधिकरणेऽङ्गविद्यानिरूपणं नाम तृ
तीयोऽध्यायः ३ एवं तृतीयेऽध्याये विद्यास्तदधिकारिणश्च निरूप्याधुनोपजीवकत्वसंगत्या तासां प्रयोगास्तत्कालं चाह गृहीतविद्यः प्रतिग्रहजयक्रम
निर्वेशाधिगतैरर्थैरन्वयागतैरुभयैर्वा गार्हस्थ्यमधिगम्य नागरिकवृत्तं वर्तेत गृहीता अभ्यस्ता विद्या येन स तथा अधिगतैरधिगमलब्धैरन्वयागतैः कु
लक्रमागतैर्वा उभयैः पूर्वविधैर्वा अर्थैः क्रमेण ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहः प्रस्तादिना सहितः ब्राह्मणादिः गार्हस्थ्यं कलत्रं नगरे भवा नागरिकाः तेषां वृत्तं च
रित्रं वर्तेत न कुर्यात् तदेव विशदयति नगरे इत्यादिना नगरे खर्वटे महति वा सज्जनाश्रये स्थानं यात्रायोगाद्वा नगरे नानाविलासा अथ राजधान्यां सज्जना
श्रये उक्तविद्यावज्जनवति महति खर्वटे ग्रामे यांतिसांकं त्रायं सा पञ्च इति यात्राः सखायः तेषां योगात् सहवासात् अन्यत्र वा स्थानं स्थितिं वर्तेनेत्यनुष
ज्यते तत्र भवनमासन्नोदकं वृक्षवाटिकावद् विभक्तकर्मकक्षं द्विवासगृहं कारयेत् तत्र उक्तान्यतमे देशे आसन्नोदकं सकलकलहं सविलसत्कम
लनार्पायुतं भवति विलासोपयोगी निभवनं वृक्षवाटिकावत् नदत्कोकिलभ्रमरमलयमारुतविलससुष्पवाटिकासहितं विभक्तकर्मकक्षं विभ॰

कानिव्यवस्थितानिक्रमोपाश्रयणासनभोजनविहारादीनियेषुतादृशानिकक्ष्यान्तराणिअन्तर्गृहाणियस्मिन् द्विवासगृहंमहागृहद्वयंवासैवचवा
सगृहेसुश्लक्ष्णं उभयोपधानंमध्येविनतंशुक्लोत्तरच्छदंवद्धवितानंशयनीयंस्यात् वासगृहेविलासिगृहेसुश्लक्ष्णंमृदुलमुभयोपधानंउभयत्र
शिरःपादयोः उपवर्हणयुतंमध्येविनतंमध्येउभयोपधानमध्यप्रदेशेविनतंनिम्नंशुक्लोत्तरच्छदंशुक्लंशुद्धंउत्तरच्छदंउपरिवस्त्रंयस्मिंतत् वद्धवि
तानंऊर्ध्वभागेलग्नवितानंउल्लोचोयस्मिन्तत् शयनीयंशय्याप्रतिशय्याच काशय्यासमीपेप्रास्तरणांतरं तस्यशिरोभागेकूर्चस्थानंवेदिकाच
तस्यशयनीयस्यशिरोभागेशिरोलग्नप्रदेशपरभागेकूर्चस्थानंसिंहासनंवेदिकाचवक्ष्यमाणद्रव्यपरिग्रहणीयंस्यादितिसर्वत्रानुषज्यते तत्ररात्रिशेष
मनुलेपनंमाल्यंसिक्थकरंडकं रात्रिःशेषायस्यादिनस्यतद्रात्रिशेषंयथाभवतितदाशय्यास्थानेअनुलेपनंतत्साधनंचंदनादिमाल्यंमालिका॰
सिक्थकरंडकंकस्तूरीकज्जलकराटकं सौगंधिकपुटिका सुगंधद्रव्यपेटिका मुखवासकं एलालवंगादिकं मातुलुंगत्वचः त्वक्प्रधानवी
जपूर्येतावृनिचस्यःचाप्यत्रापि भूमौपतद्ग्रहः समीपभुविभूषणपेटिका नागदंतावसक्तावीणा गजदंतालंकृतविपंचिका चित्रफलकंचि
त्रपट्टिका वर्तिकासमुद्गकः ध्रुमवर्तिकाधानी यत्किंचित्पुस्तकं काममूत्रपुस्तकं कुरंटकमालाश्च कुरंटककुसुममालिकाः नातिदूरेभूमौवृत्ता॰ १९
स्तरणं नातिदूरेसमीपेवृत्तास्तरणंप्रासनविशेषःसम रकमाकर्षफलकंद्यूतफलकंच मसूरोधान्यविशेषस्तत्सहितंआकर्षणफलकंली॰

लाशकं द्यूतफलकं प्रसक्रीडापीठकं तस्यबहिःक्रीडाशकुनिपंजराणितस्यकेलीगृहस्यबहिःप्रदेशेक्रीडासाधनशुककारिकाविहार
गृहं एकांतेतर्कुतक्षणस्थानमन्यासांचक्रीडानां तर्कुतक्षणेसूत्रतनूकरणक्रीडाविशेषोअन्यासांमृत्सगीतादीनांस्थानमितिसनुषज्यतेस्वा
स्तीर्णप्रेखादोलाचवृक्षवाटिकायांस्थंडिलपीठिकाचसकुसुमेतिभवनविन्यासः स्वास्तीर्णप्रेंखासकशिशुवेगादोलिकास्थंडिलपीठिका
समभूमिगफलकविशेषः इतिपूर्वोक्तःसर्वोविन्यासःविन्यसनीयः एवंनिवासस्यभवननिर्माणं तत्रसवस्तूनिचनिर्दिश्यप्रातरुत्थायकर्त्त
व्यमाह सप्रातरित्यादिना सप्रातरुत्थायकृतनियतकृत्योगृहीतदंतधावनोमात्रयानुलेपनंधूपंस्रजमितिगृहीत्वादत्वासिक्थकमलक्तकंचदृष्ट्वा
आदर्शेमुखंगृहीतमुखवासकतांबूलःकार्याण्यनुतिष्ठेत् प्रातःउषसिकृतनियतकृत्यःकृतंनियतकृत्यंत्रिवर्गचिंतादिस्मृत्युक्तकार्यंयेनइत्ये
कंकर्मगृहीतंकृतंइतिद्वितीयंमात्रयाकिंचित् अनुलेपनंहस्तादौधूपंसुगंधधूपंशिरोरुहेषुस्रजंवस्त्रांतइतितृतीयंसिक्थकंकस्तूरिकादि
ललाटेअलक्तकंपादयोः दत्वाधृत्वाइतिचतुर्थंआदर्शेदर्पणेइतिपंचमंसुखवासकंमुखवासकयुतंइतिषष्ठंकार्याणिउक्तानिवक्ष्यमाणा
निचकुर्यात् नित्यंस्नानं सुगंधतैलादिनाद्वितीयमुत्सादनंउत्सादनंकचभरशोधनं तृतीयःफेनकःचतुर्थमायुष्यं आयुष्यमायुष्यकर्मअलंका
रविशेषः पंचकेदशकंवाप्रसाधनमित्यहीनं प्रसाधनंयावज्जीवंइतिपूर्वोक्तंदशकंपंचकंवाःहीनं अविच्छिन्नंकार्यंअहीनेपक्षेदशकंहीनेपं

वा.सू. चकं वाकार्यमिति वीरभद्रः एवं प्रातःकृत्यमुक्त्वा मध्याह्नकृत्यमाह सातसाद्यासंवृत्तकस्यः स्वेदापनोदः प्रसंवृत्ते शृंगारस्यादिना प्रनावृत्ते कस्ये
२० यस्य तादृशो भवेत् तेन प्रावृतस्य सततभाविनः स्वेदस्यापनोदो भवति इदमन्यकृत्यस्याप्युपलक्षणं पूर्वापराह्णे भोजनं अन्हः पूर्वो भागः पू
र्वाह्णः पंचदशघटिकात्मकः अन्हः अपरो भागः अपराह्णः सायाह्न इत्यर्थः कुर्यादिति शेषः सायंचारायणस्य सायं रात्रावपि चारायणस्य मते भो
जनं कुर्यादित्यनुवर्तते अपराह्णकृत्यमाहः भोजनानन्तरं शुकसारिकाप्रलापनव्यापाराः भोजनानन्तरं भोजनश्रमापनुत्यनन्तरं लावकमेष
कुक्कुटयुद्धानि कारयेदिति शेषः तास्ताश्च कलाक्रीडाः कलाभिः पूर्वोक्ताभिः पीठमर्दविटविदूषकेषु चायत्ता व्यापाराः पीठमर्दादयो नर्मसचि
वाः दिवाशय्या च यत्तांबूलचर्वणादि समुच्चायकः गृहीतप्रसाधनस्यापराह्णे गोष्ठीविहाराः गोष्ठीविहाराः सरससल्लापाः प्रदोषे च संगीतकानि
कार्याणि तियथायोगं सर्वत्र संबध्यते गीतकं गानं तच्च मालवादि नितंबिनीचुंबितपद्मवक्त्रः समुल्लसत्कुंडलवान् प्रमत्तः संगीतशालां विशति
प्रदोषे मालाधरो मालवरागराज इति संगीतगंगाधरे स्वरमेलकलानिधिवचनात् तदंते च प्रसाधिते वासगृहे संचारितसुरभिधूपे ससहाय
स्य शय्यायामभिसारिकाणां प्रतीक्षणं तदंते संगीतांते ससहायस्य साप्तजनस्य शय्यायां तत्समीपे निषण्णस्येति शेषः अभिसारिकाणामिति २०
कर्मणि षष्ठी दूतीनां प्रेषणं च स्वयं वा गमनं चासीठमर्दादेः आगतानां च मनोहरैरालापैरुपचारैः ससहायस्योपक्रमाः उपक्रमाः वशीकरणादी

नि वर्षप्रमृष्टनेपथ्यानां दुर्दिनाभिसारिकाणां स्वयमेव पुनर्मंडनं दुर्दिने अभिसरणशीलानां नेपथ्यं कस्तूरीमकरिकादि मंडनं स्वयं नायक
आचरेदिति शेषः मित्रजनेन वा परिचारणमित्याहोरात्रिकं परिचारणं मंडनं कारयेत् आहोरात्रिकं नायकमात्रस्याहोरात्रकर्तव्यं घटानिबंधनं अ
न्योन्यसमहानुत्सवाद्यनुष्ठानं गोष्ठीसमवायः गोष्ठीभिरनुकूलालापैः समवायः समविद्याशीलविभानां परस्परीभिः सह स्थितिः समापान
कं समं उक्तैः समं आपानकं आसवादेः पानं उद्यानगमनं उक्ताभिः सहयानं समस्याः क्रीडाश्च प्रवर्तयेत् समस्याः काव्यादिसमस्याः प्रवर्तयेत्
क्रीडानश्यमाणाः एवं संभूयकर्तव्यानि निर्दिश्य विशदयति पक्षस्यादिना पक्षस्य मासस्य वा प्रतीते हनि सरस्वत्या भवने नियुक्तानां नित्यस
माजः पक्षस्य शुक्लस्य मासस्य चावसंतस्य संबंधिनि प्रतीते अनुकूले सरस्वत्याः नत्याणीतादेः भवने स्वनायां निर्ज्ञातानां कुशलानां समाजः भ आ
कार्यः कुशीलवाश्चागंतवः प्रेक्षणकमेषां दद्युः आगंतवः आगंतुकाः प्रेक्षणकं उपायनं द्वितीयेह्नि पूजा नियतं लभेरन् गायकादय इति शेषः त
तो यथाश्रद्धमेषां दर्शनमुत्सर्गो वा व्यसनोत्सवेषु परस्परस्यैककार्यता ततः पूजानंतरं यथाश्रद्धं निजेच्छया दर्शनं द्रष्टुं स्थापनं व्यसनोत्सवेष्वे क
वाक्ततापेषामेषामित्यन्वयः आगंतूनां च कृतसमवायानां पूजनमभ्युपपत्तिश्चेति गणधर्मः अभ्युपपत्तिरभिनंदनं गणधर्मः संभूयकर्तव्य ध
र्मः एतेन तं तं देवताविशेषमुद्दिश्य संभाषणास्थितयो विविधा व्याख्याताः एतेनोक्तप्रकारेणोद्दिश्य आगतानामिति शेषः घटाः संभूयक

का.सू. तैव्यविशेषाः वेश्याभवनेच सभायामन्यतमस्योदवसितेच समानविद्याशीलबुद्धिवित्तवयसां सह वेश्याभिरनुरूपैरालापैरासनबंधो गोष्ठी॰प्र
२१ लापैः निमितभक्तैः आसनबंधः एकत्रस्थितिः गोष्ठी गोष्ठीसमवायः तत्रचैषां काव्यसमस्याकलापसमस्या च तत्र समाजे काव्यसमस्या श्लो
कैकदेशस्य कथनं कलाः पूर्वोक्तविद्याः तासां समस्या एकदेशप्रदर्शनमेकेन तदन्येन पूरणं तस्यामुज्ज्वलालोककांताः पूज्याः प्रीतिसमाना
श्चहारिताः तस्यां सभायां प्रीतिसमानाः स्वस्वप्रीतिसमानाः हारिता मनोहारिण्यः परस्परभवनेषु चापानकानि तस्याः स्वस्य वा पानकानि पेया
निवस्यमाणद्रव्याणीति शेषः च:पौर्वापर्यस्तवकः तदेव विशदयति तत्रेति तत्र मधुमैरेयसुरासवान्विविधवल्कलसंभववनफलहरितक
टुकाम्लोपदंशान्वेश्याः पाययेयुरनुपिबेयुश्च तत्र परस्परभवने मधुपौष्पं मैरेयं देशविशेषात् स्वं सुरा पैष्टं आसवो लावंगः विविधवल्क
लसंभवः वृक्षत्वग्विशेषः वनफलं धात्र्यादि हरीतकीकटुकं तिक्तद्रव्यविशेषः एतेषां उपदंशान् लवणशाकविशेषान् इदमुद्यानविषयं
वक्ष्यतिचाचार्यः एतेनोद्यानगमनं व्याख्यातं एतेन वक्ष्यमाणप्रकारेण उद्यानगमनं उद्यानगमनं तत्र कर्तव्यं च व्याख्यातं व्याख्यातप्रायं भवति
तत्र पूर्वाह्ण एव स्वलंकृतां गास्तुरगाधिरूढा वेश्याभिः सह परिचारकैरनुगता गच्छेयुः तत्र वनविषये पूर्वाह्ण एवं भुक्तेति शेषः तुरगपदं रथादेर २१
प्युपलक्षणं वेश्यापदं पत्न्या अप्युपलक्षकं दैवसिकीं च यात्रां तत्रानुभूय कुक्कुटलावकमेषयुद्धयुतैः प्रेक्षाभिरनुकूलैश्चेष्टितैः कालं गम॰

यित्वापराह्णे गृहीतोद्यानोपभोगचिह्नास्तथैव च प्रत्याव्रजेयुः दैवसिकीं यात्रां वसंतोत्सवादिकं तत्र वनेऽनुभूय कुक्कुटादीनां युद्धयुतैर्लघोज्झितैः प्रे
क्षाभिः नृत्तादिनिरीक्षणैः चेष्टितैः लीलाचंक्रमणैः निमितभक्तैरेतैः चिह्नानि आम्रादिमंजर्यः तथैव तुरगारोहणादियुता एव प्रत्याव्रजेयुः पुनर्निव
र्तेयुः एतेन रचितोद्ग्राहोदकानां ग्रीष्मे जलक्रीडागमनं व्याख्यातं एतेन वक्ष्यमाणप्रकारेण उद्ग्राहाणि मकरादिरचितानि उदकानि येषु तानि रचि
तानि सोपानादीनि तेषां कर्मणि षष्ठी क्रीडार्थं गमनं क्रीडागमनं व्याख्यातं भवति पक्षरात्रिः पक्षस्य कृष्णपक्षस्य रात्रिः कौमुदीप्रचारः कौमुदीप्रचार यक्षरात्रि पाठान्तरम्
वति सुवसंतकः वासंतिकी वक्ष्यमाणक्रीडार्थेत्यास्या तादर्शयति सहकारभंजिका सहकारैराम्रकुसुमैः भंजिका परस्परं एवतंसनं अभ्यूष
खादिका अपक्वचणकादिभक्षणक्रीडाविशेषः बिसखादिका बिसानां मृणालानां खादिका भुक्तिः नवपत्रिका कृत्रिमविवाहलीला उदकक्ष्वेडि
का अन्योन्यं सुगंधजलसेकः पांचालानुयानं कृत्रिमपुत्रकलीला एकशाल्मली स्पृहयंतीव्रतं एकस्याः स्पृहरणी यायां शाल्मल्यां अधिरूढस्य क्री
डा यवचतुर्थी वैशाखशुक्लचतुर्थ्यां नायकानां परस्परं सुगंधयवचूर्णप्रक्षेपः तिपाश्वासेषु प्रसिद्धा आलोलचतुर्थी श्रावणशुक्लतृतीयायां
हिंदोलक्रीडा मदनोत्सवः मदनप्रतिकृतिपूजनं दमनभंजिका परस्परं सुगंधिविशेषावतंसनं होलाका अशो
कोत्तंसिका अशोककुसुमैः शिरोभूषणारचना पुष्पावचायिका पुष्पक्रीडा कदंबयुद्धानि कदंबैः कदंबवकुलैः युद्धं यथाबलमन्योन्यप्रहरणं चू

का॰ सू॰ तलतिकाचूतपल्लवावतंसनं इक्षुभंजिका इक्षुखंडभक्षणं तालाश्च माहिमन्यो देश्याश्च क्रीडा जनेभ्यो विशिष्टतरमाचारमाचरेयुरिति सेभय
२२ क्रीडा माहिमन्यः शक्त्यनुरूपाः देश्यास्तत्तद्देशप्रसिद्धाः जनेभ्यः कुशलजनेभ्योऽपि विशिष्टतरमधिकतरं आचारं आचरणीयं यथा भवति तथा आ
चरेयुः कार्येषु संभूय मिलित्वा बहुभिः कार्या क्रीडा इति समापा एकत्र चारिण्याश्च विभवसामर्थ्याद्गणिकाया नायिकायाश्च सखीभिर्नाग-
रिकैश्च सहचरितमनेन व्याख्यातं एकस्यां चरति विहरतीति एकचारिणी तस्य सखीभिः भार्याभिः नागरिकैश्च सखिभिः सहचरितं सह क्रीडनं ग
णिकायाः उक्तचतुःषष्टिकलाभिज्ञाया नायिकाया वारांगनाया सखीभिः नागरिकैः पुंभिश्च सह क्रीडनं चैव भवसामर्थ्यात् वैभवे सति अने
न पूर्वोक्तप्रकारेण व्याख्यातं ज्ञेयं एवं एकचारिण्यां वेश्यायां च प्रसेकक्रीडां संभूय क्रीडां चोक्त्वा योऽत्र नायकसंधायकास्तान् पूर्वं च शब्दसूचितान्
पीठमर्दादीन् सिंहावलोकनन्यायेन सलक्षणप्रयोजनं निर्दिशति अविभवस्तु शरीरमात्रो मल्लिकाफेनककाषायमात्रपरिच्छेदः पूज्याद्देशा
दागतः कलासु विचक्षणस्तदुपदेशेन गोष्ठ्यां वेशे च साधयेदात्मानमिति पीठमर्दः अविभवः नायकापेक्षया किंचिन्न्यूनविभवः तु प्रकरणं त
रलवकः शरीरमात्रः विविधालंकाररहितः मल्लिकाकुंद्दमालिकाफेनकं नेपथ्यविशेषः काषायं कुसुंभवस्त्रं एतदेव परिच्छेदः परिच्छिन्नस २३
न्याड्यावर्तयतीति परिच्छेदः अलंकारः स यस्य पूज्यात् देशात् नायकसमीपादागतः कलासु पूर्वोक्तासु विचक्षणः प्रवीणः यः तदुपदेशेन त

स्य नायकस्य वासेन नायिकासमीपं गत्वा गोष्ठ्यां तत्र सकथासंदर्भे वेशे तद्गृहप्रवेशने आत्मानं स्वमेव साधयेत् बहुमन्येत स पीठमर्दः स्व
र्थः भुक्तविभवस्तु तत्र स एव गुणवान् सकलत्रो गोष्ठ्यां वेशे च बहुमतस्तदुपजीवी च विटः भुक्तः भोगेन क्षपितः विभवो यस्य तत्र सः नायकस
मीपवर्ती गुणवान् पूर्वोक्तकलाभिज्ञः सकलत्रः सदारः बहुमतः कुशलः तदुपजीवितं नायकमुपहत्य जीवामीति वादी यश्चाः स विटः आलि
काद्विमान् एकदेशविद्यस्तु क्रीडनको विश्वास्यश्च विदूषको वैहासिको वा एकदेशविद्यस्तु संपूर्णकलानभिज्ञोऽपि क्रीडनकः क्रीडाकुशलः
विश्वास्यः नायकस्यातिविश्वसनीयः चान् तदुपजीवीयः स विदूषकः वैहासिकोऽपि एते वेश्यानां नागरकाणां च मंत्रिणः संधिविग्रहनियुक्ताः
एते पीठमर्दादयः वेश्यानां नागराणां नायकानां मंत्रिणः रहसि प्रियवक्तारः संधिविग्रहवियुक्ताः संधौ अपूर्वे नायकघटने विग्रहे प्रणयक
लहो सादने चास्युनः संधाने नियुक्ताः नियोज्या भवति गौणनियोज्यानाह एतैर्भिक्षुक्यः कलाविदग्धा मुंडावृषल्यो वृद्धगणिकाश्च व्याख्याताः
एतैः पीठमर्दादिभिः संध्यादि कार्यस्य कर्तव्यत्वकथनेन तिशेषः कलाविदग्धाः कलासु पूर्वोक्तासु विदग्धाः कुशलाः इदं सर्वत्र संबध्यते भि
क्षुकी भिक्षाव्याजेन संचारिण्यः मुंडा तापसवेषेण संचारिण्यो वृषल्यो दास्यः वा दन्त्याः व्याख्याताः नियोक्तत्वेन एवं नागरिकस्य मुक्त्वाग्रा
मवासिकस्य माह ग्रामवासी च बहुमतः सजातानि चक्षणान् कौतूहलिकान् प्रोत्साह्य नागरिकजनस्य वृत्तं वर्णयन् श्रद्धां जनयेत्तदेवानुकु

वीतस्नानमवाहीग्यामीणाः बहुमतस्वरूपं वेषादिनानुरूपं मतः चाचागारिकवृत्तामितुः सजातीयान् प्राज्ञान् नतोलुपादिमतः विचक्षणान् नर्मशीलिन्वत्तु
रान्कौतूहलिकान् श्रोतुंकुतूहला विषयान् जनान् प्रतिवृत्तं कर्तव्यव्यापारं वर्णयन् बोधयन् प्रात्सास्वथ्यर्थं प्राचरणविश्वासं तदेवनागरिक
वृत्तं अनुकुर्वीनग्राचरेत् गोष्ठी प्रवर्तयन् संगत्या मनुरंजयेत् कर्मसु साहाय्येन चानुगृह्णीयात् उपचारयेच्चेति नागरिकवृत्तं गोष्ठी नागरिकक
थां प्रवर्तयन् वर्णयन् संगत्या स्वसंगत्या अनुरंजयेत् अनुवृत्तात् कुर्यात् ततस्तान् कलाभिज्ञान् कृत्वा कर्मसु संभूय क्रीडासु च अस्यैनुगृ-
ह्णीयात् साहाय्येन उपचारयेत् संध्यादौ निमन्त्रयेत् चान्नापिका अपि नागरिकवृत्तवतीः कुर्यात् नागरिकवृत्तं इति समाप्तं सिंहावलो
कितन्यायेन पीठमर्दादीनां संध्यादौ प्रवृत्तानां कर्तव्यं गोष्ठीमायोज्याह नात्यंतं संस्कृतेनैव नात्यंतं देशभाषया कथां गोष्ठीषु कथयन् लो
के बहुमतो भवेत् केवलसंस्कृतभाषया केवलदेशभाषया वा गोष्ठीषु सतीषु कथायां कां चिद् वर्णयन् पुमान् बहूनां संमतो न भवेत् किं त्व भा
षांवर्णयन्निसर्पः या गोष्ठी लोकविद्विष्टा या च स्वैरविसर्पिणी संदर्भरहिता परहिंसात्मिका परद्रोहसूचिका च या गोष्ठी नांनवदेदिसर्पः
लोकचित्तानुवर्तिन्या क्रीडामात्रैककार्यया गोष्ठ्या सहचरन् विद्वान् लोके सिद्धिं नियच्छतीति क्रीडासंधिः गोष्ठ्या सहचरन् गोष्ठीं कुर्वन् वि २३
द्वान् पीठमर्दादिः सिद्धिं अभिमतं नियच्छति प्राप्नोति इति प्रकरणसमाप्तिसूचकः इति वात्स्यायनसूत्रवृत्तौ प्रथमेधिकरणे चतुर्थोध्या

यः ४ एवं चतुर्थे राजधान्यादौ निवासे तत्र स्थैहधानक्रीडादिकं चागमं तमुक्त्वा इदानीमवसरसंगत्या गम्यनायिकालक्षणं चाह का
मश्चतुर्षु वर्णेषु सवर्णतः शास्त्रतश्च प्रयुज्यमानः पुत्रीयो यशस्यो लौकिकश्च चतुर्षु वर्णेषु ब्राह्मणादिषु मध्ये सवर्णतः सर्वैर्विभक्ति
कलक्षितः ब्राह्मणो ब्राह्मण्यामित्येवं स्वस्ववर्णासु च शब्दात् स्वहीनवर्णासु शास्त्रतः ब्राह्माद्यन्यमविवाहलब्धासु चादनुरक्तासु प्रयु
ज्यमानः संपादितः कामः स्वावृत्तिविशेषः ब्राह्मणादेः पुत्रीयः आमुष्मिकोपयोगिपुत्रसंपादकः यशस्यः नानादिगवच्छिन्नवृत्तिख्या
त्कर्षविषयकज्ञानहेतुः लौकिकः अपकर्षविषयकतादृशज्ञानाहेतुः भवतीति शेषः तद्विपरीत उत्तमवर्णासु परपरिगृहीतासु च प्र
तिषिद्धः उत्तमवर्णासु क्षत्रियस्य ब्राह्मणीत्येवं स्वस्वोत्कृष्टजातीयासु परपरिगृहीतासु परेषां कलत्रेषु सजातीयेष्वपि प्रयुज्यमानः का
मः ब्राह्मणादेरिति चानुवर्तते तद्विपरीतः उक्तानां पुत्रीयत्वादीनां विपरीतः आमुष्मिकानुपयोगि पुत्रापकर्षविषयकज्ञानयोर्हे
तुः कुतः निषिद्धश्च चोद्दैतौ न परदारानिसादिश्रुतिनिषिद्धः अवरवर्णास्वनिरवसितासु अनिश्चितपुरुषविशेषासु वेश्यासु पुनर्भूषु प्र
वैमन्यपरिगृहीतासु तासु अन्येनाढापुनर्भूः न शिष्टः कामरसानुवर्तते तु सुभार्यामुपेयादित्तिवत् न विहितः न प्रतिषिद्धः न परदारान् गच्छे
दितिवन्नाति निषिद्धः यद्यपि स्वतो भार्यागमनस्यरूपमप्राप्तत्वेन तत्तो भार्यामुपेयादित्यादिविधेः पंचपंचनखा भक्ष्या इत्यादिवत्परिसं

वेश्यासु पुनर्भूषु च न शिष्टो न प्रतिषिद्धः

ख्याविधित्वेनेतरनिवृत्तिपरत्वाद्वेश्यादिगमनं निषिद्धमेव तथापि न परदारान् गच्छेदिति निषेधवलेन आनियं चतुर्थीं करोति पुरोडाशं च
तुर्थीकरोतीति वस्तुरदारमात्रपरमित्याशयेन न निषिद्धमित्युक्तं ननु तर्हि मन्वादिभिः वेश्यादिगमनं तर्हि कुतो निषिद्धमित्याशंक्योक्तं पुत्रा
धहेतुत्वादामुष्मिकयत्किंचिद्दुःखहेतुत्वात्तथोक्तिः पारदारगमनब्रह्महत्यादिप्रतिबंधकवलवदनिष्टानुबंधित्वादित्याह सुखार्थत्वात् आ
मुष्मिकदुःखसमानसुखहेतुत्वात् पुत्रीयाधहेतुत्वाच्चेति बोध्यं यद्यपि ब्राह्मणस्य क्षत्रियादिस्त्रीष्वसवर्णाविवाहो मनुयाज्ञवल्क्याद्यभिहि
तस्तथाप्यपत्नीत्वाभिप्रायेण विहितत्वकथनं तत्र नायिकात्रित्वं कन्याः पुनर्भूर्वेश्या चेति तत्र गम्यनायिकाः तिस्रः तिस्र एव तत्याः पत्न्यश्चासव
र्णा अन्यकारणवशात् परगृहीता पाक्षिकी चतुर्थी त्रिगोणिकापुत्रः अन्यानि उक्तपुत्रादिभ्यः कारणानि वक्ष्यमाणानि परपरिगृहीता परभार्या पा
क्षिकी कदाचिद्गम्याकारणमेवाह सयदा मन्यते स्वैरिणीयमन्यतोपि बहुश एवं खंडितचारित्रा तस्यां वेश्यायामिव गमनमुत्तमवर्णिकान्याम
पि न धर्मपीडाकारीति सनागरिकः इयं परभार्यापि अन्यतः अन्यपुरुषात् बहुशः बहुलं खंडितचारित्रा नाशितया तिव्रता अतः स्वैरिण्येवेत्थिय
दा मन्यते असाधारणलिंगैरनुमिनोति तदा तत्संगमनं तन्निमित्तकसुखोत्पादनं न धर्मपीडाकारी पतिव्रतायामिव नातिदोषाय पुनर्भूश्चेयमन्य
पूर्वा न कारिण्यं का हि अन्यपूर्वा पूर्वमन्यभार्या सतीयतः पुनर्भूः संप्राप्तः तत्संगमने शंका अस्य धर्मविषयिणी कारणांतरमाह शंकि

तव्यमित्यादिना शंकितव्यं पतिं वा महांतमीश्वरमस्मदमित्रसंसृष्टमियमवगच्छप्रभुत्वेन चरति सा मया संसृष्टा तस्मादेनं व्यावर्तयिष्यति वा
यद्वा अस्मदमित्रसंसृष्टं अस्माकममित्रेण शत्रुणा संसृष्टं अनुरक्तं महांतमीश्वरं महाराजं शंकितव्यं अपकर्तृत्वशंकाविषयं क्रूरमितियावत् एता
दृशमपि पतिमवगच्छवशीकृत्य प्रभुत्वेन नियंतृत्वेन इयं नायिका चरतीति वर्तते सा मया संसृष्टा वशीकृता सती तस्मात् अस्मच्छत्रोः एवं भूप
तिं व्यावर्तयिष्यति मित्रतां शून्यं करोतीति निरूपितस्तत्र पंचमपर्थः इत्यादिहृद्दशसूत्राणां परक्षियं प्रकुर्वैते सन्येणान्वयः विरसं वामपि शक्तमपक
र्तुकामं च प्रकृतिमापादयिष्यति शक्तं हिताहितकरणसमर्थं अपकर्तुकामं अपकरणेच्छुं अविरसं मित्रतां शून्यं पतिमितीयमित्यादि संसृष्टे
सति चेहानुवर्तने प्रकृतिं मम मित्रमापादयिष्यति कारयिष्यतीति वा तया मित्रीकृतेन निग्रहकार्यं ममामित्रप्रतीघातमन्यद्वा दुःप्रतिपादकं कार्यं सा
धयिष्यामि तया मित्रीकृतेन तन्निरूपितमेव सासाधनेन तत्सत्तिर्वा दुरामित्रकार्ये यिष्यामि तया मित्रीकृतेन तन्निरूपितमेव आसाधनेन मित्र
स्यास्मन्मित्रस्य कार्यं अमित्रस्य शत्रोः प्रतिघातं अनिष्टं दुष्प्रतिपादकं मया दुःसंपाद्यं अन्यत्कार्यं धनादिकं वा साधयिष्यामि प्राप्नुयामिति वा
संसृष्टो वानया हत्वास्याः पतिमस्मान्द्राव्यमैश्वर्यमेनमधिगमिष्यामि अनया संसृष्टः अनुरक्तसन् अहमेतस्याः पतिं एतया हत्वा घातयित्वा
अस्मात् अनेन तत्सवितानामार्यभोग्यं एतत् राज्यादिरूपमैश्वर्यं अधिगमिष्यामि प्राप्स्यामीति वा निरत्ययं वा गमनमस्याः अर्थानुबंधि अहं च

वा॰सू॰ निःसारत्वात्क्षीणत्वस्तु पायः सोऽहमनेनोपायेन धनमतिमहत्कृच्छ्रादधिगमिष्यामि अस्याः अनया सह गमनं मेलनं निरत्ययं निरुपद्रवं अर्थानुबंधि
२५ अर्थहेतुश्च अहं च निःसारत्वात् निर्धनिकत्वात् क्षीणत्वस्तु पायः अविद्यमानजीवनसाधनः अतः अनेनोपायेन धनिकस्त्रीसमागमरूपेण अकृ
च्छ्रात् अनायासेन अहमपि गमिष्यामि प्राप्स्यामीति वा मर्म ज्ञात्वा मयि दृढमभिकामा सा मामनिच्छन्तं दोषविख्यापनेन दूषयिष्यति मर्म ज्ञात्वा मक
रहस्याभिज्ञा मयि दृढमभिकामा मां दृढमभिलषन्ती सा परकीया अनिच्छन्तं त्वामनभिलषन्तं संतं दोषविख्यापनेन मदीयमाज्ञानदोषप्रकटनेन दू
षयिष्यति अपयशस्कं करोतीति वा असद्भूतं वा दोषं अश्रद्धेयं दुःपरिहरं मयि क्षेप्स्यति मामभिकामा सा अनिच्छति मयीति शेषः मयीत्येतत् उत्तरसूत्र
द्वयेऽनुवर्तते असद्भूतं अविद्यमानं अश्रद्धेयं जनेन विश्वासायोग्यं दुष्परिहरं मया परिहर्तुमशक्यं दोषं अन्तःपुरद्रोहादिकं क्षेप्स्यति आरोपयिष्य
तीति भीत्या येन मे विनाशः स्यात् येन दोषारोपणेन विनाशः प्राणवियोगः तादृशमिति पूर्वेणान्वयः आयतिमन्तं वा वश्यं पतिं मत्तो विभिद्य द्विष
तो ग्राहयिष्यति आयतिमन्तं प्रतिवर्षं लभ्यधनं समस्तं स्वं स्वस्याः वश्यं पतिं मत्तो विभिद्य विश्लेषयित्वा मयि विरक्तं कृत्वेति यावत् द्विषतो मद्द्वेषिणाः स
हसा विभक्तिकस्तानि ग्राहयिष्यति अनुरक्तं कारयिष्यति वा स्वयं वा तैः सह संसृजेत तैः मद्द्वेषिभिः संसृज्येत अनुरक्ता भवेत् ततः तैः वद्धयका २५
रयेत् मदवरोधानां वा दूषयिता पतिरस्याः तदहमपि दाराणैव दूषयन् प्रतिकरिष्यामि अस्याः पतिः मदवरोधानां मत्परिग्रहाणां कर्मणि षष्ठी दू

षयिता तस्मात् अहमपि तस्य दाराणैव दूषयन् द्रोषवलः कुर्वन् प्रतिकरिष्यामि तस्य प्रसपकारं करिष्यामीति वा राजनियोगाच्चान्तर्वर्तिनं शत्रुं
वास्य निर्हनिष्यामि एनां वशीकृत्य एतस्याऽन्तर्वर्तिनं अधीनं शत्रुं राज्ञः शत्रुं राजनियोगान्निर्हनिष्यामि अक्षयामारयिष्यामीति वा यामन्यां का
मयिष्ये सास्या वशगता चानेन क्रमेणाभिगमिष्यामि अन्यां यां श्यामांकामयिष्ये कामये सा अस्या वशगा सखी अतस्तां कामितां अनेन एतदनुरा
गेण क्रमेणादिनक्रमेण अभिगमिष्यामि मद्भमि मुखीकरिष्यामीति वा कन्यामलभ्यां वात्माधीनामर्थरूपवतीं मयि संक्रामयिष्यति मल
भ्यां अस्माभिरन्यथालभ्यां आत्माधीनां स्ववशां अर्थरूपवतीं अर्थ्यं तद्रूपस्यार्थः मनोरमं रूपमस्या इति तथा कन्यां मुग्धां मयि संक्रामयिष्यति अनुरं
जयिष्यतेऽपेक्षितिवा ममामित्रो वास्याः पत्या सहैकीभावमुपगतस्तमनया रसेन योजयिष्यामि मम अमित्रोऽमित्रं अस्याः पत्या सह एकीभावमु
पगतः मित्रत्वं गतः अतस्तं मदमित्रं अयाप्रयोज्य कन्यारसेन वशीकरणौषधविशेषेण योजयिष्यामि अप्यनुरक्तं वा कारयिष्यामीति वा इत्येव
मादिभिः कारणैः परस्त्रियमपि प्रकुर्वीतेति साहसिकं न केवलं रागादेवेति परपरिग्रहगमनकारणानि साहसिकं आमुष्मिकविरोधमपि परस्त्रियं
परदारगमनं रागादेव केवलं अनुरागमात्रेण हेतुना न प्रकुर्वीत न कुर्यात जनः किंतु एवमादिभिः पूर्वोक्तैः परपरिग्रहस्य गमने कारणानि रक्ति उक्तेष्वेव
एतैरेव कारणैर्महामात्रसंबद्धा वा तत्रैकदेशचारिणी कान्चिदन्या वा कार्यसंपादिनी विधवा पंचमीति चारायणः महामात्रसंबद्धा अवशेंद्रियासती

वा॰सू॰ महामात्रैः महाराजसेनापतिभिः संबद्धा संयुक्ता विधवा एतैः अर्थानुबंधिभ्यादिभिः पूर्वोक्तैः कारणैः निमित्तैः गम्या तत्र महामात्रमध्ये एकदे
२६ शेन एकस्मिन् स्वारिणी अनुरक्ता कार्यसंपादिनी पूर्वोक्त धनादिलाभिमतकार्यसंपादिनी अन्या कुलटा वा सैव प्रव्रजिता षष्ठीति सवर्णानामः
सा उक्ता कार्यकारिणी महामात्रसंबद्धा प्रव्रजिता सन्यस्तभर्तृकापि गणिकाया दुहिता परिचारिका वानन्यपूर्वा सप्तमीति घोटकमुखः गणि
काया उक्ता कुलाभिजनवेश्यायाः तादृशी अनन्यपूर्वा पूर्वमन्यैरसुक्ता दुहिता उक्तविशेषणद्वयवती परिचारिका दासी वा उत्क्रांतबालभावा कुलयु
वतिरुपकारान्यत्वाद् अष्टमीति गोनर्दीयः उत्क्रांतबालभावा उक्तः पूर्वोक्तः सचासावंतः विशेषणं अनन्यपूर्वत्वकलाभिज्ञत्वरूपं बालायाभावः वा
लत्वं प्रति नवयुवतीत्वं उत्क्रांतबालभावा प्रस्याप्त इति तथा कुलयुवतिः सत्कुलोद्भवा स्त्री उपकारान्यत्वात् अन्यविधिकस्सुखापेक्षयान्यः उप
कारः आमुष्मिकोपकारि पुत्रादिः यस्याः तत्वात् विशिष्यमाणेति विशेषः चारायणादिमतं दूषयन् आचार्यः कार्यांतराभावादेतासामपि पूर्वास्वेवोप
लक्षणं तस्माच्चतस्र एव नायिका इति वात्स्यायनः एतासां विधवादीनां चतसृणां पूर्वासु कन्या पुनर्भू वेश्या परकीयासु मध्ये आमुष्मिकविरोधि
त्वैहिकधनाद्युक्तसाधनत्वसाम्येन अनिषिद्धत्वसाम्येन च यथायोगं तृतीयादिष्वंतर्भावः कुतः कार्यांतराभावात् उक्तकार्याद्धनादिरूपादन्यफ २६
लाभावात् तस्मात् अतः चतस्र उक्ताः भिन्नत्वाः तृतीया प्रकृतिः पंचमीत्येके तृतीया प्रकृतिः वंध्यापि कुतः भिन्नत्वाद् बहुकालसुखहेतुत्वेन उ

त्कृष्टो विलक्षणत्वात् एवं नायिकानां चातुर्विध्यमुक्त्वा नायकभेदमाह एक एव तु सार्वलौकिको नायकः तुः पूर्वविच्छेदकः सार्वलौकिकः अस्या अयं प
तिरिति सर्वजनविदितो नायक एक एव एककार्यत्वात् स एवाह प्रच्छन्नश्च द्वितीयो विशेष्यलाभात् प्रच्छन्नः पतित्वेन सर्वैरविदितः विशेषलाभात् एतं
स्मात् सुखातिशयलाभात् द्वितीयश्च नायक इत्यनुषज्यते एवं नायिकानायकभेदमुक्त्वा प्रत्येकं त्रैविध्यमाह उत्तमाधममध्यमतां च गुणागुणत ए
तेषां विद्यात् एषां एतास्वेते च एते नायिका नायकाः तेषां गुणाः द्वादशांगुलत्वादि वक्ष्यमाणं लिंगपरिमाणत्वं अगुणतस्तन्यूनपरिमाणतः उत्तमाध
ममध्यमत्वं उत्तमादितमत्वं अन्तर्वैविध्यमपि बोध्यं एवमिह परोपयोगिनीः वैहिकमात्रोपयोगिनीश्चोक्ता उभयानुपयोगिनी राहागम्या इत्यादिना
अगम्यास्त्वेवैताः एता वक्ष्यमाणा अगम्या एव उभयानुपयोगित्वे विशेषः तुः पूर्ववैलक्षण्यार्थः कुष्ठिन्युन्मत्ता भिन्नरहस्या पतिता प्रकाशार्थिनी ग
तप्राययौवना निश्वेता तिक्तस्वादुर्गंधा संबंधिनी सखी प्रव्रजिता संबंधिसखिश्रोत्रियराजदाराश्च कुष्ठिनी रोगविशेषवती भिन्नरहस्या अप्रस
न्नत्वेन सर्वजनविदिता प्रकाशार्थिनी प्रकाशयोगे इच्छुः संबंधिनी सपिंडा सखी भगिनीत्वेन व्यवहृता प्रव्रजिता तपस्विवेषा संबंधीः आत्मा तासखा मित्रं
श्रोत्रियः कुलाचारादिसंपन्नः राजा देशाधीश एतेषां दाराश्च दृष्टादृष्टविरोधात् वर्ज्या इति शेषः दृष्टपंचपुरुषा नागम्या काचिदस्तीति बाभ्रवी
याः दृष्टपंचपुरुषा दृष्टाः कृतस्वमात्मप्रतिगणिताः पंचपुरुषा यस्याः सा न अगम्याम्यासंबंधिश्रोत्रियराजदारवर्जमिति गोणिकापुत्रः कुष्ठि

ना०र० न्यादिषु मध्ये संबंधिन्या विद्याराः दृष्टादृष्टबलवदनिष्टहेतुतया सुतरां त्याज्याः एवं नायिकानायकभेदाः सर्वेऽप्युक्त्वा तत्संधायकमित्राण्याह सहपांसु
२७ क्रीडितमुपकारसंबद्धं समानशीलव्यसनं सहाध्यायिनं यश्चास्य मर्माणि रहस्यानि विद्यात् यस्य चायं धात्र्यपत्यं सहसंवृद्धं पितृपैतामहमविसंवा
दकमदृष्टवैकृतं वश्यं ध्रुवमलोभशीलमपरिहार्यममंत्रस्रावीति मित्रसंपत् अस्य स्वस्य रहस्यानि रहसि कृतानि मर्माणि छिद्राणि दोषानिति या
वत् यः विद्यात् यस्य चायं मर्मेति परत्र यमनुवर्तते यस्य पुरुषस्य रहस्यानि मर्माणि अयं नायको विद्यात् तं अविसंवादि अमिथ्यावादि अदृष्ट
वैकृतं अप्रतानस्विर्ष्यालिंगं वश्यं स्वस्यानुकूलं ध्रुवं स्वस्मिन्स्थिरानुरागं अलोभशीलं अल्पालोभस्वभावं अपरिहार्यमंत्रस्रावि अपरिहार्ये अप्रवा-
श्यवक्तव्यमेव मंत्रं परस्परकृतगोप्यगोष्ठीमध्ये परेभ्यः श्रावयतीति तथा इदं सर्वं सहपांसुक्रीडितमित्यादौ सर्वत्रान्वेति सहपांसुक्रीडितं स्व
हस्तेन साकं पांसुभिः क्रीडितवान् क्रीडितं उपकारसंबद्धं स्वोपकृते समानशीलव्यसनं स्वेन समानशीलव्यसने स्वभावनायिकाचिंते यस्य सहाध्या
यिनं स्वेन सह कामशास्त्राध्येतारं धात्र्यपत्यं सहसंवृद्धं स्वेन सह वर्धितं पितृपैतामहं कुलक्रमं चारायणाभिमतमित्राण्याह रजकनापितगोपा
लमालाकारगांधिकतांबूलिकशौंडिकभिक्षुकपीठमर्दविटविदूषकमित्राः स्वघोषिन्मित्राश्च नागरिकाः स्युरिति चारायणः रजकादयस्तद्योषि २७
तो वा मित्राणि येषामिति बहुव्रीहिः यदुभयोः साधारणमुभयत्रोदाहार्यं विशेषतो नायिकाया विस्रब्धं मित्रं यत् मित्रे उभयोः स्वस्वसंध्येयाश्च सा

धारणं नायिकाया विशेषतो विशेषेण विस्रब्धं विश्वसनीयं यश्च उभयत्र उभयोरपि उदाहार्यं उदकाहर्त्तदपि मित्रमित्यन्ये एवं मित्राण्युप
क्तानि तेषां दौत्ये नियुक्तानां कार्यमाह तत्र दूतकर्म पटुता धृष्टत्वमिंगिताकारज्ञता अनाकुलत्वं परमर्मज्ञता प्रतारणा लोककालज्ञानं देशज्ञानं कार्ये
षु विषह्यबुद्धित्वं लघ्वी प्रतिपत्तिः सोपाया चेति दूतगुणाः तत्र नायिकाविषये दूतानां दौत्ये नियुक्तानामुक्तानां कर्म उच्यत इति शेषः धृष्टत्वं धैर्यं
इंगिताकारज्ञानं नायकयोरिंगितमभिप्रायः आकारस्तदभिव्यंजकमुखविकारादिः अनाकुलत्वमचापल्यं परमर्मज्ञता परमर्मज्ञापनं कार्येषु विष
ह्यबुद्धित्वं शीघ्रप्रतिभा सोपाया बुद्धिकौशल्यजन्या लघ्वी प्रतिपत्तिः अन्यदीयसूक्ष्मचिन्हदर्शनं एवं मित्रादिकं तत्कर्म चोक्त्वा तद्वतः कार्यसिद्धि
मभियुक्तौ त्वाह आत्मवान्मित्रवान्युक्तो भाववेत्तो देशकालवित् अलभ्यामप्ययत्नेन स्त्रियं संसाधयेन्नरः आत्मा बुद्धिः प्राशस्त्यमत्तु प्रयुक्तो यु
क्तिमान् इति श्रीवात्स्यायनसूत्रवृत्तौ प्रथमधिकरणे पंचमोऽध्यायः समाप्तश्चाधिकरणं नायकसहायदूतीविमर्श इति समाप्तं प्रथमाधिकरणं सा
स्कन्दसिंहकृविनाकृतिनामानं दसंपद्दनिर्द्धै श्रीपुत्रसूत्रवृत्तौ सांप्रयोगिकमत्र तन्यते विशदं एवमंगजातमुक्त्वा प्रधानं संप्रपंचं विशदयितुं प्र
वृत्तिर्नायिकानायकयोरत्वांतरभेदं प्रमाणभेदहेतुमाह शशो वृषोऽश्व इति लिंगतो नायकविशेषा नायिकाः पुनर्मृगी वडवा हस्तिनी चेति लिंग
तः सुखहेलवयवविशेषेण न्यूनमध्याधिकमानेन आयामपरिणाहाभ्यां षडष्टद्वादशांगुलिमानेनेति यावत् अप्रविछिन्नत्वं तृतीयार्थः य

वा॰सू॰ थाक्रमंशशोवृषोऽश्वइतितत्तुतीतीयानायकविशेषाः एवंनायिकाविशेषाश्चत्रेयाः तत्रसदृशसंप्रयोगेसमरतानित्रीणिविपर्ययेविषमर
२८ तानिषट् तत्रउक्तेषुमध्येसदृशसंप्रयोगेलिंगतः सदृशयोर्यथाक्रमंशशस्यमृग्यैवंसंवंद्येत्रीणिसमरतानिविपर्ययेवृषस्यमृग्यातुरगस्यवड
वयातस्यैवमृग्यावृषस्यकरिण्याशशस्यवडवयातस्यैवकरिण्यैवंलिंगतोन्यूनाधिकसंप्रयोगेसतिविषमरतानिषट् विषमेषुषट्स्वपिमध्येप्रनं
तरसंप्रयोगेप्रनंतरयोःसंनिहितयोःवृषाश्वयोःक्रमेणमृगीवडवाभ्यांसंयोगेपुरुषाधिक्यमितिद्वेप्राधेव्यवहितंतृतीयं विपर्यये पुनर्द्वेनीचरतेवि
पर्ययेविषमसंप्रयोगएवद्वेचतुर्थपंचमेव्यवहितंमकंनीचतररतंव्यवहितंचरमं तत्रसमानिश्रेष्ठानि तत्रउक्तनवरतेषुश्रेष्ठानिसुखाधि-
काहेतुत्वादितिशेषः तरशब्दांकितेद्वेकनिष्ठमध्यमानिशेषाणि तरशब्दांकितेविषमेषुत्तरपदघटितनामनीतृतीयषष्ठेकनिष्ठेप्रतिजघन्येप्र
त्यसुखहेतुत्वात्शेषाणिचत्वारि मध्यमानिप्रनतिसुखहेतुत्वात् साम्येपितुच्चांकनीचांकाज्यायइतिप्रमाणतोनवरतानि साम्येपिसमरते
ष्वपिउच्चांगंयत्किंचिदुक्ताधिकमानांगविशेषसंयोगजंनायकस्यनीचांकात्उक्तविपरीतज्ञातज्यायःसुखाधिकाहेतुःप्रमाणतःगुरुत्वायामपरि
णाहाभ्यां यस्यसंप्रयोगकालेप्रीतिरुदासीनावीर्यमल्पंक्षतानिनसहतेसमंदवेगः संप्रयोगकालेनायिकयेतिशेषः यस्यपुरुषस्यप्रीतिःद्वेति २८.
विशेषःउदासीनाअल्पाक्षतानिनायिकाकृतानिनसहतेसमंदवेगाख्योनायकः तद्विपर्ययोमध्यमचंडवेगोतस्मान्मंदवेगाद्विपर्ययोविपरीत

धर्मीयथाक्रमंमध्याधिकनायिकासंप्रयोगकालीनप्रीतिवीर्यनखक्षतसहनौमध्यचंडवेगाख्यौनायकौ तथानायिकापि तथानायकवत्नायिका
पिमंदमध्यचंडवेगाभेदेनत्रिविधा अत्रापिप्रमाणवदेवनवरतानि प्रमाणवत्षडंगुलाद्युक्तपरिमाणलिंगशशादिनायकत्रितयप्रयुक्तरतानी
वअत्रापिउक्तमंदमध्यचंडवेगाख्यनायकप्रयुक्तान्यपिरतानिसमविषमभेदेननवभवंतीतिशेषः अत्रयथाक्रमंमंदादिवेगानांतादृशनायिका
भियोगेत्रीणिसमरतानिमंदमध्यमयोःयथाक्रमंमध्यममंदाभ्यांचंडवेगयाचयोगेचत्वारिचंडस्यआभ्यांयोगेद्वेइतिविषमाणिषट्बोध्यानि तद्वत्का
लतोपिशीघ्रमध्यचिरकालानायिकाश्च कालतःशीघ्रमध्यचिरकालेनभोगार्थिन्यइतिशेषःक्रमेणशीघ्रकालाद्याख्यानायिकाश्चकालान्नायकाः
तद्वत्त्रिविधाः तत्प्रयुक्तान्यपिनवविधानीत्यर्थः अत्रापिपूर्ववत्क्रमेणशीघ्रकालादीनांक्रमेणनाभियोगेत्रीणिसमरतानितथ्यप्रथमस्यद्वितीयतृ
तीयाभ्यांद्वितीयस्यप्रथमतृतीयाभ्यांतृतीयस्यप्रथमद्वितीयाभ्यांयोगेविषमाणिषट्एवंसप्तविंशतिरतानिप्रथमनवकेनेतरयोर्योगत्वेनतानीतिवो
ध्यं ननुस्त्रीणांकंउतिव्यतिरेकेणसुखस्यैवाभावात् तदर्थंचिरकालसुरतार्थित्वंकथमित्याशंकते तत्रस्त्रियांविवादःइत्यादिना तत्रनायिकानायक
योर्मध्येस्त्रियांस्त्रीसंबंधिभावोसत्तोविवादःमानाभावः नदेवस्यषयतिनस्त्रीपुरुषवद्भावमधिगच्छति पुरुषवत्पुरुषइवदैधर्म्यदृष्टांतःवसिरव
धारणाभावंसुखंनाधिगच्छति नचतर्हितस्याःरतौकुतःप्रवृत्तिरित्यतआह सातस्यातस्याःपुरुषेणकंडूतिरपनुद्यते पुरुषेणतत्संयोगेनतस्याःस्त्रि

याः कंडूतिः सा न स्यात् नियमेनापनुद्यते सा पुनरभिमानिकसुखेन संसृष्टा रसांतरं जनयतीति तच्छिन्नसुखबुद्धिरस्याः स्यादेवा पुनः अप्रादौ अभिमा
निकसुखेन अहमनेन प्रार्थिता स्त्रीत्यभिमानात्मकवृत्तिविशेषजसुखेन हेतुना पुरुषेण सह संसृष्टा सती नितरां रसांतरं कंडूतिवृत्तिं जनयतीति प्रा
प्नोतितस्मिन्कंडूत्यपगमे अस्याः सुखबुद्धिः कंडूतिर्दुःखहेतुत्वेन तदपगमे क्षुधितस्येव तृप्तिरनुभवतिसुखधीरित्यर्थः ननु पुरुषस्येव सुखं
स्त्रियास्तु कंडूत्यपगमे सुखभ्रांतिमात्रमित्युक्तमयुक्तं मानाभावात् परसुखासुखयोः परेंद्रियाग्राह्यत्वात् न वक्तुं सुखमिति प्रष्टुमप्येवं सुखमिति
वक्तुं चाशक्यत्वेन शब्दाभावाल्लिंगाभावाच्चेति तत्राह यः शंकते पुरुषप्रीतिरिति स्वानभिज्ञत्वात् कथंचित्सुखमिति प्रष्टुमशक्यत्वात् कथ्यते न तदुपलभ्य
तइति चेत् पुरुषप्रतीतेः पुरुषसुखस्य स्त्रियास्तदभावस्य चानभिज्ञत्वात् अन्याप्रत्यक्षत्वात् सुखं कथमतिवानवेत्ति प्रष्टुमशक्यत्वात् रहस्यसुखस्ये
तिशेषः इदमुक्तस्यास्तु लक्षणं तथा च प्रत्यक्षाद्यभावात् एतत् स्त्रीपुरुषयोः सुखतदभाववत्त्वं कथं केन प्रमाणेन उपलभ्यते ज्ञायते भवतेति शेषः पु
रुषः भाववान् तदुद्देशेन प्रवृत्तत्वे सत्यसति तदितरप्रतिबंधके निवृत्तित्वात् यो यदुद्देशेन प्रवृत्तत्वे सति तदितरप्रतिबंधके निवृत्तिमान् स तद्वान् यथा पा
चकः स्वतो विरतोऽव्यभिचारवारणाय सत्यंतं कार्यत्वावच्छिन्नं प्रतिखस्य प्रतिबंधकत्वात् सिद्धिवारणाय तरपदं स्त्रीभावरहितात्वाभाविक प्रवृत्तिनिवृत्त्य २८
भयश्रुत्यत्वात् दासवत् पुरुषेव्यभिचारवारणाय अन्यपदमित्यनुमानांतरमप्याह पुरुषो भावमधिगम्य स्वेच्छया विरमति न स्त्रियमपेक्षते न त्वेवं

स्त्रीस्वोद्वालवितः अधिगम्य लब्ध्वा स्वेच्छया स्वेनाभावाधिगमतत्त्वाद्विरमतीत्येतीतिशेषः स्त्रियं स्त्रीसंबंधिभावाधिगमं नापेक्षते न प्रतीक्षते न स्यात् तद्
भावात् न त्वेवं स्त्री स्वेच्छया विरमति रमते वा अतस्तस्यास्तद्भावानुमीयत इत्यर्थः स्त्री तत्प्रयुक्तभाववती शीघ्रनिवृत्तेनायके सत्यपि अत्वात्त्विर प्र
वृत्तेः अनुरक्तत्वाच्च व्यतिरेकेणाविरक्तवत् इति सप्रतिपक्षमाशंकते तत्रैवत्स्याच्चिरवेगो हि नायके स्त्रियोऽनुरज्यंते शीघ्रवेगस्य चावसाने अप्यसूयिन्यो
भवंतीत्यसर्वभावप्राप्तेश्चलक्षणमितित्र पूर्वानुमाने एतत्त्वभ्यमासांस्यात् सप्रतिपक्षं स्यात् स्त्रियः चिरवेगबहुकालरते नायकविषये अनुरज्यं
ते अनुरक्ता हितास्त एव शीघ्रवेगस्य शीघ्रनिवृत्तनायकविषये अवसाने शीघ्रनिवृत्तौ निमित्तभूतायां अभ्यसूयिन्यश्च भवंति हि यात् भाववती न स्यात् तदा
रप्रवृत्तेऽनुरक्ताऽन्यस्मिन्नसूयिन्यो च न स्यात् न चेयं तथा तस्मात् तथेत्यनुकूलतर्केण साध्यं साधयतीत्यसर्वमित्यादिना तत्सर्वमनुरक्तत्वादिकं स्त्रियाः
भावप्राप्तेश्चलक्षणं साधकं भवतीत्यर्थः इति शब्दः शंकासमाप्तौ अतिपामायमानानुरागानुरागविषयदृढादृढकाष्ठादौ व्यभिचारेणदूष
यतितच्चनकंडूतिप्रतीकारोऽपि हि दीर्घकालं प्रिय इति तदुपपद्यत इति एवं तस्मात् संदिग्धत्वाद् लक्षणमिति तच्चानुरक्तत्वादिकं न साध्यसाधक
मितिशेषः कुतः दीर्घकालं यथा तथा कंडूतिप्रतीकारः कंडूतिप्रतिक्रियते निवर्त्यते ते नेति तथाकाष्ठादिः प्रियः प्रीतिविषयोहि अपि शब्दाच्चिरं कं
डूसनिवर्तकत्वेनादिरप्रियोहि इति हेतोः तत्र भावाभावसाधकमनुमानं उपपद्यत एव साध्यसाधकमेव तस्मात् उक्तानुमानात्संदिग्धत्वात्

वा॰सू॰ साधकत्वेन भावाच्छन्नस्पर्शाः अप्राप्नोति कं स्त्रीणां भावप्राप्तिः शंकासमाप्तिसूचकः स्त्रियः नायकाद्वृधिकभावबत्स्याः गर्भिणीत्वात् व्यतिरेकेण पुरुष
३० वत् कं उत्सपनोत्सृत्तछायायां धादिवदानुषंगिकमितिपरिहरति संयोगेत्यादिना संयोगे योषितः पुंसा कंडूतिरपनुद्यते तत्राभिमानसंस्पर्श—
सुखमित्यभिधीयते सा तत्स्याद्युवतिरारंभात्प्रभृति भावमुपगच्छति पुरुषः पुनरंत एव तदुपपन्नतरं नस्य संसर्गात् इति प्राप्तौ गर्भसंभव उपपद्य
त इति भावाभ्रवीयाः पुंसा कर्त्रा संयोगे सति योषितः कंडूतिरपनुद्यत इति यत् तत्तु अभिमानसंस्पर्शं अभिमानिकं अतस्मिंस्तद्बुद्धिरभिमानः
सुखं प्रानुषंगिकं नारूपगमत्वभिधीयते प्राप्तिमुख्यं तु युवतिः आरंभात्प्रभृति संयोगप्रभृति सातत्यात् अविच्छेदेन भावमिच्छाविशेषं स
त्वविशेषं वा उपगच्छति पुरुषः पुनरंत एव भावमुपगच्छतीत्यनुषंगः ततः स्त्रीणां सातत्ये भावः उपपन्नतरं कुतः रतिप्राप्तौ भावप्राप्तौ असत्यां
गर्भसंभवो नह्युपपद्यते नो भावोऽनुमीयत इति बाभ्रवीया मन्यंते ननु स्त्रियः मारंभं सततसुखवत्यः आरंभे मध्यस्थचित्तत्वात् अनतिसहिष्णुत्वा
त् विरामाभीप्सत्वात् मध्ये रागाधिकावस्थात् पुरुषवदिति सप्रतिपक्षं शंकते अत्रापि तावेव शंकापरिहारौ अत्रापि बाभ्रवीयानुमाने पितावेवस्य
मालानेवद्दृष्टव्यादिति विशेषः शंकामेवाह भूयस्तत्र तस्यान्तहोसेनरसप्राप्ता वारंभकाले मध्यस्थचित्तता नातिसहिष्णुता च ततः क्रमेणाधिकोरागयोगः ३०
शरीरेपि च निरपेक्षत्वं मंते च विरामाभीप्से सेत्तदनुपपन्नमिति तत्र संप्रयोगे स्त्रीणां सातत्ये नाविच्छेदेन रसप्राप्तौ साध्यमानायां तत् अनुमानं स्या

त् दोषयुक्तं स्यात् अप्रयोजकत्वशंकां तर्केण परिहरति आरंभकाल इति साध्याभाव इति शेषः आरंभकाले सुरतारंभे स्त्रीणां मध्यस्थचित्तता
मंदानुरागः अनुपपन्नमित्यनेनान्वयः नातिसहिष्णुत्वं क्षताद्यसहनं ततः अनंतरं क्रमेण उत्तरोत्तरं अधिकोरागयोगः उत्साहविशेषाधिक्यं तस्यैव
विवरणं शरीरेपि च निरपेक्षत्वमपेक्षाभावः अनतिनखक्षतादिसहिष्णुत्वं अंते यात्किंचित्कालानंतरं विरामाभीप्सा रतिनिरपेक्षा एतत्सर्वमनुपपन्नं
स्यात् नचैवं तस्मान्न तथा इति समाप्तौ यत् उपक्रमे उदासीनस्वभावं व्यापारासहिष्णु च मध्ये व्यापारवच्च ततः तद्धि रागवच्च तत् आरंभमभिव्याप्या
विच्छिन्नव्यापारवन्न भवतीति सामान्यव्याप्तौ कुलालचक्रेऽभ्रमकेऽव्यभिचारे दूषयति नचेत्यादिना नचेन सामान्येपि भ्रांतिसंस्कारे कुलाल
चक्रस्य भ्रमकस्य वा भ्रांतावेव वर्तमानस्य प्रारंभे मंदवेगता ततश्च क्रमेण पूरणं वेगस्येत्येतदुपपद्यते धातुक्षयाच्च विरामाभीप्सेति तस्मात् दृष्टांताक्षेपः
कुलालचक्रस्य कुलालसंबंधि घटनिर्माणनिमित्तं चक्रस्य भ्रांतावेव वर्तमानस्य भ्रमणयुक्तस्य भ्रमकस्य क्रीडासाधनविशेषस्य च भ्रांतिसंस्का
रे भ्रमणव्यापारे सामान्येपि उपक्रमम् आरभ्य तस्यापि प्रारंभे विरामस्याप्युपलक्षणमिदं मंदवेगता अल्पवेगवता ततः अनंतरं वेगस्य चक्रेण पूरणं वे
गाधिकत्वं उपपद्यते तस्मात् दृष्टांतप्रतिबन्धकभावः इह तथा चारंभप्रभृति इह भ्रमणस्यापि वेगतारतम्येन न्यूनाधिकभाववत् आरंभप्रभृति
रतिलाभेपि अभिव्यक्तितारतम्येन न्यूनाधिकभाव उपपद्यत इति भावः विरामेच्छायां निमित्तमाह धात्विति गोधातुः उक्तार्थे अभियुक्ता

वा॰रू॰ किंसंवादयति सुखलोके सुखंपुंसां स्त्रीणां तु सन नेसुखं धातुक्षयनिमित्ता च क्रियाभेच्छोपजायते उपसंहरति तस्मादिति तस्मात्पुरुषवदेव रसव्यक्ति
३१ योषितोपि द्रष्टव्या पुरुषवदेव पुरुषापेक्षयाऽधिकैव व्यक्तिरभिव्यक्तिः नन्विंद्रियविशेषजन्यतावच्छेदकजात्यवच्छिन्नसुखोद्देश्यकप्रवृत्ति
मतोर्द्वयोः कथं फलभेद इत्याशंकां कर्तृत्वाधिकरणत्वनिमित्तकविजातीयक्रियाजन्यविजातीयाभिमानादिति परिहरति कथमित्यादिना
कथंहि समानायामेवाकृतावेकार्थमभिप्रपन्नयोः कार्यवैलक्षण्यं स्यादुपायवैलक्षण्यादभिमानवैलक्षण्याच्च उपायवैलक्षण्यं च सर्गा
त् कर्ता हि पुरुषोधिकरणं युवतिरन्यथा क्रियां कर्ता प्रतिपद्यते अन्यथाधारा इति अभिमानवैलक्षण्यमप्युपायवैलक्षण्यादभियोक्ताहमि
ति पुरुषोनुरज्यतेभियुक्ताहमनेनेति युवतिरिति विवात्स्यायनः आकृतौजातौ समानायां इंद्रियविशेषसंयोगजन्यतावच्छेदकतया फलद्वय एक॰
स्यां सिद्धायां अर्थे ताद्दशैकजात्यवच्छिन्नफलं अभिपन्नयोः उद्दिश्यप्रवृत्तयोः यूनोरिति शेषः कार्यवैलक्षण्यं फलतारतम्यं कथं कस्माद्धेतोः स्या
त् हि हेतौ परिहरति उपायवैलक्षण्यात् विजातीयव्यापारात् जन्यत्वं पंचम्यर्थः अभिमानवैलक्षण्यात् विजातीयमानसवृत्तिविशेषात् का
र्यवैलक्षण्यमित्यनुषज्यते सर्गात् कर्तृकरणत्वरूपधर्मभेदात् जन्यत्वं पंचम्यर्थः उपायवैलक्षण्यं विजातीयक्रिया भवति तदेव विशदयति ३१
अन्यथाविजातीयां उपायवैलक्षण्यात् विजातीयक्रियातः अभिमानं वैलक्षण्यं विजातीयाभिमानः भवति तमेवाह अभियोक्ताहं योषिद्धृतिसं

योगहेतुकृत्याश्रयः अभियुक्ताऽहं कर्तृकसंयोगाश्रया अनेन कर्त्रेति नीया ननु कर्तृत्वाद्यभेदेन क्रियावैजात्यवत् तद्वैजात्येन फलस्य वैजात्य
मेव स्यात् न तारतम्यमित्याशंक्य कर्त्राधारयोर्भिन्नतया क्रियावैजात्येपि क्रियायाः संयोगद्वारा हेतुत्वेन संयोगस्यैकत्वात् न फलवैजात्यमिति स
माधत्ते तत्रेत्यादुपायवैलक्षण्यवदेव हि कस्मात्कार्यवैलक्षण्यमपि न स्यादिति तच्च नाहेतुमदुपायवैलक्षण्यं कर्त्राधारयोर्भिन्नलक्षणत्वाद
हेतुमत्कार्यवैलक्षण्यमन्याय्यं स्यादाकृतेरभेदादिति तत्र तथा सति एतत् वक्ष्यमाणं दूषणं उपायवैलक्षण्यवत् कर्त्रधिकरणत्वभेदात् क्रियावैजात्य
वत् कार्यवैलक्षण्यं फलवैजात्यं कस्मात् हि हेतौ समाधत्ते तच्चनेति उपायवैलक्षण्यं वैजात्यं हेतुमत् कर्त्राधारभेदहेतुकं युक्तं कुतः भिन्नलक्षणत्वात्
भिन्नस्वरूपत्वात् कार्यवैलक्षण्यं फलवैजात्यं तु अहेतुमत् भिन्नासाधारणहेतुशून्यं अतः आकृतेः द्वारभूतसंयोगस्य अन्याय्यं अयुक्तं ननु फ
लं एकत्वावच्छिन्नं भवितुमर्हति संहतानेककारणजन्यत्वात् घटादिवदित्यनुमानेन यूनोः पृथक् सुखं न स्यादित्याशंक्य मेषाद्यभिघातजन्यदुः॰
खादौ व्यभिचारान्नेदमित्याह तत्रेतत्स्यात्संहत्य कारकैरेकोर्थोभिनिवर्त्यत इति पृथक् परस्परस्वार्थसाधकौ पुनरिमौ तद्युक्तमिति तच्च न युग
पदनेकार्थसिद्धिरपि दृश्यते तद्यथा मेषयोरभिघाते कपित्थयोर्भेदे मल्लयोर्नियुद्ध इति तत्र तथापि एतत् वक्ष्यमाणं कारणैः साधनैः संहत्य सं
भूय एकोर्थ एकं कार्यं निर्वर्त्यते निष्पाद्यते हि प्रसिद्धौ इति हेतोः इमौ युवानौ पृथक् प्रत्येकं परस्परस्वार्थसाधकौ अन्योन्याभिमन सुखवंतौ तत्

वा॰सू॰ इत्येतदव्यभिचारेणादूषयति तच्चेति युगपत्संभवार्थं साधनैः अनेकार्थसिद्धिः यथ कफलं तद्देवाह मेषयोरिति कर्तरि षष्ठी अभिघाते सति
३२ कपित्थयोः फलविशेषयोः भेदेनियुद्धे च अभिघाताख्ये संयोगे सति फलभेदो दृश्यत इति शेषः तथा च पूर्वानुमाने सुखादिभिन्नत्वमुपाधिरि
निवोध्यं ननु मल्लादीनां कर्तृत्वेनैका तत्र व्यभिचार इत्याशंक्याह एककार्यकारित्वपदार्थत्वादिना तत्राप्येकासंभवात् स्वरूपासिद्धिरित्याह ननु च का
रकभेद इति चेदिहापि न वस्तुभेद इति तत्र मल्लयोः कर्तृत्वेनैककारणात् कारकं साधनं इहापि पुंस्त्रियोरपि वस्तुवस्तुत्वेनैकत्वात् नन्वेवं सति फलतारत
म्यमपि नस्यादित्यत आह उपायवैलक्षण्यं तु सर्गादभिहितं पुरस्तात् तेनोभयोरपि सदृशी सुखप्रतिपत्तिरिति समीत कर्तृत्वाधिकरणत्वलक्षणकार
कभेदात् उपायवैलक्षण्यं क्रियाभेदः तस्मादभिमानभेद इति शेषः तेन अभिमानवैलक्षण्येन सदृशी सजातीयात्समभिहितं पुरस्तादित्यन्वयः उ
क्तार्थे दृढसंमतिमाह जातेरभेदाद्दंपत्योः सदृशं सुखमिष्यते तस्मात्तथोपचार्या स्त्री यथाग्रे प्राप्नुयाद्रतिं जातेरभेदात् शशमृगीत्वादिजात्यैका
त्वदंपत्योर्मिथुनीभूतयोः यथाप्यजातीयत्वाभेन रतिं अनुरूपामिति शेषः तथा तज्जातीया स्वसमानजातीयेति यावत् उपचार्या संपाद्या उपसंहरति
सदृशत्वस्य सिद्धत्वात् कालयोगीन्यपि प्रमाणवदेव नवरतानि सदृशत्वस्य पूर्वोक्तस्य सुखस्य तत्साजात्यस्य च सिद्धत्वात् साधितत्वात् कालयोगीन्यपि ३२
कालप्रमाणान्यपि रतभावशब्दैः पर्यायैः स्फुटयति रसो रतिः प्रीतिर्भावो रागो वेगः समाप्तिरिति पर्यायाः संप्रयोगो रतं रहः शयनं मोहनमिति पर्यायाः र

सादिशब्दाः सुखतत्साधनवृत्तिविशेषे च प्रयुज्यन्ते संप्रयोगरतशब्दौ अवयवविशेषसंयोगवाचकौ रहःशयनशब्दौ तत्सर्वकालिकसंयोगवाच
कौ संमोहनशब्दस्तदनंतरविशेषवृत्तिविशेषपरः तेषां पूर्वापरभावित्वात् पर्यायत्वकथनं प्रमाणकालभावजानां संप्रयोगाणामेकैकस्य नवविध
त्वात् तेषां व्यतिकरे सुरतसंख्यानशक्यते कर्तुमतिबहुत्वात् प्रमाणं लिंगपरिमाणं कालः शैघ्र्यादिः भावोऽत्र सुखजनक इति विशेषः व्यतिकरो मिश्री
णां इदं च उपपादितं प्राक् एवं समत्वादिभी रतानां भेदमुक्त्वा फलभेदाद्भेदमाह तेषु तर्कादुपचारान् प्रयोजयेदिति वात्स्यायनः तेषु रतेषु तर्केतैर्लिंगा
दिनानुमीयत इति तर्कः भावः तस्मात् उपचारान् भेदान् प्रयोजयेत् जानीयात् तानेवाह प्रथमरते चंडवेगता शीघ्रकालता च पुरुषस्य तद्विपरीतमुत्त
रेषु प्रथमरते नवसंगमे चंडवेगता गाढसुखजनकता शीघ्रकालता शीघ्रकालता च शीघ्रकालविरामता पुरुषस्य कर्तरि षष्ठी उत्तरेषु उत्तरोत्तरका
लिकरतेषु तद्विपरीतं भावप्रधानो निर्देशः क्रमेण मंदसुखजनकता अधिककालवत्तता च भवतीति शेषः योषितः पुनरेतदेव विपरीतमाधातुक्ष
यात् प्रथमरत इति उत्तरेष्विति चानुवर्तते योषित इति कर्तरि षष्ठी एतदेव गाढागाढसुखजनकत्वशीघ्रमंदकालिकत्वादि विपरीतं उक्तात् प्रथमे
मंदवेगता चिरकालिकता च उत्तरोत्तरेषु चंडवेगता शीघ्रकालता चेति अवधिमाह आधातुक्षयात् इंद्रियोपरमपर्यंतं प्राक् स्त्रीधातुक्षयात् पुरु
षस्य धातुक्षय इति प्रायोवादः समवयस्कोः स्त्रीपुंसयोः कालक्रमेण स्त्रीधातुक्षयात् स्त्रीणां धातुक्षयात् इंद्रियोपरमात् प्रायोवादः क्वचिद्विपरीतद

वा॰सू॰ र्शनात् प्रासंगिकः अथ सिंहावलोकनन्यायेन स्त्रीणामारंभप्रभृति सुखमिच्छन्तीदं द्योतयति मृदुत्वादुपमृद्यत्वान्निसर्गाच्चैव योषितः प्रा
३३ प्नुवन्त्याशु ताः प्रीतिमित्याचार्या व्यवस्थिताः संयोज्यावयवविशेषस्य मृदुत्वात् कोमलत्वात् उपमृद्यत्वात् अभिघाताश्रयत्वात् इति भेदानाह अ
भ्यासादभिमानाच्च तथा संप्रत्ययादपि विषयेभ्यश्च तत्त्वज्ञा विदुः प्रीतिं चतुर्विधां अभ्यासात् पुनः पुनराहतेः अभिमानात् संकल्पात् संप्रत्य
यात् अन्यस्मिन्नात्मीयत्वाध्यासात् विषयेभ्यः स्पर्शादिभ्यः तत्त्वज्ञा आचार्याः उक्तं विशदयति शब्दादिभ्यो बहिर्भूता या कर्माभ्यासलक्षणा प्रीतिः
साभ्यासिकी ज्ञेया मृगयादिषु कर्मसु मृगयादिषु कर्मसु विषये या प्रीतिः अभ्यासजा सा शब्दादिभ्यः शब्दादिविषयतत्त्वात् बहिर्भूता भिन्ना अत
आभ्यासिकी अनभ्यस्तेष्वपि पुरा कर्मस्वविषयात्मिका संकल्पाज्जायते प्रीतिर्या सा स्यादाभिमानिकी संकल्पात् अनभ्यस्तेष्वपि कर्मसु अविषयात्मिका
विषयज्ञभिन्ना पुरा लाभात् मानसी या प्रीतिः सा आभिमानिकी तस्या विषयः तामेवोदाहरति प्रकृतेर्या तृतीयस्याः स्त्रियाश्चैवोपरिष्टके तेषु तेषु च विज्ञे
या चुंबनादिषु कर्मसु तृतीयस्याः प्रकृतेः अनपत्याया औपरिष्टके वक्ष्यमाणे चुंबनादिषु कर्मसु तेषु तेषु नखक्षतादिषु पुरा या या प्रीतिः सा आभि
मानिकी सा यथैः नान्योयमिति यत्र स्यादन्यस्मिन् प्रीतिकारणं तंत्रज्ञैः कथ्यते सापि प्रीतिः संप्रत्ययात्मिका अन्यस्मिन् विषये नान्योयं किंत्वहमे ३३
वेति विपर्ययाति का प्रीतिकारणं यत्र या बुद्धिर्भवति सा तज्जा प्रीतिः संप्रत्ययात्मिका प्रत्यक्षा लोकतः सिद्धा या प्रीतिर्विषयात्मिका या प्रीतिः स्वगादौ

प्रत्यक्षा स्वमनोवेद्या लोकतः सिद्धा सार्वलौकिकी विषयात्मिका प्रीत्यादिशब्दानां सुखे शक्तिः नन्दे तु वृत्तिविशेषे लक्षणोत्साह प्रधानफलवत्त्वा
त्स्यात्तदर्थाश्चेतराः अपि तदर्थाः प्रधानजनकाः इतराः रागादिवृत्तिविशेषाः अपि प्रधानफलवत्त्वात् सुखप्रीतिसंबंधात् प्रीत्यादिशब्दवाच्या भवंती
त्यर्थः एताः प्रीतीः परामृश्य शास्त्रतः शास्त्रलक्षणाः यो यथा वर्धनेभावस्तं तथैव प्रयोजयेत् एतावतैव युक्तानां व्याख्यातं सांप्रयोगिकं मंदाना
मवबोधार्थं विस्तारेणातः प्रवक्ष्यते युक्तानां कुशलानां एतावतैव उक्तमात्रादेव व्याख्यातं व्याख्यातप्रायं अवबोधार्थं सम्यक्ज्ञानाय अतः द्वितीयाध्या
यप्रभृति इति श्रीवात्स्यायनसूत्रवृत्तौ द्वितीये धिकरणे प्रथमोध्यायः १ एवं प्रथमे प्रधानं निरूप्य उपजीवकत्वसंगत्यात् तदंगान्याह संयोगांगं चतुः
षष्टिरित्याचक्षते संप्रयोगस्य उक्तस्य अंगत्वं परोद्देशप्रवृत्तत्वात् इति विषयत्वं चतुःषष्टिशब्दार्थमतभेदानाह चतुःषष्टिप्रकरणत्वाच्छास्त्रमि
दं चतुःषष्टिरित्याचार्यवादः चतुःषष्टिप्रकरणं नियमितं तच्छास्त्रं कामशास्त्रं कलानां च चतुःषष्टित्वात् तासां च संप्रयोगांगभूतत्वात् कलास
मूहो वा चतुःषष्टिरिति कलानां च वक्ष्यमाणानां ऋचां दाशतीयानां संज्ञितत्वादिहापि तदर्थसंबंधात् पंचालसंबंधाच्चापि बहुचैरेषा पू
जार्थं संज्ञा प्रवर्तितेत्येके दाशतीयानां अन्यविशेषस्यार्थो ऋचां अर्थानुसारि पादव्यवस्थानम् अंत्रविशेषाणां संज्ञितत्वात् दाशतीयसंज्ञा
दर्शनात् इहापि तदर्थसंबंधात् यत्किंचिदर्थबोधनात् पांचालसंबंधात् पांचालीधीतत्वसाम्यात् एषा चतुःषष्टिरूपा संज्ञा पूजार्थेमा

हास्यस्तननार्थं आलिंगनचुंबनदशननखछेद्यसंवेशनसीत्कृतपुरुषायितौ परिष्टकानामष्टधा विकल्पभेदादष्टावष्टकाश्चतुःषष्टिरिति बाभ्रवी
याः दशननखछेद्यं दशनछेद्यं नखछेद्यं च सीत्कृतं चापि विशेषः पुरुषायितं पुरुषवदाचरणं औपरिष्टकं वक्ष्यमाणं अष्टधा विकल्पभेदात्
प्रत्येकमष्टविधालिंगनाद्यवांतरविशेषैः विकल्पवर्गाणामष्टानां न्यूनाधिकत्वदर्शनात् प्रहणनविकृतपुरुषोपसृप्तचित्ररतादीनामन्येषामपि व
र्गाणामिह प्रवेशात् प्रायोवादोऽयं यथा सप्तपर्णो वृक्षः पंचवर्णो बलिरिति वात्स्यायनः आलिंगनाद्यष्टानां तदवांतरवर्गाणां मध्ये केषांचिद्वक्ष्यमा
णारीसाकेषु चित्ररतभावेन प्रहणनादीनां वक्ष्यमाणलक्षणानां प्रवेशेन न्यूनाधिकत्वसंपत्तेः यथा न्यूनाधिकपर्णेष्वपि सप्तपर्णशब्दः न्यूनाधि
कवर्णेऽपि बल्यादौ पंचवर्णशब्दः रूढः तथा आलिंगनादिषु चतुःषष्टिशब्दोऽपि अत्र रतं द्विविधं गुह्येंद्रियजं इतरेंद्रियजं च द्वितीयमालिंगनादिभेदे
नानेकविधं पुनरपि द्विविधं प्रथमरतवत्कालिकं तदधिकत्वेऽकं चतत्र द्वितीयं चतुर्विधमित्याह तत्रासमागतयोः प्रीतिलिंगद्योतनार्थमालिंगनचतुष्टयं
स्पृष्टकं विद्धकं उद्धृष्टकं पीडितकमिति तत्र आलिंगनरतेषु मध्ये असमागतयोः पूर्वमसंयुक्तयोः यूनोः प्रीतिलिंगद्योतनार्थं प्रीतिरनुरागस्तल्लिं
गं ज्ञापकं गाढालिंगनं तस्य द्योतकं आलिंगनचतुष्टयं उच्यते तान्येवाह स्पृष्टकमित्यादिना सर्वत्र संज्ञार्थेनैव कर्मातिदेशः सर्वत्र स्पृष्टकादौ संज्ञार्थे ३५
नैव अन्यार्थगमनव्याजेनैव कर्मातिदेशः आलिंगनाद्यभिनयज्ञापनं भवतीति निर्दिशयति संमुखागतायां प्रयोज्यायामन्यापदेशेन गच्छतो गात्रेण

गात्रस्य स्पर्शनं स्पृष्टकं प्रयोज्यायां नायिकायां संमुखागतायां यत्किंचिद्व्याजेन स्वाभिमुखमभिगम्यमानायां स्त्यां ईषत्स्पर्शनं स्पृष्टकं प्रयोज्यं स्थि
तमुपविष्टं वा विजने किंचिद्गृह्णंती पयोधरेण विध्येन्नायकोऽपि तामवपीड्य गृह्णीयादिति विद्धकं प्रयोज्यं नायकं विद्धकं ईषद्वेधनं तदुभयमन
तिप्रवृत्तसंभाषणयोः तदुभयं तु तद्द्वयं प्रतिगोष्ठीरहितयोः भवति अनेनाग्निमद्वयं संगोष्ठिकयोरिति गम्यते तमसि जनसंबाधे विजनेऽपि वितम
सि जनसंबाधे अनतिद्रुतकालं यत्किंचित्कालं उद्धर्षणं स्पष्टसंघर्षणं तदेव कुड्यसंदेशे स्तंभसंदेशे वा स्फुटमवपीडयेदिति पीडितकं कुड्या
संदेशे वेति च संदंशायमाने कुड्यादौ तदेव स्वगात्रेण तद्गात्रमेव पीडयन्नाक्षीपीडितकं तदुभयमवगतपरस्पराकारयोः तदुभयं युग्मद्वयं अवगतपर
स्पराकारयोः विज्ञातपरस्परेंगितयोर्भवति संप्रयोगरहितसंबंधालिंगनचतुष्टयमुक्त्वा तत्कालिकं चतुष्टयमाह लतावेष्टितकं वृक्षाधिरूढकं ति
लतंडुलकं क्षीरनीरकमिति चत्वारि संप्रयोगे लतावेष्टितकं लतेवावेष्टनं वृक्षः इवाधिरोहणं वृक्षाधिरूढकं तिलतंडुलयोरिवाविस्पष्टयोगात्तिल
तंडुलकं नीरक्षीरयोरिवाविस्पष्टसंयोगः नीरक्षीरकमिति लतेव शालमावेष्टयंती चुंबनार्थं मुखमवनमयेत् उद्धृत्य मंदसीत्कृता तमाश्रिता वा किंचि
द्रमणीयकं पश्येत् तल्लतावेष्टितकं लतेव नायकमावेष्टयंती परिवेष्टयंती तस्य मुखं अवनमयेत् आकुंचयेत् उद्धृत्य तन्मुखं उन्नमयन् मंदसीत्कृतं आ
श्रितामंदसीत्कृतवती मुखे किंचिद्रमणीयकं पश्येद्वा तल्लतावेष्टितकं भवति चरणेन चरणमाक्रम्य द्वितीयेनोरुदेशमाक्रमंती वेष्टयंती वा तन्य

ष्टासक्तेकत्वाद्द्वितीयेनोरुमवनमयंती देषत्कृतांतःश्वसितकूजिताचुंबनार्थमेवाधिरोढुमिच्छेदितिवृक्षाधिरूढकंआक्रम्यनिर्देश्यद्वितीयेनवा
हुनानावृक्षारोहणंवृक्षाधिरूढकमित्युच्यते तदुभयंस्थितकर्मस्थितयोर्तिष्ठतोःशयनगतावूरूव्यत्यासंभुजव्यत्यासंचससंघर्षमिवघनंसं
स्वजातेतत्तिलतंडुलकंशयनगतोभुजस्य व्यासंचकृत्वाघनंसंघर्षं यथाभवतितथातिलतंवद्धत्पयाश्लिष्टावयववत्वात्तिलतंडुलकंरागांधाव
नपेक्षितात्ययोपरस्परमनुविद्धैवोत्संगगतायामभिमुखोपविष्टायांशयनेचेति क्षीरजलकंउत्संगगतायांशयनेत्वाभिमुखस्थितायांवासत्यां
रागांधोअनपेक्षितात्ययोअनपेक्षितविश्लेषौसंतोअनुविशतइवअन्योन्यशरीरंप्रविष्टाविवस्थितौचेत् ततःक्षीरजलकंतदुभयंरागका
लइत्युपगूहनयोगावाभ्रवीयाः तदुभयंअनंतरोक्तद्वयंरागकालेरागोदयानंतरंभाविशयनकालेकर्तव्यंउपगूहनमालिंगनंसुवर्णनाभस्यल
धिकमेकांगोपगूहनचतुष्टयंसुवर्णनाभस्यमतेतुएकांगोपगूहनंएकैकांगस्पर्शकृतविदः एकैकांगेनानेनैवालिंगनमधिकंउक्तम् तत्रोरुसंदं
शेनैकमूरुमूरुद्वयंवासर्वप्राणंपीडयेदित्युपगूहनंतेषुमध्येऊरुसंवेशनंनसंदंशायमानस्वोरुद्वयेनतस्यएकंसर्वप्राणंयावच्छक्तिउपगूहनं
आद्यं जघनेनजघनमवपीड्यप्रकीर्यमाणकेशहस्तानखदशनचुंबनप्रयोजनायतदुपरिलंघयेत्तज्जघनोपगूहनं जघनेनस्वगुरुणाअव
पीड्यसंघृष्यप्रकीर्यमाणाःव्याप्ताःनखदशनंतच्छेदनंतदुपरिणां नायकापरिलंघयेत् आरोहेत् स्तनाभ्यामुरः प्रविश्यतत्रैवभाव

मावेशयेदितिस्तनालिंगनं प्रविश्यगाढंनिपीड्यतत्रैवउरःसंश्लेषएवभावंप्रीतिंआवेशयेत् पर्यवसाययेत् मुखेनमुखमासज्याक्षिणीअक्ष्णोर्ल
लाटेनललाटमाहन्यात्साललाटिकेति आंसज्यसंयोज्यतत्रापिअक्षिणीसंयोज्यआहन्यात् अभिघातयेत् संवाहनमप्युपगूहनप्रकारमित्येकेम
न्यंते संवाहनंनायकपादमर्दनाद्युपचारःप्रकारोविशेषःसंस्पर्शनत्वात्स्थकालत्वाद्भिन्नप्रयोजनत्वादसाधारणत्वान्नेतिवात्स्यायनः संस्प
र्शत्वात्संवाहनस्योपगूहनापेक्षयाविजातीयसंयोगरूपत्वात्पृथक्कालत्वात्नायिकानुरागेसतिहेतुतयाप्राथमिकत्वात्अतएवभिन्नप्रयो
जनत्वात्असाधारणत्वात् सर्वेषांपाक्षिकत्वादितियावत् नसंवाहनस्योपगूहनांतर्भावइतिशेषःप्रयोजनभेदमेवाहपृच्छतांश्रृण्वतांचापित
थाकथयतामपि उपगूहविधिंकृत्स्नंरिरंसाजायतेनृणां येप्यशास्त्रिताःकेचित्संयोगारागवर्धनाःआदरेणैवतेप्यत्रप्रयोज्यास्सांप्रयोजिके
अशास्त्रिताःशास्त्रानुक्ताःरागःप्रीतिःसंयोगाःआलिंगनविशेषाःयेकेचित्स्युःसांप्रयोगिकेरतेउपयोगित्वेन एवंमंदरागवतांरतास्वूर्वंतदुपयोगित्वे
नानेकविधाश्लेषानुक्त्वाउत्कटरतानुरागवतांतुनैवंक्रमनियमइत्याह शास्त्राणांविषयस्तावद्यावन्मंदरसानराः रतिचक्रेप्रवृत्तेतुनैवशास्त्रंनच
क्रमः मंदरसाःमंदानुरागिणःरतिचक्रेउत्कटरागस्तुधात्सिंधौप्रवृत्तेनिमज्जनेसतिशास्त्रंशास्त्रोक्तालिंगनादिकंक्रमस्तत्क्रमश्चोक्तोनेत्यर्थः इति
श्रीवात्स्यायनसूत्रवृत्तौनरसिंहकृतौद्वितीयेधिकरणेद्वितीयोध्यायः २ एवमालिंगनान्युक्त्वाएककार्यकारित्वसंगत्याचुंबनादिक्रियाः क्रमेण

वा०सू० निरूपयिष्यन् तासामपि प्रधानतत्पूर्वकालिकत्वाच्चुंबनस्यावस्थामाह चुंबननखदशनच्छेद्यानामनपौर्वापर्यमरागयोगात्प्राक्संयोगा
३६ देषां प्राधान्येन प्रयोगः प्रहणनसीत्कृतयोश्च संप्रयोगे सर्वे सर्वत्र रागस्यानपेक्षितत्वादिति वात्स्यायनः पौर्वापर्यं परस्परमिति शेषः कुतः राग
योगात् अनुरागोत्केरस्यात् प्राधान्येन प्रायशः संप्रयोगे तत्काले प्रयोग इत्यनुषज्यते अव्यवस्थामाह सर्वे उपगूहनादि सर्वत्र अव्यवस्थया कुतः अ
नपेक्षितत्वात् क्रमानपेक्षितत्वात् तानि प्रथमरते व्यक्तानि त्वरितं विकल्पेन प्रयुंजीत तथाभूतत्वाद्रागस्य प्रथमरते अभिनवनायिकासंप्र
योगविषये तानि नखदशनच्छेद्यादीनि अव्यक्तानि अस्फुटानि त्वरितं परिमितं च यथा तथा विकल्पेनानियमेन प्रयुंजीत तथाभूतत्वात् सर्वसमुच्च
यानपेक्षितत्वात् प्रौढत्वादिति शेषः ततः परमत्वरया विशेषवत्समुच्चयेन रागसंधुक्षणार्थं ततः परं प्रथमसंप्रयोगानंतरं क्रमेण काल
क्रमेण नखच्छेद्यदशनादीनि रागसंधुक्षणार्थं रागोत्कस्यायम् अत्वरया अमितानि विशेषवन्ति अभिव्यक्तानि समुच्चये मसंप्रयुंजीत सनुषज्य
ते कुर्यादित्यर्थः तत्र चुंबनान्याह ललाटालककपोलनयनवक्षःस्तनौष्ठांतर्मुखेषु चुंबनं ऊरुसंधिबाहुनाभिमूलयोरपि लाटानां रागवशाद्देशप्र
वृत्तेश्च संति तानि तानि स्थानानि न तु सर्वजनप्रयोज्यानीति वात्स्यायनः ललाटालकं ललाटदेशः ऊरुसंधौ ऊरुजघनसंधौ बाहुमूले ३६
नाभिमूले च लाटानां तद्देशीयानां चुंबनं प्रसिद्धमिति शेषः एवं रागवशात् देशप्रवृत्तेः तत्तद्देशाचाराच्च स्थानानि सीमंतादिस्थानानि चुंब॰

नेशिष्टानि सर्वजनप्रयोज्यानि सार्वजनीनानि चुंबनविशेषानाह तद्यथा निमितं स्फुरितं घट्टितमिति त्रीणि कन्याचुंबनानि निमितं अप्रसंदनेस्फु
रितं यत्किंचित् स्पंदनं घट्टितं पीडनं कन्या मुग्धा विश्रंभयति बलात्कारेण नियुक्ता मुखे मुखमाधत्ते न विचेष्टत इति निमितं बलात्कारेण ना
यकेन नियुक्ता कारितेन संप्रयुक्ता सती मुग्धा मुखे नायकस्य मुखं तस्याः चेष्टते चुंबनाय इति अप्रव्याप्तेः वदने प्रवेशितमोष्ठं मनाक् अपत्रपावशान्न ही
तुमिच्छंती स्पंदयति स्वमोष्ठं नोत्तरमुत्सहत इति स्फुरितं ओष्ठं नायकस्य अवगृह्य चुंचुंवितुमिच्छंती सती अपत्रपातद्दृष्टी च सती मनाक् ईषत
संऽऽष्ठं स्पंदयति यत्किंचिद्ग्रहणाभिव्यक्तेरिति शेषः रागोद्रेकात् उत्तरं चुंबनकर्मनोत्सहते न करोतीति स्पंदनं स्फुरितमित्युच्यते ईषत्सरागस्य वि
निमीलितनयना जिह्वाग्रेण घट्टयित्वा समं तिर्यग्वृत्तं पीडितमवपीडितं निर्देशनमवपीड्येदिति अवपीडितकं पंचममपि करणं परिगृह्य स्वकरा
ग्रेण अधरपल्लवमिति शेषः विनिमीलितनयना विशेषेणामीलितनयना सती स्वजिह्वाग्रेण तत् ईषत् घट्टयित्वा पंचममपि पंचविधमपि क
रणं कुर्यादित्यर्थः तदेवाह समं अभिसादिनां समं ऋजुनया तिर्यक्वलितं रन्ध्रो न तया उद्भ्रांतं भ्रमराकारेण पीडितं सदशनमर्दनं अवपीडितं नि
र्देशनमर्दनं पंचमं विनिर्गतोऽतिनिर्देशनं दशनावमर्दनरहितं यथा तथा इति अवपीडनं अवपीडितमित्युच्यते द्यूतं च तत्र प्रवर्तयेत् पूर्वमोष्ठ
वा०सू० संपादनेन जितमिदं स्यात् यदि मया जितं स्यात् पूर्वं प्राप्ताऽऽष्ठसंपादनेन ओष्ठचुंबनेन स्यात् भवितव्यं इति पणं कृत्वा तत्र चुंबननिमित्तं पूर्वं

वा॰सू॰ द्यूतं प्रवर्तयेत् तत्र जिता सा सरुदितं यथा तथा प्रणुदेत् स्वसमीपात् निवर्तयेत् पराङ्मुखीभवेत् आहूता आक्रुष्टा विवदस्व मे वाह पु
३० नरप्यस्तु पण इति ब्रूयात् पणः पणनिमित्तकद्यूतं तत्रापि जिता द्विगुणमायस्येत् तत्रापि द्वितीयद्यूते पि द्विगुणं पूर्वापेक्षया आयस्येत्
सा स्त्री रोदनादिकं कुर्यात् इति विस्रब्धस्य प्रमत्तस्य वा धरमवगृह्य दशनानां निर्गतमनिर्गतं वा कलहं सेत् क्रोशेत् तर्जयेत् विस्रब्धस्य नियमितो दृ
श धृतौ तिविश्वास वतः प्रमत्तस्य कार्यान्तरव्यापृतस्य वा अधरमवगृह्य स्वकरकमलेन ततः स्वदशनान्तर्गतं अनिर्गतं निष्कासनाशक्यं च कृत्वा
हसेत् नायकं पीडयात् तर्जयेत् तस्मिन्विशेषः अनर्तितभ्रूलता चलितलक्ष्मपनेन मुखेन हसन्ती तानि तानि च ब्रूयादिति चुंबनद्यूतकलहः विह
सन्ती हसन्ती वृत्तानि तानि तत्कृतनखव्रणादिदूषणानि ब्रूयात् शनकैरिति शेषः चुंबनानि तन्निमित्तद्यूतकलहौ चोक्तौ एतेन नखदश
नच्छेद्यप्रहणनद्यूतकलहा व्याख्याताः एतेन चुंबनद्यूतकलहकथनेन छेद्यं छेदनं परस्परं नखच्छेदनदशनच्छेदना हताड़नानि च एत
न्नापरस्परहेतुद्यूततत्कृतनिमित्तकलहाश्च व्याख्याता प्रायहत्यर्थः चण्डवेगयोरेव तु तेषां प्रयोगस्तत्सात्म्यात् तस्यां चुंबनसामेवात्तरंग ह्लीयादि
स्वतरोष्टंरागदीपनं चण्डवेगयोः उत्कृष्टरागवतोः एतोः सात्म्यात् समानस्वाभाव्यात् चण्डवेगसाम्यहेतोः ततस्मिन्संप्रयोगकाले नेष्टं प 30
दीकि परस्परचुंबनादीनां प्रयोगः अनुष्ठानं स्यात् एवंखी कर्णकंचुंबनमुक्तापं कर्णं कंतदा हतस्यां प्रवृत्तास्यायां चुंबनसामेव त्वोष्टंगृहीला

चुंबयांसस्वामिवस्यामुत्तरं तदीयोत्तरोष्टं गृह्णीयात् कुतः उत्तरोष्टं नकालेनदुत्तरोष्टचुंबनं तस्याः रागदीपकं इति हेतो ओष्ठसंदंशेनावपत्यो
ष्ठद्वयमपि चुंबेदिति संपुटकं स्त्रियाः पुंसो वा अजातव्यंजनस्य अजातव्यंजनस्य जायमानश्मश्रुणः पुनः ओष्ठद्वयं स्त्री त्वस्या ओष्ठद्वयं पुमान्एवा च
ओष्ठसंदंशेन संदंशाकारस्य स्वौष्ठद्वयेन क्रमेण वा तस्य चुंबेत् इत्येतत् संपुटाख्यं चुंबनं तस्मिन्नितरो पि जिह्वयास्या दशनान् घट्टयेत् ताल्वजिह्वां चेति जि
ह्वायुद्धं इतरः नायकः अपेक्षापितस्मिन्संपुटके जिह्वया स्वकीतया तस्याः तस्य च दशनान् तालु तत्रत्वां जिह्वां जिह्वां वा घट्टयेत् अप्रमत्ता तत्र एतेन बलाद
दनरदनमहरणं दानं च व्याख्यातं एतेन संपुटकथनेन बलात् नायिकाया वदनस्य कपोलयोः रदनानां रदनच्छदयोश्च ग्रहणं चुंबितुमिति शेषः
दानं स्त्रीयवदनरदनच्छदयोः तस्मै समं पीडितमंचितं मृदु शेषांगेषु चुंबनं स्थानविशेषादिति चुंबनविशेषाः शेषांगेषु अष्टातिरिक्तपर्श्वीकस्या
नेषु स्थानविशेषानुगुण्येन अंचितं तद्देशस्पर्शनं मृदु पीडनं विनाक्षणकस्पर्शनं पीडितं दर्शनादिभिः पीडितं समं अनतिपीडनं इति चतुर्विधं चुंबनं इति द
शस्थलेषु चुंबनविशेषा उक्ताः सुप्तस्य मुखमवलोकयंत्याः भिप्रायेण चुंबनं सुप्तस्य कृत्रिमस्वापवतः कर्तरिषष्ठी तत्कर्तृकं मुखं तन्मुखमवलोकयंत्याः
मुखमिति अनुवर्तनेन तत्प्रति स्वाभिप्रायेण स्वानुरागानुगुण्येन चुंबनं रागदीपनं तदा रक्तप्रमत्तस्य विवदमानस्य चान्यतोभिमुखस्य वा निद्राव्याघातार्थे छ
लितकं प्रमत्तस्य अन्यवहितस्य स्थितस्य कर्तरि षष्ठी एवमग्रेपि विवदमानस्य कलहप्रियत्वस्थितस्य अन्यतः अन्यत्र अभिमुखस्य अभिमुखस्येवत

वा॰सू॰ न्मुखमित्यादि सर्वत्रानुवर्तते छलितकं छलितकमथ्यं निशाद्यागतस्य शयने प्रसुप्तायाः स्वाभिप्रायचुंबनं प्रातिबोधिकं शयने शेते नट स्यास्मिन्निति शयने

३८ प्रसुप्तायाः वक्ष्यमाणकृत्रिमस्वापवत्याः संबंधिमुखेनन तात्वा चिरागतस्य कर्तेरि षष्ठी स्वाभिप्रायं स्वानुरागं यथा तथा प्रातिबोधिकं प्रतिबोध

हेतुत्वात् तदाख्यं सापि तु भावजिज्ञासार्थिनी नायकस्यागमनकालं संलक्ष्य कृतकस्तु प्रास्यात् सा नायकस्य भावजिज्ञासार्थिनी भावं तस्याः रागं जिज्ञा

सार्थिनीत्यनुमिच्छंतीसती आगमनकाले प्रतिदिनं स्वगृहं प्रतिनायकागमनकालं संलक्ष्य अयमिति निर्णीय सुप्ता कृतकसुप्ता भवति मुग्धायाश्चुंबन न

प्रदर्शनप्रकारमाह आदर्शे कुड्ये सलिले वा प्रयोज्यायाश्छायायां चुंबनमाकारप्रदर्शनार्थमेव कार्यं आदर्शे कुड्ये दर्पणे तुल्ये छायायां प्रतिबिंबितमुखा

दौ आकारप्रदर्शनार्थं मुग्धायाश्चुंबनप्रकारप्रदर्शनाय बालस्य चित्रकर्मणः प्रतिमायाश्च चुंबनं संक्रांतकमालिंगनं च बालस्य चित्रकर्मणः भित्यादि

लिखितस्त्रियाः प्रतिमायाः कृत्रिमपुत्रिकायाः मुखादौ मुग्धासन्निधौ चुंबनं आक्रांतकं प्रतिसमीपदेशप्रापणं आलिंगनं च कार्यमिति शेषः त

था निशि प्रेक्षणके स्वजनसमाजे वा समीपे गतस्य प्रयोज्याया हस्तांगुलिचुंबनं संविष्टस्य वा पादांगुलिचुंबनं निशि प्रेक्षणके देवतोत्सवादिनि

मित्ते क्षणसमये स्वजनसमाजे विवाहादौ समीपे प्रयोज्यासन्निधिं गतस्य कर्तरि षष्ठी उपविष्टस्य तस्या एव समीपे निषण्णस्य पूर्ववत् षष्ठी संवाहि ३८

कायास्तु नायकमाकारयंत्याः निद्रावशादकामाया इव तस्योर्वोर्वदनस्य निधानम् ऊरुचुंबनं पादांगुष्ठचुंबनं चेति आभियोगिकानि संवाहिकायाः

प्रियपादसेवां कुर्वत्याः तद्व्याजेन रंतुं नायकमाकारयंत्याः अकामायाः लज्जया अकामनोत्सुक्यं स्यात् स्वपित्याः नायिकायाः संबंधि वदनस्य निद्रावशा

त् निद्राव्याजेन तस्य नायकस्य ऊर्वोर्निधानं यत् तदेव चुंबनं च यत् इतितानि चुंबनानि आभियोगिकानि रागोद्दीपकतया संप्रयोगोपकारकाणि मारसम

रसमरसिकयोः क्रीडनमाह कृते प्रतिकृतं कुर्यात् ताडिते प्रतिताडितं करेण न चुंबितेनैव चुंबिते प्रतिचुंबितं कृते नायकेन कपोलमर्दनादौ प्रतिकृतिं सा तदे

व कुर्यात् ताडिते नद्धस्तादिकरणेन ताडने कृते तेनैव करणेन प्रतिताडितं भावेक्षः इति श्रीनरसिंहकृत वात्स्यायनसूत्रवृत्तौ द्वितीयेऽधिकरणे तृतीयो

ध्याय ३ एककार्यकारित्वसंगत्या चुंबनात्पुल्काभ्यंतरंगत्वान्नखक्षतान्याह रागवृद्धौ संघर्षात्मकं नखविलेखनं रागवृद्धौ रागोद्रेके सति यूनोः परस्प

रं नखविलेखनं नखमुखकरणकक्षतविशेषः संघर्षात्मकं भवति तस्य प्रथमसमागमे प्रवासप्रत्यागमने प्रवासगमने च क्रुद्धप्रसन्नायां मत्तायां च प्रयो-

गो न नित्यं चंडवेगयोः तस्य नखक्षतस्य प्रथमसमागमे अभिनवतरुणीसंप्रयोगे रागोद्रेकान्मुखाः प्रयोग इत्यस्मिन्निमित्तान्वयः प्रवासप्रत्यागमे प्रवासात्

दूरदेशात् प्रत्यागमने पुनरागमने सति प्रथमसमागम इत्यनुवर्तते प्रवासगमे स्वस्य तस्या वा देशांतरगमनप्रसक्तौ सत्यां क्रुद्धप्रसन्नायां प्रणयकलहेन क्रु

द्धा सती प्रार्थनया प्रसन्ना तस्यां मत्तायां रागोद्रेकवत्वं च नित्यं प्रतिदिनं न तस्य प्रयोगः चंडवेगयोः इति हेतुगर्भविशेषणं यतो ऽन्यत्र तु द्विकरणो भयतः

तथा दशनच्छेद्यस्य सात्म्यवशाद्वा तथा नखक्षतस्येव दशनच्छेद्यस्य दंतक्षतस्यापि एतावेव कालाविज्ञेयः सात्म्यवशात्सात्म्यं समानखमावतता

का०सू० उभयोरप्यसंतरागोद्रेकहेतुत्वात्तियावत् तद्वशात् नियममपि नखदशनक्षतयोः प्रयोगं दर्शयन्नखक्षतानांतरभेदानाह आच्छुरितकं अर्धचंद्रो मं
३९ डलं रेखा व्याघ्रनखं मयूरपदकं शशप्लुतकमुत्पलपत्रकमिति रूपतोऽष्टविकल्पं आच्छुरितकादीनेवक्ष्यमाणलक्षणानि रूपतः आकारभेदेनाष्ट
ष्टविकल्पमष्टविधं नखक्षतमिति शेषः तस्य स्थानान्याह कक्षौ स्तनौ गलः पृष्ठं जघनमूरू च स्थानानि प्रवृत्तरतिचक्राणां न स्थानमस्थानं वावि
द्यत इति सुवर्णनाभः प्रवृत्तरतिचक्रास्य कक्षं जघनमूरू च स्थानानीति प्रवृत्तरतिचक्राणां न स्थानं रागोद्रेकादिति शेषः न स्थानं नोक्तस्थानगवेषणं अ
स्थानं अनुक्तस्थानत्यागः तत्साधनं नखभेदान्देशभेदेनाह तत्र सव्यहस्ते प्रत्यग्रशिखराणि द्वित्रिशिखराणि चंडवेगयोर्नखानि स्युः तत्र क्षतवि
षये साधनानि चंडवेगयोः असंतानुरक्तयोर्यूनोः सव्यहस्ते वामकरे प्रत्यग्रशिखराणि पार्श्वकृत्तनेन तीक्ष्णीकृतानि द्वित्रिशिखराणि मध्यकृंतनादने
काग्राणि अनुगतराजिसमसमुज्ज्वलं समलिनमविपाटितं विवर्धिष्णु मृदु स्निग्धदर्शनमिति नखगुणाः अनुगतराजि अनुगतेन एकाकारेण राजते इ
स्यनुगतराजिभावप्रधानो निर्देशः एवमन्येपि समं अप्रतिलोम्नताग्रं उज्ज्वलं सकाशं समलिनं नीलादिरंजितं अविपाटितं अनिकृंतं अत एव विव
र्धिष्णु मृदु स्निग्धदर्शनं मसृणं यथा तथा दृश्यमानं एतेन नखगुणाः देशभेदेन तेषां गुणभेदमाह दीर्घाणि हस्तशोभीन्यालोके च योषितां चित्तग्रा ३९
हीणि गौडानां नखानि स्युः हस्तौ शोभयंतीति हस्तशोभीनि गौडानां नखानि आलोके अवलोकने सति योषितां युवतिमात्रस्य चित्तग्राहीणि मनोहराणि

ह्रस्वानि कर्मसहिष्णूनि विकल्पयोजनासु च स्वेच्छया धारीणि दाक्षिणात्यानां दाक्षिणात्यानां नखानि कर्मसहिष्णूनि क्षतकर्मकुशलानि स्वेच्छया पुरुषे
च्छया विकल्पयोजनासु विकल्पेन एकस्य द्वयोर्वा क्षतार्थं प्रसरणेषु मत्तस्तथैव धारीणि क्षतकारीणि भवंतीति शेषः मध्यमान्युभयभांजि महाराष्ट्रका
णामिति मध्यमानि नातिदीर्घह्रस्वाणि उभयभांजि हस्तशोभित्वकर्मसहिष्णुत्वादि पूर्वोक्तोभयगुणवंति नखानि भवंति पूर्वोक्ताच्छुरितकादेः क्रमेण ल
क्षणान्याह तैः सुनियमितैर्हनुदेशे स्तनयोरधरे वा लघुकरणमनुद्गतलेखं स्पर्शमात्रजननाद्रोमांचकरमंते संनिपातवर्धमानशब्दमाच्छुरितकं तैः सुनियमितैः
सम्यक् प्रयुक्तैः तैर्नखैः करणेनैतेन या हनुदेशे कपोलोपरिदेशे स्पर्शमात्रजननात् अनुद्गतरेखं अनुद्गता अनभिव्यक्ता रेखा येन तत् अंते हन्वादिप्रांते अन्योन्यरो
मांचं पुलकं करोतीति तथा संनिपातवर्धमानशब्दं संनिपातेन तत्स्थलाभिघातेन वर्धमानः उत्सर्पमानः शब्दो येन तथाविधं अत एव लघुसंस्पर्शं करणं
क्षतं आच्छुरितकं नखाख्यं प्रयोज्यायां च तस्यांगसंवाहने शिरसः कंडूयनेपि स्फोटभेदेन व्याकुलीकरणे भीषणे च प्रयोगः तस्य आच्छुरितकस्य प्रयोज्यायां प्र
योगः कार्यः अंगसंवाहने अंगसेवायां निमित्तसप्तमी सर्वत्र कंडूयने कंडुविमोचनेपि स्फोटकंचुकादिग्रंथिः व्याकुलीकरणे अवशात्रोक्षेपकरणे भीष
णे भयजननं स्तुनिमितेषु ग्रीवायां स्तनपृष्ठे च वक्रो नखपदनिवेशोऽर्धचंद्रकः नखपदनिवेशः नखमुखप्रवेशनं अर्धचंद्रकः तदाकारत्वात् ता
वेव द्वौ परस्पराभिमुखौ मंडलं तौ नखसंनिवेशौ परस्पराभिमुखौ चेत् मंडलकं नखाख्यं नाभिमूलककुंदरवंक्षणेषु तस्य प्रयोगः तस्य मंडल

का.सू.
६० स्य नाभिमूले जघनप्रदेशः वक्रं दीर्घं समुखं वक्रं सलेखा स्फुरितं संपयः सर्वस्थानेषु नातिदीर्घा लेखा सर्वस्थानेषु पूर्वोक्तेषु हनुदेशादिषु नातिदीर्घा किं-
चित्तदीर्घा या नखस्य तिः सूचीरेखाख्या सैव वक्रा व्याघ्रनखकं प्रान्तनमुखं सैव रेखा नखकृता प्रान्तनमुखं स्तनमूलमारभ्य चूचुकपर्यन्तं कृता व्या-
घ्रनखाख्यं पंचभिरभिमुखैर्लेखा चूचुकाभिमुखी मयूरपदकं अभिमुखैः परस्पराभिमुखैः पंचभिर्नखैः चूचुकाभिमुखी स्तनमध्ये कृता रेखा तत्संप्रयो-
गश्लाघनाय चूचुके सन्निकृष्टानि पंचनखपदानि शशप्लुतकं तत्संप्रयोगश्लाघनाय चूचुके कृतमात्तोऽशानुमोदाय सन्निकृष्टानि सन्निवेशितानि पदा-
नि भूतानि स्तनपृष्ठे मेखलायां चोत्पलपत्राकृतीनि उत्पलपत्रकं पृष्ठे अधोभागे मेखलापथे तत्स्थाने कृतानि नखपदानि ऊर्वोः स्तनपृष्ठे च प्रवासं
गच्छतः स्मरणीयकं संहताश्चतस्रस्तिस्रो वा लेखा इति नखकर्माणि स्मरणीयकं लक्ष्यतिनस्याः कुर्वेत संहता परस्परं संश्लिष्टाः स्मृजकः रेखा ऊ-
र्वोः स्तनपृष्ठे च प्रवासं गच्छतः पुंसः कर्तव्याः आकृतिविकारयुक्तान्यन्यान्यपि कुर्वीत आकृतिविकारयुक्तानि वक्रत्वाद्याकारविशेषयुक्तानि अन्या-
न्यपि अधिकसंख्याकान्यपि नखकर्माणि स्मृतये कुर्वीतेत्यर्थः विकाराणामानन्त्यादनन्तत्वाच्च कौशलविधेरभ्यासस्य च सर्वगामित्वाद्रागात्मकत्वाच्छे-
दस्य प्रकारानन्त्यो निदर्शयितुमर्हतीत्याचार्याः भेदस्य जात्यैकवचनं भूतानां रागात्मकत्वात् रागविकारानन्त्यात् विकाराणामानन्त्यात् च कौशलवि- ६०
धेः स्वभावकुशलतायाः अभ्यासस्य बहुतररागानुष्ठानस्य सर्वगामित्वात् सर्वत्र सर्वेषां कौशल्यहेतुत्वात् प्रकारान् स्वतावान्तभेदान् प्रदर्शयितुं स-

प्यागन्तुं कोऽर्हतीति न कोपीत्यर्थः यद्वा कश्चतुर्मुखः स एवं विशदयति भवति हि रागे विचित्रापेक्षा वैचित्र्याच्च परस्परं रागो जनयितव्यः वैचक्षण्ययुक्ताश्च
गणिकास्तत्कामिनश्च परस्परं प्रार्थनीया भवन्ति धनुर्वेदादिष्वपि हि कर्मशास्त्रेषु वैचित्र्यमेवापेक्ष्यते किं पुनरिहेति वात्स्यायनः रागे रागाभिव्यक्तिविषये वि-
चित्रापेक्षा भुवनन नखक्षतादिचातुर्यापेक्षा भवति कुतः वैचित्र्यात् नखक्षतादिकर्मणि चातुर्याद्धेतोः परस्परं यूनोः रागो जनयितव्यः रागोद्रेको भवतीय-
तः अत एव वैचक्षण्ययुक्ताः उक्तकर्मणि चातुर्यवत्यः गणिकाः तादृश्यश्च कामिभिः कामिनश्च तादृशीभिः धनुर्वेदादिषु कर्मशास्त्रेष्वपि क्रियाप्र-
धानशास्त्रेष्वपि रागोद्रेकानपेक्षेष्वपि वैचित्र्यं चातुर्यं अपेक्ष्यते लोके तेषामेव भूरिप्रजादर्शनात् इह रागोद्रेकार्थे क्षतादिकर्मणि वैचित्र्यमपेक्ष्यत इति
किं पुनः न तु परपरिगृहीतास्वेवं कुर्यात् परपरिगृहीतास्वेषा वा स एवं नखक्षतादिकं न कुर्यादेव परदारत्वात् प्रच्छन्नेषु प्रदेशेषु तासामनुस्मर-
णार्थं रागवर्धनार्थं च विशेषान् दर्शयेत् प्रच्छन्नेषु परादृश्येषु प्रदेशेषु अनुस्मरणार्थं स्वस्य रागवर्धनार्थं स्वस्मिन् विशेषात् नखक्षतभेदान् द-
र्शयेत् कुर्यात् उक्तार्थे अभियुक्तसंमतिमाह नखक्षतानि पश्यन्त्या गूढस्थानेषु योषितः चिरोत्सृष्टाप्यभिनवा प्रीतिर्भवति पेशला गूढस्थानेषु
वक्षोजादिपृष्ठभागेषु चिरोत्सृष्टापि कालविलम्बितापि अभिनवा असंतोद्भिन्ना पेशला कोमला अन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह चिरोत्सृष्टेषु रागेषु प्रीति-
र्गच्छेत्पराभवं रागायतनसंस्मारि यदि न स्यान्नखक्षतं रागायतनसंस्मारि रागायतनयोर्यूनोः संस्मारि संस्मरणकर्तृ नखक्षतं गूढस्थलेषु न स्याद्य-

का.सू. दितदारागेषु रागायतनेषु युवहृदयेषु स्पृष्टेषु चिरकालविस्मृतेषु सत्सु प्रीतिः पराभर्वन्त्यनन्तरं एवं युवत्याः रागोद्रेके हेतुत्वमुक्त्वा यत्नात् तदाह पश्यन्त्या युव
८१ तिं दूरोन्नतच्छिष्टपयोधरां बहुमानः परस्यापि रागयोगश्च जायेत नखोच्छिष्टैः नखाङ्कितौ परस्य पयूनोपि बहुमानः अतिशयितः स्तनयोर्द्वयोरधः ततो रागो
द्रेकश्च पुरुषस्यानितान्यप्येतानि दृश्यानीत्याह पुरुषश्च प्रदेशेषु नखचिह्नैर्विचित्रितः चित्रं स्थिरमपि प्रायश्चलयं स्त्रियो चित्तः प्रदेशेषु नाभिमूलादि
षु नखचिह्नैः नखक्षतैः चित्रं अनुरागं स्थिरं दृढं युवत्या करोतीयोषित्तः अभिप्रायं अंतः करणं चलयति स्खलितं अनुरक्तं च नातः परतरं किंचिद्रति
रागविवर्धनं नखदशनसमुत्थानां कर्मणां गतयोपथा कर्माणि क्षतानां गात्रयोर्योगाः यथा रागविवर्धकाः रागोद्रेचकाः तथा अतः उक्तक्षतात् पर
तरं अन्यत् वर्धनं वर्धकं नास्तीत्यर्थः इति श्रीभास्करनरसिंहशास्त्रिविरचितवात्स्यायनसूत्रवृत्तौ द्वितीयाधिकरणे चतुर्थोऽध्यायः ५ पूर्वेण संगसैव दं
तक्षतान्याह उत्तरोष्ठमन्तर्मुखं नयनमिति मुक्त्वा चुंबनवद्दशनच्छेद्यस्थानानि चुंबनवत् चुंबनस्येव ललाटादीनि सप्रदेशस्थानानि समाः स्निग्धच्छाया
रागग्राहिणो युक्तप्रमाणा निश्छिद्रास्तीक्ष्णाग्रा इति दशनगुणाः समाः समतामानसर्वत्रभावप्रधानो निर्देशः स्निग्धच्छायाः मसृणकांतिः रागग्राहिणः
रागाभिव्यंजकत्वं युक्तप्रमाणाः अनतिवैपुल्यात्स्व अनिच्छिद्राः परस्परमध्यच्छिद्ररहितसंतीक्ष्णाग्राः अग्रे तैक्ष्ण्यं इति एते पंच कुंठा राज्युद्गताः परुषा ८१
विषमाः श्लक्ष्णाः पृथवो विरला इति दोषाः कुंठाः अग्रभागच्छेदेन वैषम्येण राज्युद्गताः मसृणकांतिराहित्यं परुषाः अत एव पारुष्यं विषमाः मत्लाव

च्छेदेन वैषम्यं रागानभिव्यंजकत्वमिति यावत् श्लक्ष्णाः कार्कश्यमौन्नत्याभावः पृथुता वैपुल्यं अनेन युक्तप्रमाणाभावः तीक्ष्णाग्रत्वाभावश्च सूचितः
विरलाः सच्छिद्रता दोषाः दशनानां गूढकमुच्छूनकं बिंदुर्बिंदुमाला प्रवालमणिर्मणिमाला खंडाभ्रकं वराहचर्वितकमिति दशनच्छेद्यविकल्पाः गूढ
काद्यवक्ष्यमाणलक्षणाष्टौ दंतक्षतभेदाः नातिलोहितेन रागमात्रेण विभावनीयं गूढकं नातिलोहितेन अनभिव्यक्तशोणितेन रागेण रक्तवर्णेन विभा
व्यं अत्र मध्ये अष्टौ दंतक्षणां तं गूढत्वाद्गूढकमित्युच्यते तदेव पीडनादुच्छूनकं तदेव दंतक्षतमेव पीडनात् कपालादेरतिशयपक्षेतैः उच्छूनताहेतुत्वादुच्छून
कं तदुभयं बिंदुरधरमध्ये इति तदुभयं गूढकोच्छूनकद्वयं बिंदुर्वक्ष्यमाणलक्षणश्च उच्छूनकं प्रवालमणिश्च कपोले प्रवालमणिर्वक्ष्यमाणलक्षणः क
पोले भवति कर्णपूरचुंबनं नखदशनच्छेद्यमिति सव्यकपोलमंडनानि कर्णपूरः कर्णभरणं चुंबनं चहुंहुंकं वन्द्रावः नखदशनच्छेद्यं तत्क्षतानि अत्र क
र्णपूरादिग्रहणं दृष्टांतार्थं दंतौष्ठसंयोगाभ्यासनिष्पादनात् प्रवालमणिसिद्धिः दंतौष्ठयोः संयोगस्य अभिधानत्वं अभ्यासनिष्पादनात् निश्चलाभ्यासात्
स्थिरीकरणादिति यावत् प्रवालमणिसिद्धिः प्रवालमणिविकस्पसिद्धिः भवति सैव प्रवालमणिरित्युच्यते सर्वस्यमणिमालायाश्च सर्वस्यचवचल्लर्थे सर्व
दशनसंबंधिनीत्यर्थ सिद्धिर्मणिमालायाः मणिमालाकारत्वात् संबंधिनी तदाख्या भवतीत्यर्थः एकदशनक्षतमणिः अनेकदशनक्षतानु मणिमा
ला एवमन्येपि स्वल्पदेशायाश्चत्वचो दशनद्वयसंदंशजा बिंदुसिद्धिः स्वल्पदेशायाः स्वल्पायास्त्वचः अधरगतायाः दशनद्वयसंदंशजात् दशनद्वयमध

वा॰सू॰ ते तथैवं दशनदंशैर्बिंदुतुल्यत्वाद्बिंदुसिद्धिः सर्वैर्बिंदुमालायाश्च सर्वैः उत्तराधरदंशनैः कृतासिद्धिः स्यात् बिंदुमालेव बिंदुमाला तत्संबंधिनी ततएव त
४२ दाख्या तन्मालाद्वयमपि गलकक्षवंक्षणप्रदेशेषु तन्मालाद्वयं मणिबिंदुमालाद्वयं गलकक्षवंक्षणप्रदेशेषु कक्षवाहुसंधिः वंक्षणं पार्श्वभागः ल
लाटे चोभे बिंदुमाला चाऽप्यर्थे मंडलमिव विषमकूटयुक्तं खंडाभ्रकं स्तनपृष्ठ एव विषमकूटयुक्तं न्यूनाधिकदशनाभिघातजन्यं मंडलमिव मंडला
कारं व्रणं खंडाभ्रतुल्यत्वात्तदभ्यं तच्च स्तनपृष्ठ एव भवति स्तनानां पंक्तिसम मणिमालास्थाने हेपी से बिंदुमालायां मंडलाकारत्वे खंडाभ्रकमिति भेदः
संहताः प्रदीर्घा च ह्रीदशनपदरणमपत्यमातस्थाबरह चर्चितं संहताः संश्लिष्टाः प्रदीर्घा अस्थायता न ह्रीत्बहुलाः ताम्रांतरालाः ताम्रशोणं अंतरालं म
ध्यं यासां ताः दशनपदानीदं तस्तनानीर जयः पंक्त्यस्तच्च स्तनपृष्ठ एव कार्यं तदुभयमपि चंडवेगयोरिति दशनच्छेद्यानि तदुभयं मालाखंडाभ्रं स्तनपृष्ठ
कार्यं चेत्सुभयं चंडवेगयोः उत्कटरागयोः नवसंगतयोः भवति विशेषकेकर्णापूरापीडितानां नूलपलाशतमालपत्रे चेति प्रयोज्यागामि सुनखदशनप
दान्याभियोगिकानि विशेषकेति लक्करचनासमये कर्णपुष्पापीडे कर्णयोः पुष्परचितावतंसतिवेशनवेलायां तौ नूलपलाशतत्पूर्वेण कालेन तमालप
त्रेणं उयोरलकल्पनासमये इति उक्तप्रकारेण प्रयोज्यायां छिंतिति दंतीति प्रयोज्यागामीनि स्तनादीनि तेष्वधिकरणेषु पदानि स्तुतानि अभियोगिका ४२
नि संयोगहेतुरागोद्दीपकानि कार्याणि विशेषः देशसात्म्याद्योषितउपचरेत् देशसात्म्यात् देशानुसारात् योषितः तत्र त्वाः उपचारेत् चुंबनाद्युपचार

वतीः कुर्यात् इदमेव विशदयति मध्यदेश्या आर्यप्रायाः शुच्युपचाराश्चुंबननखदंतपदद्वेषिण्यः मध्यदेश्यः आर्यावर्तगाः आर्यप्रायाः सत्व
प्रधानाः अत एव शुच्युपचाराः अनुच्छिष्टक्रीडानुरागाः अत एव चुंबनादिद्वेषिण्यः वाल्हीकदेश्या आवंतिकाश्च रतेषु तासामभिनिवेशः रतेषु तु
रवधारणे परिष्वंगचुंबननखदंतचूषणप्रधानाः क्षतवर्जिताः प्रहणनसाध्यामालव्यआभीर्यश्च चूषणं सच्च ज्ञारस्पर्शनं प्रहणनत्वात्साध्याः कुचादि
मर्दनवश्याः सिंधुषष्ठीनां नदीनामंतरालीया औपरिष्टकसात्म्याः सिंधुषष्ठीनां सिंधुप्रभृतीनां पंच विंसंख्याकानां औपरिष्टकं मुखजघनकर्मतत्र सा
त्म्याः साभिलाषिण्यः चंडवेगा मंदसीत्कृता अपरांतिकालाट्यश्च चंडवेगाः उत्कटरागिण्यः सीत्कृतं जिह्वातालुसंयोगजो ध्वनिविशेषः दृढप्रह
णनयोगिन्यः खरवेगा एव अपद्रव्यप्रधानाः स्त्रीराज्ये कोसलायां च प्रहणनं संमर्दनं खरवेगाः प्रचंडरागाः अपद्रव्यं अभ्रस्थव लु स्त्रीराज्ये कामरूपे प्र
कृत्या मृद्व्यो रतिप्रियाः अशुचिरुचयो निराचारा आंध्र्यः अशुच्यौ चुंबनादौ सकलचतुःषष्टिप्रयोगग्राहिण्योऽश्लीलपरुषवाक्प्रियाः शयने च सरभसोप
क्रमा महाराष्ट्रिकाः सकलाः समस्ताः चतुःषष्टिप्रयोगेषु अष्टाष्टकप्रयोगेषु रागो यासां सरभसो वेगः तथाविधा एव रहसि प्रकाशंते नागरिकाः तथावि
धाः चतुःषष्टिकलारागाद्विमसनागरिकाः गूर्जर्यः मृद्यमानाश्चाभियोगान्मंदं मंदं प्रसिंचंति द्रविड्यः मृद्यमानाः कुचाद्यवच्छेदेन अभियोगात् रतात्
निमित्तपं चमी प्रसिंचंति रज्यंते मध्यमवेगाः सर्वसहाः स्वांगप्रच्छादिन्यः परांगहासिन्यः कुत्सिताश्लीलपरुषपरिहारिण्यो वानवासिकाः मध्यमवेगाः

वा०सू० मेदरागिण्यः सर्वंसहाः नखदंतक्षतसहनशीलाः अपरांतकाः कुत्सितरूपो अश्लीलः अनलंकृतः वानवासिकाः यवन्यः मृदुभाषिण्योऽनुरागवत्यो
५३ मृद्व्यंगयष्ट्यो गौड्यः अनुरागवत्यः प्रवं उरागिण्यः देशसात्म्यात्प्रकृतिसात्म्यं बलीय इति सुवर्णनाभः सात्म्यं स्वभावः प्रकृतिरंतः करणं न तत्र देश्या उप
चाराः अतः तत्र स्त्रीयोग्यप्रकृतौ देश्यादेश्ययोग्या उपचाराः स्तादयो न कालयोगाः देशाः देशांतरसुपचारं वेषलीलाश्चानुगच्छंति तत्र विद्यात् देशात् जन्मदे
शात्कालयोगात्कालवशात्देशांतरं अन्यदेशं गच्छंतं प्रकर्षं प्रियं वा सामान्यतः अनुअनुरूपउपचारं वेषलीलाः जन्मदेश्ययुचुंबनादिसहनवस्त्राद्य
लंकरणचाश्रुविलासः चातत्वाग्विलासाश्च गच्छंति प्रायांतिप्रतः तासां तेषां च तत्र जन्मदेश्योपचारादिकं विद्यात् कुर्यात् तुष्ट्ये आलिंगनादिषु च
रागवर्धनं पूर्वं विचित्रमुत्तरमुत्तरं च आलिंगनादिषु दशनक्षतं तेषु मध्ये पूर्वं पूर्वं दशनक्षतान्नखक्षतमित्यादि रागवर्धनं रागोद्दीपकं उत्तरमुत्तरं
आलिंगनाच्चुंबनादिकि विचित्रं चित्ररसजनकं भवति च शब्दाच्छोभाकरं एवं सामान्यतः क्षतान्युक्त्वाथ रूपप्रयोज्यविशेषानाह वार्यमाणश्च पुरुषो य
त्कुर्यात्तदनुक्षतं अमृष्यमाणा द्विगुणं तदेव प्रतियोजयेत् वार्यमाणश्च पुरुषो यत् हात्तान्निषेध्यमानोपि बलात्कारेणयत् दशनादिक्षतं यत्र याद्दशंक
रोति तत्क्षतमसहमानासती तदेव क्षतं द्विगुणं द्विरावृत्तं कुर्यात् तदेवाह बिंदोः प्रतिक्रियामाला मालायाश्चाभ्रखंडकं इति क्रोधादिकविघ्वाकलहान्प्रति ५३
योजयेत् बिंदोः स्तनपृष्ठादौ युवतः कृतस्य प्रवालमणिश्चमालायुवत्या बिंदुमाला प्रवालमाला च एवं गंडकस्य उच्छूनकं प्रतिक्रियाकार्या मालायुवकृतायाः

उभयविधायाः क्रमेणाभ्रकं खंडाभ्रकं चाहराह चर्वितकं कुर्यात् इति एवं क्रोधात् क्रोधेन आविश्येव कलहान् कृतप्रतिकृतौः उक्तार्थे अभियुक्तोक्ति
माहसकचग्रहमुन्नम्य मुखं तस्य ततः पिबेत् निमीलयेद्दशेच्चैव तत्र तत्र मदेरिता शिखां गृहीत्वा निमीलयेत् नेत्रे दशेत् दशनक्षतानि कुर्यात् तत्रक
लहप्रशमनस्थले मदेरिता मत्ता उन्नम्य कंठं कांतस्य संश्रिता वक्षसः स्थले मणिमालां प्रयुंजीत यच्चान्यदपि लक्षितं लक्षितं अभिमतं बिंदुमालादि दि
वापि जनसंबाधे नायकेन प्रदर्शितं उद्दिश्य स्वकृतं चिन्हं हसेदन्यैरलक्षिता जनसंबाधे जनसंमर्दस्थले दिवापि तस्मिन् स्वकृतं चिन्हं नखक्षतादि उ
द्दिश्य स्वां प्रदर्शितं नायकेन प्रदर्शितं च तेन दृष्ट्वा तेन सहान्यैरलक्षिता सती हसेत् विकूणयंतीव मुखं कुत्सयंतीव नायकं स्वगात्रस्थानि चिन्हानि सासूये
व प्रदर्शयेत् नायकं कुत्सयंतीव निंदंतीव मुखं ग्रीवां विकूणयंतीव ईषन्मुकुलयंती स्वगात्रस्थानि तत्कृतानि चिन्हानि क्षतानि समसूयेव तद्दौर्भल्यात्सस
यंतीव प्रदर्शयेत् तस्मै फलमाह परस्परानुकूल्येन तदेवं लज्जमानयोः संवत्सरशतेनापि प्रीतिर्न परिहीयते तत्तेषां क्षतानां एवं परस्परप्रदर्शनेन पर
स्परानुकूल्येन वर्धितपरस्परागेण लज्जमानयोः परस्परं ह्रीमतोर्यूनोः संबंधिनी प्रीतिः संवत्सरशतेनाप्यायव्यवधानेपि न परिहीयते न नश्यति इति
श्रीकविपदसमानतत्वरत्नभास्करनरसिंहशास्त्रिकृतवात्स्यायनसूत्रवृत्तौ द्वितीयाधिकरणे पंचमोध्यायः ५ एवं पूर्वांगकलापमुक्त्वा प्रधानं वक्तुमुपक्र
मते रागकाले विशालयंत्येव जघनं मृगी संविशेदुच्चरते मृगी उक्तलक्षणा रागकाले रागोद्रेके सति उच्चरत एव उपरिस्थे रत एतज्जघनं लिंगं विशालयंती

वा॰सू॰ विकासयंतीसतीसंविशेत् कुक्कुटासनेन अवह्रासयंतीवहस्तिनीनीचरते इत्यवधारणेनीचरतएवस्वस्यामधःस्थितायांकृतरतएवअवह्रासयंतीसंकोच
४७ यंतीएणकालेसंविशेदित्युपजायते न्याय्योयत्रप्रयोगस्तत्रसमपृष्ठका यत्रयदासमतयाप्रयोगः पार्श्वेस्थितयोःसंप्रयोगोन्याय्योभवतीत्यर्थः समपृष्ठकावै
पुल्यह्रासाकर्त्रीनिवसेत् मृगीहस्तिनीवा ग्राम्यौवडवाव्याख्याता ग्राम्यामृगीहस्तिनीभ्यांअयंभावः मृगीउपरिस्थरतएवविशालयेत् नतुनीचेहस्तिनीतु
नीचरतएवसंकोचयेत् नतुपीवडवातुउपरिरतेमृगीवविशालयेत् अधोरतेहस्तिनीवसंकोचयेत् पार्श्वेरतेतुतिस्रणामपिसंकोचविकासनाभावस्तुस
इति तत्रजघनेनायकंप्रतिगृह्णीयात् अपद्रव्याणिचसविशेषनीचरतेतत्रनीचपार्श्वोपरिरतेषुमध्येनीचरतेविषयेसविशेषंविशिष्यअपद्रव्याणिमद
नोदकानिगृह्णीतानादर्शंनायकंजघनेगृह्णीयात्धारयेत् उत्फुल्लकंविजृंभितकं इंद्राणीचेतित्रितयंमृग्याः प्रायेणमृग्याःसमोच्चरतसमयेएतःत्रित
यंप्रायशः क्रमेणभवति तदेवाह शिरोविनिपात्यऊर्ध्वंजघनमुत्फुल्लकं मृग्याःशिरस्तिनिपात्यउत्तानंतल्पेपातयित्वातस्याजघनमूर्ध्वंकुर्यात् तदुत्फुल्ल
कं तत्रापसारंदद्यादरीनीचेसक्थिनीतिर्यगवष्टभ्यप्रतीच्छेदितिविजृंभितकं तस्याःऊर्वोःतिर्यक्निरश्चीनंअपसारंप्रसारणंदद्यात्कुर्यात् तत्रतिर्य॰
गपसारितेनीचेसक्थिनिऊरौअवष्टभ्यअवसत्यप्रतीच्छेत्प्रभेत् इतिएतत्विजृंभितकमित्युच्यते पार्श्वयोःसममूरूविन्यस्यपार्श्वयोर्जानुनीति ४५
इंद्राण्यभ्यासयोगादिंद्राणीमृग्याः करूरुपार्श्वयोः समंसाम्येनविन्यस्यसंयुज्यस्वजानुनितस्याःपार्श्वयोः अभ्यासपाटवेनदद्यात्विन्यसेत् एत

योच्चरतस्यापिप्रतिग्रहः एतयाइंद्राण्याउच्चतररतस्यउक्तस्यप्रतिग्रहःप्रकारःव्याख्यातोभवतिसंपुटेनप्रतिगृह्णीयान्नीचरतेप्रतिगृह्णीयातसंयुज्या
त् एतेननीचतररतस्यापि एतेननीचरतन्यायेनव्याख्यातिः संपुटकं पीडितकंवेष्टितकं वाडवकमितिहस्तिन्याःसंप्रयोगेसंपुटकादिचतुष्टयंकुर्यात्
ऋजुप्रसारितावुभावप्युभयोश्चरणाविति संपुटः स्वस्यामावपिचरणौतस्यउभयोरपिचरणयोः ऋजुप्रसारितौयोजितौचेत्संपुटकोभवति सचद्विविधः
पार्श्वसंपुटउत्तानसंपुटश्चेति तथाकर्मयोगात् तथापार्श्वेनउपरिचस्थित्वाकर्मयोगात् संपुटीकरणात्संपुटः इतिद्विविधइतियोजना पार्श्वेनतुशयानोद
क्षिणेननारीमधिशयीत शयानःशयानोपिदक्षिणेननारींनायोदक्षभागेअर्थात्स्वयंवामभागेन सार्वत्रिकमेतत् एतत्दक्षभागस्थितिः सार्वत्रिकंसर्वसं
प्रयोगनियतंसंपुटप्रयुक्तयंत्रेणैवदृढमूरूपीडयेदितिपीडितकं संपुटप्रयुक्तयंत्रेणउक्तसंपुटाकारकृतयोगेनयुक्तः सन्दृढंसम्यक्ऊरूतस्याःअर्थात्
स्वोरुभ्यांपीडयेत् एतत्पीडितकं ऊरूव्यत्यस्येदितिवेष्टितकं पार्श्वेरतेपरस्परमूरूव्यत्यस्येत् वैपरीत्येनसंयुज्यात्तद्वेष्टितकं वडवेवनिष्ठुरमवगृह्णीया
दितिवाडवकमाभ्यासिकं निष्ठुरंयथातथापुंसःध्वजंअभ्यासक्रमेणस्वयोनावगृह्णीयात् इतिएतत्वाडवकमित्युच्यते तदांध्रीषुप्रायेणेतिसंवेशन
प्रकारावाभ्रवीयाः संवेशनप्रकाराःसंयोजनभेदाः सौवर्णनाभाःअप्यूरूऊर्ध्वाविति उद्भग्नकं ऊरूनार्याऊर्ध्वौभवतश्चेत् चरणावूर्ध्वौनायकोस्याधारये
दितिजृंभितकं उत्कुंचितौपीडितकं अस्याःचरणौनायकऊर्ध्वौकृत्वास्ववक्षसिधारयेच्चेत् उभयावस्थंभवतितदेकमिन्प्रसारितेऽर्धपीडितकं तस्याएवएं॰

कस्मिंश्चादे प्रसारितेऽपरः अर्धोन्नत द्वितीये स्वस्तने संलग्ने अर्धपीडितकं मायकस्यांस एकः द्वितीयकः प्रसारित इति प्रसारितकं पुनः पुनर्व्यत्यासेन वेणु
६५. दारितकं एकः तस्याश्चरणः अंसे न्यस्तः द्वितीयः अधः प्रसारितः स्थेत् पुनः पुनः केचित्कालं अधः प्रसारितस्य अंसादंसे लग्नस्य अधःप्रसारणमित्ये
वं आवृत्त्या व्यत्यासेनेति एकः शिरसि उपरि गच्छेद् द्वितीयकः प्रसारित इति शूलाचितकमाभ्यासिकं एकः तस्याः पादः शिरसः स्वस्य प्रसारितः तस्मिं संकुचि
तौ अवसितदेशे निदध्यादिति कार्कटकं संकुचितौ तस्याः पादौ स्वस्य अवसितदेशे ओष्ठदेशे ऊर्ध्वौ वृत्तव्यत्यासेनेति पीडितकं ऊर्ध्वौ स्वपार्श्वे लग्नौ तस्या
वामदक्षिणोरुजंघाव्यत्यासेन पद्मासनवत् जंघाव्यत्यासेन तस्याः सव्यदक्षिणजंघामात्रव्यत्यासेन पद्मासनतुल्यत्वात् पद्मासनवदित्युच्यते पृष्ठप
रिष्वजमानायाः पराङ्मुखेन परावृत्तकमाभ्यासिकं पृष्ठं स्वस्य परिष्वजमानायाः आलिंगमानायाः अर्धोत्तरपृष्ठस्थायाः भ्रकंठावलंबितभुजायाः पराङ्मुखेन
स्वमुखेन निरीक्षणाय तिर्यङ्मुखत्वे अभ्यासात् पूर्वकायस्य परावर्तनेन जले च संनिवेशोपविष्टस्थितात्मकांश्चित्रान्योगानुपलक्षयेत् तथासुकरत्वादिति सुन
णीनाभः वार्गतु तदपस्मृतत्वात् शिष्टैरिति वात्स्यायनः जले संविष्टः तिर्यक्कृतजानुः तथा उपविष्टः ऊर्ध्वतः स्थितः तिष्ठन् वार्तं असमीचीनं कुतः अप
स्मृतत्वात् निंदितत्वात् अथ चित्ररतानि उच्यंत इति शेषः ऊर्ध्वस्थितयोर्यूनोः परस्परोपाश्रितयोः कुड्यस्तंभाश्रितयोर्वा स्थितरतं ऊर्ध्वस्थितयोः तिष्ठ ६५.
तोः परस्परोपाश्रितयोः परस्परकंठमध्यावलंबयोः कुड्यकुंभाश्रितयोर्वा तस्याः कुचौ सः तस्य कुंभावंसौ सेनं परस्परालंबयोर्वा यूनोः रतं स्थितरतमि

त्युच्यते कुड्याश्रितस्य कंठावसक्तबाहुपाशायाः हस्तपंजरोपविष्टायाः ऊरुपाशेन तु जघनमभिवेष्टयंत्याः कुड्ये चरणापराक्रमेण चलंत्या अवलंबितं रतं
कंठावसक्तबाहुपाशायाः अर्थान्नायकस्य तत् हस्तपंजरगायाः लग्नालिंगितायाः ऊरुपाशेन स्वस्याः हस्तादिः जघनं तस्येत्यादिः अभिवेष्टयंत्याः आच्छादयंत्याः कु
ड्ये तदवलंबकुड्ये चरणपराक्रमेण चरणयोर्दृढसंयोगेन चलंत्याः मध्यदेशं चालयंत्याः युवत्याः कुड्याश्रितस्यभिसवलंबितपृष्ठस्य च रतं भूमौ चतुःपदवदास्थि
तायाः वृषलीलया वस्कंदनं धेनुकं भूमौ अश्यायां चतुष्पदवत् गौरिव आस्थितायाः अधोमुखतयास्वकरावलंबितायाः ततः तस्याः पृष्ठभागायाः वृषलीलया वृषभ
वदधिष्ठित तद्गुल्फप्रदेशं तद्बाहुमूलप्रसारिततदिच्छागृहीतकुचकलशकरवत्त्वेन अवस्कंदनं नायकस्य तया रतं धेनुकमित्युच्यते तत्र पृष्ठमुरः कर्मा
णि लभंते तत्र दे तु करते पृष्ठं तस्याः उरःकर्माणि तु रागसंश्लेषादीनि अनेनैव योगेन शौनं छागलं ऐणेयं गार्दभं आक्रांतं मार्जाललुलितं व्याघ्रावस्कंदनं गजोपमर्
दितं वराहघृष्टकं तुरगाधिरूढं अनेनैव योगेनोक्तबंधक्रमेणावज्ञेयं यत्र यत्र विशेषो योपतेत्तमुपलक्षयेत् यत्र बंधयो विशेषोस्ति तं विशेषं तत्र तत्र बंधे
लक्षयेत् लोकप्रसिध्या जानीयात् तथा हि शव्यानमितांगरमणी कटिप्रदेशारूढ तदूरुनिक्षिप्तकरस्य पराङ्मुखस्य रमणोत्तरहितं रतं चेच्छौनकं छाग
लं छागीवत्तस्यावस्थितकरचरणायाः जानुस्थितस्य तिरकूप्रसारितकरयुगस्य रतं अधस्थितकांताकराभ्यां ऊर्ध्वोत्क्षिप्तोर्ध्वकायस्य प्रसारितस्वकरोपमर्दि
तकुचयुगस्य रतमैणेयमित्युच्यते गर्दभीवत् संबद्धपादहस्तयासंतविनम्रमस्तकयासहतस्य अन्नागस्य स्पर्शं गार्दभं सिकककरोद्धतयुवतिपदद्वयस्यान्य

करावलंबितकेशकलापस्य लंमाजीरं व्याघ्रावस्कंदनं धराप्रसारितकरचरणायाः नितंबसंघट्टसखियुगलस्य पारंजयेयुः तदेवाह धारयेदेनामन्योन्यो

निषेवेत वदनमन्योजघनमन्योमध्यमन्य इति वारंवारेणाव्यतिकरेण चचेष्टेरन् धारयेतविश्रयात् अन्यः अन्यः इतरः निषेवेतसेवकवर्वतिष्ठेत वदनं
सेवेतचुंबेत सेवेतेति सर्वत्रानुषज्यते सेवनं तु यथायोग्यं ज्ञेयं वारंवारेण पुनः पुनः अन्येन अव्यतिकरेणाक्रमेणवायुगपत् चेष्टेरन् सेवेरन् एतयागोष्ठीवेश्याप
रिग्रहाराजयोषापरिग्रहाश्च व्याख्याताः एतया देशविशेषयुवतीवश्यनायकचेष्टया गोष्ठीयोगाङ्गना वेश्यावा एवं निनापरिग्रहवत्कलत्रवदाचरंतीति
परिग्रहा युवानः तासां परिग्रहाः परिग्रहव्यापाराः अप्येषां जायायामपि दाक्षिणात्यानामिति चित्ररतानि अपि यारतं अप्यस्थितनियोज्यकं अपेक्षारंगना
दिषु प्रायेणोक्तिशेषः पुरुषोपसृप्तकानि पुरुषायितेवक्ष्यामः पुरुषोपसृप्तकानि पुरुषवत् प्रयोजकवत् उपसृप्तकानि प्रयोज्ययाकर्तव्यरतानि उक्तवं ध
विषयेसंमतिमाह पशूनांमृगजातीनांपतंगानांचविभ्रमैः तैस्तैरुपायैश्चित्ररतानियोगान्विवर्धयेत् पशूनांधेनुकादीनांमृगजातीनांहरिणादीनांपतं
गानांहंसादीनां चात्रचक्रादीनांतैस्तैरुपायैस्तत्तद्विलक्षणोपायजन्यैः विभ्रमैर्बंधविशेषैः चित्रतः युवतीनां रतियोगान् तासामनुरागविशेषान् रागानुवृत्तो
वच्छिन्नोस्य नुरागउदात्तत्तरसंक्तलक्षणान्वर्धयेत् पश्वाद्युपायजन्यबंधविशेषाश्च रतिरहस्यादौ प्रपंचिताः तत्रदिङ्मात्रमुदाह्रियते तथाहि क्षिप्ति ४६
तनिजदेहार्गल्यारूढप्रियापित्तकरयुगगृहीतो दारशय्याप्रियेणभुजयुगकृतहस्तालिंछयासंगृहीतलनकलशयुगास्याघ्रावधः धेनुकं तत् नम्रांग्याः

कटिमारुह्यविमुखोरतिकूजितैः तदूरुनिक्षिप्तकरो भवेच्छ्रीनकलक्षणांकातांकरस्थितवननस्यावसोरुहद्वयं पीड्यं स्वकरेणास्याइतंमार्गं तदुच्यते
मृदतपादहस्तायाप्रियेपश्चादुपस्थिते अर्शनमत्रवदनारतिमिथ्यागार्दभः करेणपाद्वावुद्धसंगृहीस्याशयनेस्थितः गृहीतचिकुरोयस्यान्माजौलो
बंधउच्यते पुंभावमास्थितनतीविमुखी प्रियस्य पश्चान्निहितस्य चकरेषुकरौनिपीड्य याचकबन्धमतिचुंबनमाचरंतीतञ्चकबंधमितितन्निपुणा भवंति कु
वैस्तु परतिंयाचेद्भ्रमयेद्भ्रमणोविदुरितिविस्तरभयान्नपरम्यते तत्सात्म्याद्देशसात्म्याच्चतैस्तैर्भावैः प्रयोजितैः स्त्रीणांस्नेहश्चरागश्च बहुमानश्चजायतेतस्मा
त्स्यात्स्त्रीभावानुसारात् देशसात्म्यात्देशानुसारात्प्रयोजितैः कृतैः भावैः भावयंस्यंतःकरणगतभावं रसास्वस्थायीभावं प्रापयंतीतिभावाः बंधविशेषाः
तैः तदुक्तं संगीतगंगाधरे भावप्रकाशे भावपत्रांतरं भावव्यापारो भावदृष्यत इति स्थायीभावस्वरूपमपितत्रैवोक्तं प्रकाशानंदचिद्रूपसत्तांप्रतिपद्यते
प्रकृष्यमाणोयोभावस्थायीतिसनिगद्यतइति स्नेहः युवविषयः मनसोयोद्रवीभावो विषयेषु ममत्वतः भयशंकावसानात्मा स एव स्नेह उच्यतइति त
दुक्तलक्षणः रागः स्नेहप्रकर्षः दुःखमप्यधिकं चित्ते सुखत्वेनैवरज्यते येन स्नेहप्रकर्षेण स राग इति कथ्यत इति तदुदाहृतवचनात् बहुमानः स्वसंतोष
सूचकशिरःकंपादि इतिश्रीकविपदवाक्यमानतत्त्वज्ञभास्करनरसिंहशास्त्रिकृतवात्स्यायनसूत्रवृत्तौ द्वितीयेधिकरणे षष्ठोध्यायः ६ एवमालिंगनादि
वाक्यरते इंद्रियविशेषसंयोगरूपांतररतंचोक्तानंतरंरसंबंधक्रमिकांरचयति कलहरूपंसुरतमाचक्षते विवादात्मकत्वाद्वामशीलत्वाच्चकाम

वा॰सू॰ स्य तस्य रागवशत्वात्प्रहणनमंगं कामस्य रागस्य विवादात्मकत्वात् विवादः यूनोः वाचावाक्प्रतिहतिः तदात्मकत्वात् तद्धेतुकत्वात् वामशीलत्वात् वामेन
४० विरुद्धेन क्रोधादिवक्रतप्रवृत्तिकृतस्वावधेनशीलत्वात् तदंगत्वेन कलहरूपं कलहे नयोर्निर्लिंगयोरभिघाताव्यसंयोगेन रूपमेनं क्रियत इति तथाविधमाच
ष्टे तस्मात् तस्मात् ईदृशस्सुरतस्य रागवशात् रागवर्धननिमित्तं प्रहणनं प्रयोज्यं प्रणाभिघातः प्रहणनस्थानानि चांसौ शिरः पृष्ठमुरस्तनौ तदंजघनपार्श्वमि
ति प्रहणनस्थानानि तत्रहणकत्त्वाभिघाताश्रयाः अंसौ तस्य भुजशिरसि जघनपार्श्वे जघनस्य गुरुत्यस्य पार्श्वे सन्निहितदेशः तच्चतुर्विधं अपहस्तकं प्र
सृतं मुष्टिः समतलमिति तत्प्रहणनं अपहस्तादिकं तद्रूपमाणलक्षणं क्रमेणां सादिकत्वं तत्स्वं हिंसीत्कृतं तज्जाति रूपत्वादनेकविधं अनेकप्रकारा
णामुपलक्षणार्थान्येषाह विरुतानि चाष्टौ हिंकारः स्तनितं कूजितं रुदितं सूत्कृतं फूत्कृतं फूत्कृतं विरुतं विजातीयध्वनिः लष्टौ सीत्कृतं विनाऽष्ट
ष्टविधानि हिंकारः हिमिति कंठजशब्द विशेषः स्तनितं घनवद्धोषणं कूजितं गलरवविशेषः रुदितं मिथ्याश्रुलोचनकालिक ध्वनि विशेषः एवं सूत्कृतादि
योप्यनुकरणशब्द विशेषाः एवमेकवार प्रहणनेसीत्कृतादिकमुक्ता अनन्तरावृत्तावाह अंबार्थाः शब्दावारणार्थाः मोक्षणार्थाः अलमर्थाः तेनेवार्थे संप्र
योगात् अंबार्थाः अंबावाचकाः अंबाः कैसादयः वारणार्थाः मामित्यादयः मोक्षणार्थाः मुंचेत्यादयः अलमर्थाः पूर्णमित्यादयः अर्थसंप्रयोगात् अर्थ ४०
स्य प्रहणनस्य संप्रयोगात् पुनः पुनः करणात् प्रयोक्तव्याः पारावत परभृत हारीत शुक मधुकर हंस कारंडव दास दूह चक्रवाक रुतानि च हीत्कृता तभ यि

तानि विकल्पशः प्रयुंजीत पारावतादयः पक्षिविशेषाः तेषां रुतानीव रुतानि सीत्कार बहुलानि विकल्पशः देच्छिकविकल्पेन प्रयुंजीत अपहस्तका
दीनां स्वरूपं कथयंस्तत्तज्जन्य सीत्कृतादीनां प्रयोगावस्थामाह उत्संगमुपविष्टायाः पृष्ठे मुष्टिनाभिघातः तत्र सासूयेव स्तनितरुदितकूजितानि प्र
तीघातांश्च प्रयोजयेत् उत्संग अंके पृष्ठे अंसप्रदेशे अभिघातः ताडनं मुष्टिरिति स्यूते तत्र मुष्टिप्रहरणे सति सासूयेव तस्य स्वाभिमतत्वेपि सक्रोधेव
प्रतिघातान् पुनर्मुष्ट्यभिघातं च कुर्यात् बहुवचनेन एकप्रहरणेन न प्रहरणान्तं गम्यते युक्तयंत्रायास्तनान्तरे पहस्तेन प्रहरेत् मंदोपक्रमं वर्द्धमानरागमापरि
समाप्तेः तत्र हिंकारादीनामनियमेनाभ्यासे नचनकालमेव प्रयोगः युक्तयंत्रायाः संप्रयुक्तायाः अपहस्तेन अंगुष्ठमध्येन स्तनान्तरे स्तनमध्ये प्रहणनमपह
स्तकमिति स्यूते तच्च मंदोपक्रमं स्वल्पारंभं वर्धमानरागं रागवर्धकं आपरिसमाप्तेः रताबसानपर्यंतं भवति तत्र अपहस्तके हिंकारादीनां नवानां अनियमे
न स्वेच्छया अभ्यासेन आवृत्त्या तत्कालं तावत्कालं यावत्सुरतमिति यावत्प्रयोगः कार्य एव शिरसि कुंचितांगुलिना करेण विवदंत्याः फूत्कृत्य प्रहणनं
तत्प्रसृतकं तत्रांतर्मुखेन कूजितं फूत्कृतं रतांते च श्वसितरुदिते वेणोः स्फुवकः शब्दानुकरणं सूत्कृ बदरस्येवाप्सु निपततः फूत्कृतं विवदंत्याः कृतप्र
तिकृतिमत्याः शिरसि सीत्कृत्य स्वयं तत्र तदा अंतर्मुखेन मुखांतर्भागेन कंठतालुभ्यां रतांते रतकर्मावसाने श्वसितरुदिते निश्वासमिथ्यारोदने स्फु
टतः विदीर्णात् वायुप्रवेशमार्गवत् तत्र तावत् सूत्कृतं भारापगमे मुखतो निःसृत शब्दः सूत्कृतं तदनुकरणं फूत्कृतं धमनकालिक ध्वनिवि

का॰सू॰
४८

शेषः वदरस्य फलविशेषस्य प्रपतनि पततः निपातात् अभिघाताख्यसंयोगात् जातो ध्वनिविशेषः फूत्कृतं एतानि रुतानि भवंति सर्वत्र चुंबनादि
षु प्रक्रान्तायाः ससीत्कृतमनेनैव प्रस्तरं चुंबनादिषु रुतानि प्रयुक्तानि प्रयुक्तेषु सर्वत्र सर्वेषु ससीत्कृतं सीत्कृतादि सहितं यथा तथा उपक्रान्तायाः प्र
वृत्तायाः प्रसृतं त्वत्कृतं तस्येदं फलमिति प्रयत्नः प्रसृतरुतानेन अनेनैव सीत्कृतादिका रुतेन कृतमिति भवति एतत् शास्त्रप्रहणनानामभ्यासो वा एतेषाम् रागा
लमयीनां शब्दानामंबार्थानां च रागवशात् एषां कृपणात् प्रहणनानां उक्तपुवक्रतम् अम्बादीनां अभ्यासे आवृत्तौ सति शब्दानां दारयेसादीनां प्रयोगो भ
वति सरुतानि श्वसितं हृदि न तु कलनिर्निर्मिश्रितप्रयोगो विरुतानां च श्वसितं ससीत्कृतं इत्येतैर्मिश्रितानां अंबार्थानां प्रयोगः उच्चारणं विरुतानां वीणाप एवता
दीनां एतदेवाह रागावसानकाले जघनपार्श्वयोस्ताडनमतित्वरया आपरिसमाप्तेः समतलकं तत्रलानकं परमं हंसविकूजितं त्वरयैवेति हननप्रहण
नयोगः रागावसानकाले धातुक्षरणकाले परिसमाप्तेः रतविरमको धादिवत्वरया प्रतिवेगेन जघनपार्श्वयोः अर्पिताभ्यां ताडनेनोदने समतलकमि
त्युच्यते तत्र समतलके सति हंसविकूजितं हंसादीनां विरुतं कूजितमिव कूजितं त्वरया सवेगं कुर्यात् इति उक्तप्रकारेण हननितप्रहरणयोगः प्रहरणा
नां मुष्ट्यादीनां हननितादीनां विरुतानां पौर्वापर्येण योगाः प्रयोगावित्ते याः पारुष्यं रभसत्वं च पौरुषं तेज उच्यते अशक्तिरार्तिर्व्यावृत्तिरबलत्वं योषितः ए ४८
गात्मयोग मात्स्याश्च व्यस्ययोपिकृ चित्स्वेत् नचिरं तस्यैवोते प्रकृते वियोजने पारुष्यं वाचिनखस्तनादिषु च काठिन्यं रभसत्वं अनयोरेव वेगः तेजो धातुः

स्त्रीत्वं पौरुषं पुरुषस्यैव अशक्तिः वाक्सत्त्वादीनां दुर्बलत्वं आर्तिर्वा अनुकृतिः व्यावृत्तिः वेगमांद्यानुकृतिः अबलत्वमधातुत्वे हलहर्षं धर्मो रतिशेषः रागा
त् रागोद्रेकव्यत्यासात् प्रयोगसात्म्यात् उपरिरतादि वंधविशेषस्वभावात् व्यत्ययः तेजोवर्जं स्त्रीपुंधर्मव्यत्यासः क्वचित्कदाचित् योजने तस्य पुरुष
स्यैव प्रकृतेन स्वभावादेव अंते धातुक्षयकाल एव न चिरं अतिवेगः भवति सिंहावलोकनन्यायेन प्रहणनानि तत्स्थानानि चाह कीलामुरसि कर्तरीं शि
रसि विद्धां कपोलयोः संदंशिकां स्तनयोः पार्श्वयोश्चेति पूर्वैः सह प्रहणनमष्टविधमिति कीलां शरवदंगुल्याः प्रतिकर्तरीं लोहविकारेण अंगुलिभ्यां च
मिकृतेन विद्धां रेखां संदंशिकां लोहमयीभिरंगुलीभिः इत्येवमेव इति एतानि चत्वारि पूर्वैरपहस्तकादिभिः सह प्रहणनस्थानेन तत्स्थानकर्तव्यप्रहण
नानि कीलादीनां देशविशेष एव प्रयोगस्तमाह दाक्षिणात्यानां कीलानि चतसृषु वनीनामुरसि दृश्यन्ते दाक्षिणात्यानां कर्तरीषष्ठीदेशसात्म्यं तदिति कष्टमनार्ये
मनादृतमिति वात्स्यायनः तत्कीलादिकं देशसात्म्यं देशविशेषाचारात् तत्रैव कार्यं कुतः कष्टं दुःखहेतुः अत एव अनार्यं आर्यापरिगृहीतं नादृतं सर्वैर्नादृतेर्व्यं
यावान्यदपि देशसात्म्यं प्रयुक्तमन्यत्र न प्रसंजीत अन्यदपि उक्तादन्यदेतन खलु तं देशसात्म्यं प्रयुक्तं देशविशेषाचरितं अन्यत्रदेशांतरे आत्ययिकं तु तत्रापि
परिहरेत् तत्रापि तस्मिन्नपि देशे आत्ययिकं अतिदुःखहेतु कीलादिकं परिहरेत् शिष्टैनेकार्यं अकार्यत्वमेव सनिदर्शनं विशदयति रतौ साक्षिनारतियोगे
हिकीलया गणिकां चित्रसेनां पांचालराजो जघान इति योगे रसप्रथरतकाले चित्रसेनां तदाख्यां जघानहतवान् कर्तर्या कुंतलः शातकर्णिः शातवाहनो

वा॰सू॰ महादेवीशातवाहनः स्वार्थे एव शातकर्णिः शातकर्णपसंमहादेवी तदा रत्यां गणिकां जपाने समनुषज्यते नरदेवः कुपाणिर्विद्धया दुष्प्रयुक्त्या नटीकाणां च
४९ कारेति दुष्प्रयुक्तया अभिविद्धः सह्याकारणं अतो नैव कार्यमित्यर्थः उक्तं संवादयति नाम्नीत्यादिना नास्त्यत्र गणिका काचिन्न च शास्त्रपरिग्रहः प्रवृत्तेरपि
संयोगे राग एवात्र कारणं रतियोगे रतिप्रयुक्तसंप्रयोगे प्रवृत्ते सति आरब्धे सति अत्र न खेद शास्त्र स तादृग्गणिकाद्यनत्र शास्त्रपरिग्रहः शास्त्रमलक
ताराग एव परस्परानुराग एव अत्र प्रमाणं स्वप्नेष्वपि न दृश्यंते ते भावास्ते च विभ्रमाः सुरतव्यतिहारेषु स्त्रीपुंकर्तव्यस्त ये सुसुरतेषु प्रवृत्तेषु सत्सु ये
भावाः भाव्यन्ते स्थिरीक्रियन्ते रागा एभिरिति भावा नखदन्तादयः विभ्रमाः भ्रूविक्षेपादिविलासाः तत्तत्क्षणकल्पिताः ततक्षणे रतोत्सवेषु वभ्यांक-
ल्पिताः येन स्वप्नेष्वपि मानसिकवृत्तिष्वपि न दृश्यन्ते न विषयीक्रियन्ते यथा हि पंचमीं धारां संप्राप्त तुरगः पथि स्थाणुं श्वभ्रं दरीं वा पि वेगान्धो न समीक्ष
ते स्मृत्यादिषु पंचमीं धारां गतिविशेषं वेगान्धः वेगोत्कटत्वान्नयनहीन इव रागान्तौ कामवशगौ संतौ सुरतसंमर्दे रतिकालिकसंघर्षेण प्रवृत्तौ त त
श्चंडवेगौ उत्कटरागौ संतौ प्रवर्तेते कीलादौ अत्यय अनंतरं दोषं न समीक्षेते न विचारयतः तस्मान्मृदुत्वं चंडत्वं युवत्या बलमेव च आत्मनश्च बलं
ज्ञात्वा योगान्युंजीत शास्त्रवित् यस्माद्दुःखहेतुत्वात् प्रयोज्यायाः युवत्याः मृदुत्वं अवयवेषु काठिन्यं चंडत्वं बलं शक्तिः योगान् रतादीन् उक्तमुपसंहर ४९
ति न सर्वदा न सर्वत्रा किं तु स्थाने तु यादौ देशे दक्षिणादौ काले अभिनवरतिकाले चात् तद्देश एषां कीलादीनां योगः प्रयोगः इति श्री कविपदवाक्यमान

तत्त्वभास्कर नसिंहशास्त्रिकृत वात्स्यायनसूत्रवृत्तौ द्वितीये ऽधिकरणे सप्तमो ऽध्यायः ७ एवमधोरतान्युक्त्वा एकार्थत्वसंगत्या उपरिरतान्याह नायक
स्य रताभ्यासात् परिश्रममुपलभ्य रागस्य चानुपशममनुमता तेन तमधः पातयित्वा पुरुषायितेन साहाय्यं दद्यात् युवतिः रताभ्यासात् रतावर्त्तनात् नायक
स्य परिश्रमं क्लान्ततां रागस्य सुरतानुरागस्य अनुपशमं चोपलभ्य ज्ञात्वा तेन नायकेन अनुमता आज्ञप्ता सती तं पुरुषं अनपातस्य अधः पातयित्वा पुरुषा
यितेन पुरुषवदुपरिस्थित्यादिव्यापारेण साहाय्यं रतानुकूल्यं दद्यात् कुर्यात् स्वाभिप्रायाद्वा विकल्पप्रयोजनार्थी नायककुतूहलाद्वा स्वस्या अभिप्रा
यात् उपरि सुरताभिप्रायत्वात् नानात्वशिल्पप्रयोजनार्थी स्वस्यारतचानुयंत्रापन प्रयोजनार्थित्वेन तातासती नायककुतूहलाद्वा नायकस्य स्वकृतोपरिर
तनिरीक्षणौत्सुक्याद्वा तेनानुमते स्या घनुवर्तते तत्र युक्तयंत्रेणैव तरेणास्याप्यमानात्मवपातयेत् तत्र उपरिरतविषये युक्तयंत्रेण संप्रयोगवतैव तर
तरेणा पुरुषेण उत्थाप्यमाना पर्यंकात् तं पुरुषं अवपातयेत् स्वस्थाने योजयेत् एवं रतमविच्छिन्नरसं तथा प्रवृत्तमेव स्यादिति एको मार्गः एवं एवं सति
तथा प्रवृत्तं अविच्छेदेन विद्यमानं रतं संप्रयोगः अविच्छिन्नरसं अविच्छिन्नानंदवृत्तिमदेव मार्गः प्रकारः उपरिरतस्यातिशेषः पुनरारंभेणादित एवो
पक्रामेदिति द्वितीयः अशक्ता रतं विच्छिद्य उपर्यीहरस्य रतारंभेनुप्रादित एव चुंबनादिकमारभ्येन उपक्रामेत् कुर्यात् कृतिप्रकारमेवाह सा तं लिंगे
न समास्य पीडयंत्यपि स्थिरमवतिष्ठेदिति पीडितकं समाहत्य भागपूर्वा परभागं स्वकरसुल्लेखणवेगेन स्वजघनमवपीडयेदिति निर्घातः स्वजघनं स्वकरं दूरं

वा॰सू॰ उत्कृष्य ऊर्ध्वमाकृष्य वेगेन अवपीडयेत् योनिदेशमवघातयेत् एकत एव भूयिष्ठमवलिखेदिति वराहघातः एकत एव भगैकभागोऽभियुक्तं पुनः

५० पुनः अवलिखेत् संघृष्यात् एष एवोभयतः पर्यायेणाभ्यस्तो वृषाघातः एषः अभिघातः उभयतः मदनसदनपूर्वोत्तरभागयोः पर्यायेणाहतः सकृन्मि

श्रितमनिः क्रमस्तत्र तत्रैव द्वित्रिश्चतुरिति घट्टयेदिति चटकविलसितं सकृत एकवारं मिश्रितं संयुक्तं स्वलिंगं अनिष्क्रमय्य अवियुज्य तत्र तत्रैव द्वि

र पूर्वमध्यापरभागे युक्रमेण द्वित्रिश्चतुर्वारं रागावसानिकं व्याख्यातं करणं संपुट इति रागावसानिकं रागावसानपर्यन्तं करणं मेधनादिप्रयोगः सं

पुट इति व्याख्यातं कामशास्त्रतत्त्वज्ञैः तेषां स्त्रीसात्म्यादिकल्पेन प्रयोगः तेषां मंथनादीनां स्त्रीसात्म्यात् स्त्रीस्वभावपर्यालोचनया कार्यः एवमतिदेष्टुं पुरु

षं करते धर्मानुक्त्वा योषित्कर्तृकेतरस्मिन्कांश्चिद्विशेषानुपदिशन्ति पुरुषायिते तु संदंशो भ्रमरकः प्रेंखोलितमित्यधिकानि पुरुषवदाचरतीति पुरुषायि

त्वेन नायिका तत्पुरुषायितं करोतीति तत्र उपरिसुरतमित्यर्थः वाचनिकोऽयमतिदेशः वाडवकेन लिंगमवगृह्य निष्कर्षयंत्याः पीडयंत्या वा चिर

मवस्थानं संदंशः वाडवकेन वडवयेव निपुणितेन यंत्रेण अवगृह्य निःशेषं योजयित्वा निष्कर्षयंत्याः किंचित्तिविद्धस्थे पयंत्याः यंत्रं संकुच्य पीडयंत्या

वा योषितः कर्म्णोः चिरमवस्थानं व्यापारांतरं विनास्थितिः युक्तयंत्रा चक्रवद्भ्रमेदिति भ्रमरकः आभ्यासिकस्तत्रेतरः स्वं जघनमुत्क्षिपेत् युक्तयंत्रा ५०

गृहीतयंत्रा सती चक्रवद्भ्रमेत् तत्र भ्रमणकाले इतरः नायकः स्वं जघनं लिंगं उत्क्षिपेत् पुनः पुनरुत्क्षेपणेन योजयेत् इति अयं भ्रमरकः आ॰

भ्यासिकः अभ्यासैकसाध्यः जघनमेव च दोलायमानं सर्वत्र भ्रामयेदिति प्रेंखोलितमिति सर्वत्र पूर्वापरदेशयोः दोलायमानं दोलावदारमा

णीयपातया भ्रामयेत् कुर्यात् युक्तयंत्रैव ललाटे ललाटं निधाय विश्राम्येत श्रांता सती युक्तयंत्रैव योजितयंत्रैव ललाटे पुनः विश्रांतायाश्च पु

रुषस्य पुनरावर्तनमिति पुरुषायितानि विश्रांतायाः अप्रशांतोऽपुंसः पुनः पूर्ववत् आवर्तनं अथोरतारंभः यावद्रागावस्थानं भवति उक्तं संवा

दयति प्रच्छादितस्वभावापि गूढरागापि कामिनी विपरीते स्वभावं स्वरागात् परिवर्तिनी भाव्यते स्पष्टीक्रियते राग एभिरिति भावाश्चुंबनादयः

प्रख्यापिताः रतिसंयोगे वैषा कथमनुरज्येतेति प्रष्टुस्तापरीक्षेत प्रथमसमागमे स्वानुभूतस्त्रीसंगमे कन्यायामुभयाश्च समागमे सति एषा रतिसं-

योगे प्रीतिहेतुसंप्रयोगविषये कथमनुरज्येत कथं वा व्याप्रियात् इति तस्याः पत्नहिं परीक्षेत तत्तावत्सर्वं तदाप्यस्य तत उदासीत युक्तयंत्रेण रतप्रवि

ष्टेन पुंसा उपसृप्यमाणा चुंबनस्तनादिना सेव्यमाना सती यतः यथा स्वांगप्रतिदृष्टिं नेत्रमावर्तयेत् प्रवर्तयेत् तत्र तत्र दंगे चुंबनस्तनादिना एनां पी

डयेत् स्वाभिप्रायज्ञानेन लक्षितो कुर्यात् रहस्यं रागोद्रेजकं गात्राणां स्रस्तता नेत्रयोर्निमीलनं व्रीडानाशः समधिका च रतियोजने ति स्त्रीणां भावल

क्षणे गात्राणां करपादादीनां स्रस्तता स्वैरः व्रीडानाशः स्वयमपि चुंबनादिकरणं रतियोजना समवलाभः इति हेतोः भावलक्षणं भावस्य अतिशयसुख

स्य लक्षणं ज्ञापकं उक्तं स्वेदादित्रयं भवति हस्तौ धुनोति कंपते दशति स्थिरयति खिद्यते उद्धातुं न ददाति पादेन हंति रतावसाने च पुरुषायितवर्त्तिनी।

का॰सू॰ स्यादित्यनधिकभावलक्षणं हस्तौ धुनोतीति कंपते कंपयते शरीरं दशति तदीयोष्ठादिकं क्षिपते हस्तपादादिकं क्षिपत तदेवमनः उत्थातुं न ददाति
५१ ह्रसंश्लेषेणोत्थानं न कारयति पादेन हंति च तदीयपादं रत्यवसाने रतकालिकधातुक्षये पुरुषस्यानिवर्तनं निवर्तनं इत्येतत् अनधिकभावल
क्षणं अनधिकः युवस्यपेक्षयान्यूनो भावः सखेन स्य लक्षणं नायकं पुरुषस्य भवति तस्याः प्राग्यंत्रयोगात्करेण संवाधं गजइवहस्तेनोभ्येयस्तामृदु
भावात्ततोयंत्रयोजनं युवार्यंत्रयोगात्प्राक् रतारंभात्स्वैर्य मामृदुभावात्कामोदकस्रवणेन मृदुत्वोपपत्तिपर्यंतं करेणखकरकमलेन संवाधगजो रतापे
क्षिगजः तादृशकरिण्या इव तस्यायंत्रयोनिप्रांतं संक्षोभयेत् संप्राप्तात्ततः मृदुत्वानंतरं यंत्रयोजनं रतं कुर्यात् रतविशेषानाह उपसृप्तकं मंथनं
हुलः अवमर्दनं पीडितकं निर्घातः वराहघातः वृषाघातः चटकविलसितं संपुट इति पुरुषोपसृप्तानि पुरुषोपसृप्तानि पुरुषकर्तृकाणि रतविशे
षाणि न्याय्यमृजुसंमिश्रणमुपसृप्तकं न्याय्यं यथाहास्कृ जु अवक्रं संमिश्रणं संयोजनं हस्तेन लिंगं सर्वतो भ्रामयेदिति मंथनं हस्तेन स्वकी
येन गृहीत्वा सर्वतः योनेः सर्वप्रदेशेषु नीचीकृत्य जघनमुपरिष्टाद्घट्टयेदिति हुलः जघनं तदाधारं नीचीकृत्य मेहनाग्रस्य श्चात् कृत्वा उपरिष्टात्
तदूर्ध्वप्रदेशेषु घट्टयेत् तेन संघर्षयेत् इति एतत् तदेव विपरीतं सरभसमवमर्दनं तदेव संघट्टनमेव विपरीतं जघनमुपरीकृत्वा तस्याधः प्रदे ५१
शे कृतम् विप्रकीर्यमाणकेशकुसुमाश्वासविछिन्नहासिनी वक्त्रसंसर्गार्थं स्तनाभ्यामुरः प्रविश्योपपीडयंती पुनः पुनर्नमयंती शिरो याश्चेष्टाः

पूर्वमस्य प्रदर्शितवांस्ता एव प्रतिकुर्वीत विप्रकीर्णकेशकुसुमा उत्थानान्प्रकीर्यमाणकेशान्तर्द्दतकुसुमाश्वासविछिन्नहासिनी श्वासेन श्रमजनिश्वा
सेनापिहितहासलीलावक्त्रसंसर्गार्थं तदीयवक्त्रचुंबनार्थं उरस्प्रविश्य प्रारहय उपपीडयंती गाढमालिंगंती शिरः तदीयं पुनः पुनः अधरक
पोलादिचुंबनार्थं नमयंती स्वाभिमुखमाकर्षंती सती याश्चेष्टाः नखदशनसताद्व्यापाराः पूर्वं तस्योपरिस्थितिकाले अस्य खस्य प्रदर्शिताः तेन कृताः
पातिता प्रतिपातयामीति हसंती प्रतितर्जयंती वक्ष्यास्तुनः पुनश्च वीडां दर्शयेत् पातिता पुराहं त्वया प्रतिपातयामि इदानीमहं त्वां प्रतिकृतये पात
यामि अश्यः इति प्रतितर्जयंती मत्प्रागल्भ्यं पश्यतीति भीषयंतीव पुनः पुनः मध्येमध्ये श्रमं विरामाभीप्सां च तदंते विरमाभीप्सां पंडुरमेच्छां दर्शयेत् ता
पयेत् पुरुषोपसृप्तैरेवोपसर्पेत् पुरुषेणाधोरते उपसृप्तैः कृतं व्यापारैः उपरिसुरते तं उपसर्पेत् योजयेत् तानि च वक्ष्यामः तानि चैव रूपर्वं पुरुषकर्त
व्यानि च तथाहि पुरुषः शयनगताया योषितस्त हृच्चमाक्षिप्तचित्तायाइव नीवीं विश्लेषयेत् तद्वचनाक्षिप्तचित्तायाः तस्य खस्य वचनैः चाटुक्तिभिः आ
क्षिप्तमभिमुखीकृतं यस्यास्तस्याइवक्षिप्तायायोषितः नीवीं स्वयं विश्लेषयेत् तत्र विवदमानायां अनिच्छंतीं वजस्यंतीं पर्याकुलयेत् सम्यक् स्वा
धीनि कुर्यात् स्थिरलिंगाश्च तत्र तत्रैनां परिस्पृशेत् ततोऽप्यवशां तत्र तत्र कुचकपोलादौ परिस्पृशेत् तेन स्पृष्ट्वा वशं नयेत् प्रथमसंगताचेत्संहत
योरूर्वोरंतरे घट्टनं कन्यायाश्च प्रथमं विवादं विनैव तदा संहतयोः श्लिष्टयोरूर्वोस्तस्या अंते मध्ये घट्टनं प्रसृतं कुर्यात् कन्याया विवदमानायाः

का॰सू॰ कपोलचुंबनादिनावशीकृतायाश्चैवं कार्यं तथास्तनयोर्हस्तकक्षयोः संहतयो रंसयोर्ग्रीवायामिति स्वैरिण्यां यथासात्म्यं यथायोगं च स्तनयोः हस्तयोः
५२ कक्षयोश्च संहतयोः तथा प्रस्तनं कुर्यात् स्वैरिण्यांतु यथासात्म्यं यथास्वभावं यथायोगं यथारागं च तत्कार्यं अलकेषु चुंबनार्थं मे नां निर्दयमवलंबेत
निर्दयं दृढं चुंबनार्थं मुखादौ चुंबनाद्यर्थं हनुदेशे चांगुलिसंपुटेन अंगुलिसंपुटेन संहतांगुलिभिः चो विकल्पे अवलंबेत तत्रेतरस्या व्रीडा निमील
नं च तत्र तदा इतरस्याः नायिकाया व्रीडया नेत्रयोः निमीलनं च भवति प्रथमसमागमे कन्यायाश्च अघोरते अभिनिष्पादितः स्वस्याः भावो यया प्र
तएव महत्समागमे अप्रतापितरागारंगात् रागोत्कर्षात् उपरिवर्तिनी उपरि सुरते प्रवृत्ता चेत् भावं चुंबनादि विहृणोति समन्यः कुर्यादेव नायककार्यं
माह यथाशीला भवेन्नारी यथा चरति लालसा तस्या एव विचेष्टाभिस्तत्सर्वमुपलक्षयेत् तस्या निचेष्टाभिः चुंबनादिव्यापारैः शीलं स्वभावं ज्ञात्वा
यथा शीला यादृश स्वभाववती यथारतिलालसा च यादृशरतिलोला च तत्सर्वं तदनुकूलव्यापारं उपलक्षयेत् कुर्यात् पुरुषायितायोग्या आह न॰
लेवलीनप्रजानां नमृगीं न च गर्भिणीं न चातिव्यायतां नारीं योजयेत्पुरुषायिते रुतौ पुष्पिणीं प्रजानां अभिनवप्रसूतां मृगीं अन्यूनपंत्रां अतिव्यायतां
अतिस्थूलां इति श्रीकविपदवाक्यमानतत्वज्ञ भास्करनरसिंहशास्त्रिकृतवात्स्यायनसूत्रवृत्तौ द्वितीयाधिकरणेऽष्टमोऽध्यायः ८ प्रसंगसंग॰ ५२.
त्यानायिकाविशेषे रतविशेषमाह द्विधा तृतीया प्रकृतिः स्त्रीरूपिणी पुरुषरूपिणी च तृतीया प्रकृतिः वंध्या स्त्रीरूपिणी स्त्रीवेषादिमती

पुंरूपिणी तद्वेषादिमती चेति द्विधा तु द्विधा खलु तत्र स्त्रीरूपिणी स्त्रियाः वेषमालापं लीलां भावं मृदुत्वं भीरुत्वं मुग्धतामसहिष्णुतां व्रीडां चानुकुर्वीत त
त्रैतयोर्मध्ये स्त्रियाः वेषं प्रकृतिं तु केशादि आलापनं तज्जातीयं लीलां भ्रूविलासादि भावं निर्वेदादिकं मृदुत्वं वदनादौ भीरुत्वं च किंतासिस्वादि मु
ग्धतां सौंदर्यं असहिष्णुता परसौंदर्यासहनं व्रीडां लज्जां नायकमुखे संगादौ अनुकुर्वीत कुर्यात् सा स्त्रीरूपिणीत्युच्यते तस्या वदने जघनकर्म तदौपरिष्टक
माचक्षते जघने जघनेऽवकुर्यात् सा न तो रतिमाभिमानिकीं वृत्तिं लिप्सेत तत्र औपरिष्टकानंतरं आभिमानिकी अहं मनेनयुक्तास्मीत्यभिमानजन्यां वृत्तिं
मनोरूपां रतिं सुखं वेश्या चरितं प्रकाशयेदिति स्त्रीरूपिणी पुरुषरूपिणी प्रच्छन्नकामा पुरुषं लिप्समाना संवाहकभावमुपचरेत् ततः वेश्यावचारितं रतानुकू
लव्यापारं कुर्यात् पुरुषरूपिणी तद्वेषालापलीलाऽमृदुत्वाभीरुत्वामुग्धतासहिष्णुताव्रीडानुकारिणी प्रच्छन्नकामा उपगूहितद्दुद्वेजः कावयवा संवाह
कभावं तदीयपादादिसंमर्दनं संवाहनेन च परिष्वजंती गात्रैरूरू नायकस्पर्शह्लीयात् संवाहनेन तद्व्याजेन परिष्वजंती आलिंगंती प्रसुप्तयोरूरूमूलं
संस्पृशंती स्थिरलिंगतामस्योपलभ्य पाणिमंथनेन परिघट्टयेत् प्रसुप्तपरिचया संवाहनान्नसाप्रसुरोरुसंश्लेषवती क्रमेण ऊरुमूलं तत्तु पनं मध्ये तेनेनेति
मंथनं पाणिना खमंथनं तेन परिघट्टयेत् तल्लिंगं मध्यीयात् चापलमस्य कुत्सयंती हसेत् चापलं असंतरलोत्कंठां कुत्सयंती सेव कृतलक्षणेनाप्युपलब्धे वैकृते
न चोपनेचेत् कृतलक्षणेन कृतं स्वयालक्षणं लिंगापमर्देनादिनापकं यस्पनेनापि उपलब्धे वैकृतेन उपलब्धं हृदं वैकृतं पुरुषवेषादियेन न चोपनेचेत्

का॰सू॰ नाभ्यन्तेचेत्‌ तदा पुरुषेणानुनोद्यमाना विवदेत्‌ नोद्यमाना त्वा पुरुषेण नायं प्रेर्यमाणा सती विवदेत किमेतदिति यत्किंचिद्रूपात्‌ तच्छेषणाभ्यु
५३ पगच्छेत्तत्र कर्माष्टविधं समुच्चयप्रयोज्यं तत्र ततः तेन कृच्छ्रेणयलाघिवयात्‌ योजितं च समुच्चयेन कृतेयमष्टविधं वस्य मालाष्टप्रकारं कर्म औपरिष्टकं
उपगच्छेत्तल्लभेत निमितं पार्श्वतोदष्टं बहिः संदंशः अन्तः संदंशः चुम्बितकं परिमृष्टकं आम्रचूषितं संगर इति तेष्वेकैकमभ्युपगम्य विरामाभीप्सां द
र्शयेदिति तस्य पूर्वस्मिन्नभ्युपगते तदनंतरमेवापरं निर्दिशेत्‌ तस्मिन्नपि सिद्धे तदुत्तरमिति तेषु निमितादिषु मध्ये अभ्युपगम्य अनुभूय विरामाभीप्सां निवृत्ता
कांक्षात्वकमिव स्थितं पिधानाख्यया पा दर्शयेन कर्तुमुपच्छेत्‌ तदा तु तस्य नायकोपि पूर्वस्मिन्‌ औपरिष्टके अभ्युपगते समाप्ते सति तदनंतरमेव
तदविच्छेदेनैव अपरं द्वितीयमौपरिष्टकं निर्दिशेत्‌ आरभेत तस्मिन्नपि सिद्धे निर्वृत्ते तदनंतरमेव तदविच्छेदेनैव अपरं द्वितीयमौपरिष्टकं निर्दिशेत्‌ आ
रभेत तस्मिन्नपि सिद्धे निर्वृत्ते तदनंतरमेव तदनंतरमेव तदुत्तरं इति एवं प्रकारेणाष्टविधं प्रयोज्यं तेषां क्रमेण लक्षणान्याह कराम्लेवितमोष्ठोपरिवि
न्यस्तमपविद्धमुखं विधुनुयात्तन्निमितं पुरुषः करावलंबितं सकरेणागृहीतं ऊर्ध्वोपरि तस्याविन्यस्तं लमे हनमपविध्य संघृष्य विधुनुयात्‌ सर्वं त
श्चालयेत्‌ निमननं निक्षेपः तद्रूपत्वान्निमितं हस्तेनाग्रमवच्छाद्य पार्श्वतो निर्दशनमोष्ठाभ्यामवपीड्य भवत्वेतावदितिसांत्वयेत्तत्पार्श्वतोदष्टं हस्ते ५३
नतस्याः अग्रं शेफसः अवच्छाद्य धृत्वा निर्दशनं यथा तथा पार्श्वे लिंगपार्श्वे द्वयमवपीड्य संघृष्य स्थितायां सर्वानायकः भवत्वेतावदिति सांत्व

येत्‌ पार्श्वतो दंशनरूपत्वात्‌ पार्श्वतोदष्टं भूयश्चोदिता संमीलितौष्ठी तस्याग्रं निष्पीड्य कर्षयंती विचुंबेदिति बहिः संदंशः भूयः सांत्वमेनेनमो
चने पुनः चोदिता नोदिता संमीलितौष्ठी संदंशितौष्ठद्वया तस्य ग्रत्वस्याग्रं निष्पीड्य कर्षयंती ओष्ठाभ्यां पार्श्वमाकर्षेन्नो विमुंचेत्‌ नखजनितेन ब
हिः संदंशः बहिरेव संदशनात्‌ तस्मिन्नेवाभ्यर्थनया किंचिदधिकं प्रवेशयेत्सापि चाग्रमोष्ठाभ्यां निष्पीड्य निष्ठीवेदित्यन्तः संदंशः अभ्यर्थनया
तस्मिन्‌ सक्ते सति किंचिदधिकं पूर्वापेक्षया प्रवेशयेत्‌ प्रवेशयति चेत्तदाग्रमोष्ठाभ्यामग्रं निष्पीड्य निष्ठीवेत्‌ धृत्कुर्यात्‌ अन्तः संदंशः अन्तः प्रविष्टस्य सं
दंशनात्‌ करावलंबितस्यौष्ठवन्मग्रहणं चुंबितकं करावलंबितस्य ग्रस्तस्य अधरोष्ठस्येवाग्रहणं नापि का जिह्वया चुंबनरूपत्वाच्चुंबितकं तज्जि
ह्वाग्रेण सर्वतो घट्टनमग्रेणास्य धनमिति परिमृष्टकं तत्पूर्वोक्तं सर्वतः पार्श्वयोः अग्रेण अग्रात्‌ वच्छेदेन इति एतत्‌ परिमर्शनात्‌ घट्टनात्‌ त
थाभूतमर्दे वरागवशादर्धप्रविष्टं निर्दयमवपीड्यावपीड्य मुंचेदित्याम्रचूषितकं तथाभूतमर्दे वपूर्वे वरेकत्वाद्रागवशात्‌ तदौत्कट्यात्‌ आम्र
फलवत्‌ पुरुषाभिप्रायाद्वा गिरेत्पीडयेच्चारागसमाप्तेरिति संगरः पुरुषाभिप्रायात्‌ तद्गिलनात्‌ संगिरणात्‌ संगरः यथार्थं चात्र स्तनग्रहणं नयोगा
त्सौपरिष्टकं स्तनग्रहणनयोगात्स्वतन्त्र औपरिष्टके पि निमितादिकं यथार्थं अन्वर्थं ज्ञेयं कुलटाः स्वैरिण्यः परिचारिकाः संवाहिका अपि नन्य
योजयंति तदेतन्न कार्यं समयविरोधादसभ्यत्वाच्च कुलटाः कुलं सत्का अटंति स्वच्छंदयंति तथा कुलएव स्थित्वा स्वच्छंदरहस्यंति तथा परिचारिकाः

का॰सू॰ अलंकर्त्रीजातीयाः संवाहिकाः पादसेविकाजातीयाः एतत्त्वौपरिष्टकं नाचर्यं सभ्यैः कुतः समयविरोधात् शिष्टाचारविरोधात् असभ्यत्वात् अयोग्यत्वात् जात
५८ प्रायश्चित्तस्मरणं पुनरपि तासां वदनसंसर्गे स्वयमेवार्तिं प्रतिपद्येतेत्याचार्याः स्वयमार्तिमिव आर्तिमपि गत्वा वच्छेदेन वेश्याकामिनो यमदोषा न्यतोऽपि परिहा
र्य इति वात्स्यायनः वेश्याकामिनः विटस्य अयं निमित्तादिः अदोषः अपरिहार्यो दोषः प्रायेण तासां तत्कामित्वात् अन्यतः अन्यत्र तासां अपि स्वर्थः तास्म
द्या औपरिष्टकमाचरन्ति न ताभिः सह संसृज्यन्ते प्राच्याः तस्मात् निन्दितत्वात् याः वेश्याः वेश्याभिरेव न संसृज्यन्ते अहिच्छत्रकाः अहिच्छत्रपुरीनिवासिनः
संसृष्टा अपि मुखकर्म तासां परिहरन्ति निरपेक्षाः साकेतकाः संसृष्टा अपि वेश्याभिः तासां वेश्यानां निरपेक्षाः प्रामाणिकाः साकेताः अयोध्यकाः स्यात् साके
तमयोध्यायामिति कोशात् संप्रयुज्यन्ते न तु स्वयमौपरिष्टकं नागरिकाः संप्रयुज्यन्ते ताभिः स्वयं स्वेच्छया सर्वमविशङ्कया प्रयोजयन्ति सौरसेनाः सर्वं औपरि
ष्टकाष्टकं सौरसेनिकाः तद्देशीयाः एवं देशविशेषविसंवादे स्वयं परिष्करोति एवमित्यादिना एवं ह्याहुः को हि योषितां शीलं शौचमाचारं चरित्रं प्रत्ययं वच
नं वा श्रद्धातुमर्हति निसर्गादेव हि मलिनहृदया एता न परित्याज्याः तस्मादासां स्मृतित एव शौचमन्वेष्टव्यं एवं ह्याहुः वत्सः प्रस्रवणे मेध्यः श्वा मृगग्र
हणे शुचिः शकुनिः फलपाते शुचिः स्त्रीमुखं रतिसंगमे इति शिष्टैरपि प्रतिपत्तेः स्मृतिवाक्यस्य चसावकाशत्वाद्देशस्थितेरात्मनश्च प्रकृतिप्रत्ययानुरूपं प्रव ५८
र्तेतेति वात्स्यायन आहुः पांचः शीलं स्वभावं शौचं शुचित्वं आचारं प्रवृत्तिं चरित्रमनुष्ठानं प्रत्ययं निश्चयं श्रद्धातुं इत्थमेवेति निश्चेतुं कोऽर्हति न कोऽपि

कुतः निसर्गात् स्वभावात् मलिनहृदयः अस्येन अजस्रमाभिः अर्चिताः हि हेतौ एताः स्त्रीयात्वेन खीकृताः स्त्रिय एव न परित्याज्याः नोपेक्ष्याः किं तु यथाभा
वं नोषितव्या इति शेषः तासां शौचं शुचित्वं तु स्मृतितः शास्त्रादेव तस्मात् अनुपेक्षणीयत्वात् अन्वेष्टव्यं ज्ञातव्यं स्मृतिमेवाह एवं हीति आहुः मन्वा
दयः प्रस्रवणे गवां स्तन्यस्रवणे वत्सः तद्वत्स मुखं मेध्यं शुचिः मृगग्रहणे शशादिसंघर्षणे श्वा तन्मुखं फलपातेन छेदने विषये शकुनिः तदास्यं रति
संगमे रतिहेतुः स्त्रीषु शुचि नात्रोच्छिष्टदोष इति भावः शिष्टानां प्रामाणिकानां विप्रतिपत्तेः आचारविसंवादात् स्मृतिवाक्यस्य वस्तदस्यायुक्तत्वस्य सावका
शत्वात् अपांसुलस्त्रीविषयत्वात् देशस्थितेः देशाचारात् आत्मनः स्वस्य चात् तस्याः प्रकृतिः स्वभावः प्रत्ययो अनुरागः अनुरूपं अनुकूलं योग्यं वर्तुं व
नायौपरिष्टकानं प्रवर्तेत कुर्यात् वात्स्यायन इति परौ श्लोकौ ग्रामीजयतीनित्यागल्पस्य सूचनार्थः सुसमृष्टकुण्डलाश्चापि युवानः परिचारकाः केषांचि
देव कुर्वन्ति नराणामौपरिष्टकं परिचारकाः राजसेवकाः अदृष्टीकाः केषांचित् ग्राम्याणामनुकुर्वन्ति कुर्वन्ति तथा नागरिकाः केचिदन्योन्यस्य हितैषि
णः कुर्वन्ति हि कृतविश्वासाः प्रायः परपरिग्रहं नागरिकाः नगरस्था अप्यस्त्रीकाः परपरिग्रहे परपरिग्रह इव परस्परमौपरिष्टकं पुरुषाश्च तथा स्त्रीषु कर्म
तत्किल कुर्वन्ति व्यासतस्य तु विज्ञेयो मुखचुंबनवद्विधिः तस्य औपरिष्टकस्य स्त्रीपुंसप्रयोज्यस्य व्यासः विभक्तः भेदः भिन्नः मुखचुंबनवत् स्त्रीपुंप्रयोज्य
मुखचुंबनस्येव विधिः अनुष्ठानप्रकारः एवं उपर्यधोभेदेन तत्भेदमुक्तासिंहावलोकनन्यायेन तृतीयं रतमाह परिवर्तितदेहौ तु स्त्रीपुंसौ यत्परस्परं रते

युगपत्संप्रयुज्येते वा किलः स विलोच्यते परिवर्तितदेहौ पार्श्वे स्थिताविसर्गः शिष्टविप्रतिपत्तेरित्यादिना सूचितमौपरिष्टकनिषेधं विशदयति त
स्मादित्यादिना तस्माद्गुणवतस्तत्र चतुरं त्यागिनो नरान् वेश्याः खलेषु रज्यंते दासहस्तिपरेषु च गुणवतः सौंदर्यादिमतः चतुरश्च कलाकुशलान
पि त्यागिनः औपरिष्टकस्य जनानुशिष्यान् खलेषु अपवित्रेषु न त्वेवं ब्राह्मणो विद्वान् मंत्री वाक्यविशारदः गृहीतप्रत्ययो वापि कारयेदौपरिष्टकं ए
वं शिष्टगर्हितमौपरिष्टकं विद्वान् विवेकी ब्राह्मणः तदादिः वाक्यविशारदः मौतित्तः मंत्री जातस्तैरो वा गृहीतप्रत्ययः अतिगण्यापि न कारयेत् न कुर्यात्
न त्वेतस्यादिशास्त्रं व्यवस्थापयति न शास्त्रमस्तीत्येतावत्प्रयोगकारणं भवेत् शास्त्रार्थान्व्यापिनो विद्यात्प्रयोगांस्त्वेकदेशिकान् प्रयोगं प्रत्युष्टा न शा
स्त्रं सामान्यशास्त्रमेतावत् एतावन्मात्रं भवेत् कुतः शास्त्रार्थान् सामान्यशास्त्रप्रतिपाद्यान् व्यापिनः अव्यवस्थया प्रतीयमानान् प्रयोगान् शिष्टानुष्ठा
नानि एकदेशिकान् व्यवस्थितान् विद्यात् जानीयात् तत्र दृष्टांतमाह रसवीर्यविपाका हि श्वमांसस्यापि वैद्यके कीर्तिता इति किं तन्मान्दक्षणीयं
विचक्षणैः श्वमांसस्य रसः विशेषः वीर्यं तद्दर्पने विपाकः औदर्यवर्धनं आदिशब्देन शरीरपुष्टिः विचक्षणैः शिष्टैः भक्षणीयं किं न भक्षणीयमेवेत्य
र्थः तस्य श्वपाकादिविषयत्वात् तेषां गतिमाह संति एव पुरुषाः केचित्संति देशास्तथाविधाः संति कालाश्च येष्वेते योगा न स्युर्निरर्थकाः पुरुषा अप ५५
वित्राः देशास्तथाविधाः कालास्तेषामेव रागोद्रेककालाः योगा औपरिष्टकादयः उपसंहरति तस्माद्देशं च कालं च प्रयोगं शास्त्रमेव च आत्मानं

चापि संप्रेक्ष्य योगान्युंजीत वा न वा तस्मात् निंदितत्वात् देशं निंदितानिंदितं कालं च तथा प्रयोज्यान् तथाविधो शास्त्रं व्यवस्थितं काले पवित्रापवित्रादिस्वरू
पं संप्रेक्ष्य पर्यालोच्य योगान्युंजीत वा औपरिष्टकादीन् अर्थस्यास्य रहस्यत्वाच्चलत्वान्मनसस्तथा कः कदा किं कुतः कुर्यादिति को ज्ञातुमर्हति अस्य व्यव
स्थितस्य रहस्यत्वात् शास्त्रगम्यत्वात् कः पुमान् कदा काले किं कर्म कुतः कुतश्चिद्धेतोः अन्यः इदं औपरिष्टकं सर्वसाधारणेन निषिद्धमिसेव घोषित
व्यमिसर्थः इति श्रीकामिपदवाक्यमानतत्त्वभास्करनरसिंहशास्त्रिकृतवात्स्यायनसूत्रवृत्तौ द्वितीयेऽधिकरणे नवमोऽध्यायः ९ एवं बाह्याभ्यंतरंनयरतमु
क्तः नेनरकर्तव्यमुपदेष्टुं प्रयोगसौकर्यार्थं सर्वं संक्षेपेणानुवदति नागरिक इत्यादिना नागरिकः सह मित्रजनेन परिचारकैश्च कृतपुष्पोपहारे सं
चारितसुरभिधूपे रत्यावासे प्रसाधिते वासगृहे कृतस्नानप्रसाधनां युक्त्या पीतां स्त्रियं सांत्वनैः पुनः पानेन चोपक्रमेत दक्षिणतोऽस्याः उपवेशनं केशहस्ते व
स्त्रांते नीव्यां वा अवलंबनं स्पर्शं सव्येन बाहुना उद्भूतः परिष्वंगः पूर्वप्रकरणसंबद्धैः श्लेषपरिहासानुरागैर्वचोभिरनुवृत्तिः गूढाश्लीलानां च वस्तूनां
समस्यया परिभाषणं सनृत्तमनृत्तं वा गीतवादित्रं च कलासु संकथा पुनः पानेन चोपच्छंदनं जातानुरागायां च कुसुमानुलेपनतांबूलदानेन शि
ष्टजनविसृष्टिः विजने च यथोक्तैरालिंगनादिभिरेनामुद्धर्षयेत् ततो नीवीविश्लेषणादि यथोक्तमुपक्रमेत इत्ययं रतारंभः नागरिकः कृतः पुष्पोप
हारः पुष्पशय्या यस्मिन् संचारितः प्रसारितः सुरभिधूपः सुगंधिधूपो यस्मिन् रत्यावासे रतिः रतिसाधनं आधीयते यस्मिन्निति रतिसाधनं प्रसा

का॰सू॰ धिते विनानतोरणाद्यलंकृते वासगृहे केलीगृहे स्नानमज्जनं प्रसाधनं नेपथ्यं कृते तेयया ताम् आपीतां ईषत्पानेन मत्तां आर्यां स्त्रियं मित्रजनेन परिचारकैश्च
५६ सहयुक्ताहासे स्वरणादिकासांत्वनैः मधुरवचनैः पुनः पानेन सह पानेन चर्वणं तांबूलादिदानेन उपक्रमेत क्रमेणावशीनयेत् इत्सिराणतः दक्षिणाभागे उपवेशनं
स्वस्याः स्थितिं कुर्यात् तस्याः केशहस्ते केशेषु हस्तयोर्वा रसार्थं हस्तुरतार्थे अवलंबनं खरस्पर्शसंयोजनं अनुद्धतः अगाढः परिष्वंगः आलिंगनं च एवं
प्रकरणसंबद्धः प्रकर्षेण क्रियत इति प्रकरणं अधिकरणेन संबंधैः प्रतिपादितैः अनुवृत्तिः तस्याः वशीकरणं रहस्यं अश्लीलं क्रीडाकरं वस्तु नाना
हृश्यार्थे प्रतिपादकानां समस्यया एकदेशेन सन्तं सांभिनयं गीतं स्वरसंदोहः वादित्रे गानकालपरिच्छेदकाताय घ्वनिः उभयं च कारयेत् कालेषु भ्र
तकालेषु अवस्थासु वा स्वाद्यवस्थासु स्वस्था अन्येषां वासेकथाविनोदकं चरित्रप्रतिपादनं पानेन पायनेन उपच्छंदनेन उन्मादनेन जातानुरागायां लिंगे हृद्यका
नुरागवत्तया तातायां सस्यां कुसुमेतन्माला अनुलेपनं चंदनं तांबूलं सोपस्करं रसपत्राणि एतेषां दानेन शेषजनानां नृत्तगीतादिप्रवृत्तानां मित्रदा
सादिजनानां च विसर्गैः प्रस्थापनं ततः विजनेन द्विनरजनरहिते देशे यथोक्तैः पंचमाध्यायोक्तैरालिंगनादिभिः गाढालिंगनचुंबननखक्षता
दिभिः उद्धर्षयेत् समर्दयेत् वाह्यरतं कुर्यादित्यर्थः ततः वाह्यरतेनासंतरागोद्रेके सति यथोक्तं सप्तमाध्यायोक्तं अधोरत्नादिकर्मान्तरमुपक्रमे ५६
त् कुर्यादित्ययं रतारंभः रतमारभ्यते एभिः साधनैरिति रतारंभेण साधनानि रमिउकरीत्यात्तेया एवंप्रयोगवचनमुक्तं प्रकृतं रतावसानिकमाह

आवसानिकं रागमतिवाह्यासेसुतयोरिव सव्रीडयोः परस्परमपश्यतोः पृथक्पृथक्बहिर्भूमिगमनं आवसानिकं धानुक्षरणांते रागं रागहेतुरतं अ
तिवाह्य परिसमाप्य असंसुतयोः अपरिचितयोरिव सव्रीडयोः परस्परस्वनिरीक्षणं हीमतोः अतएव परस्परमपश्यतोः पृथगेकपृथक्प्रसेकं बहिर्भू
मिगमनं केलीगृहात् भिन्नवास्यप्रदेशगमनं भवति प्रतिनिवसे च व्रीडामायेनयोः इह चित्तदेशोपविष्टयोः तांबूलग्रहणमच्छीकृतं चंदनमन्यद्वानुले
पनं तस्या गात्रेषु स्वयमेव निवेशयेत् प्रतिनिवसे पादक्षालनादिकं कृत्वा व्रीडायमानयोः व्रीडितायि वाचरतोः रुचिरदेशोपविष्टयोः सम्मर्दगंधवहत्व
दयान्तं देशस्थयोः सजोः तांबूलग्रहणं तच्चर्वणं ततो नायकः अच्छीकृतं कर्पूरादिना अतिशीतलीकृतं अन्यद्वानुलेपनं रक्तागवीरितस्याः नाथिकाया
गात्रेषु निवेशयेत् अनुलेपयेत् सव्येन बाहुना परिष्वज्य चषकहस्तः सांत्वयन् पाययेत् बाहुनास्वस्य चषकहस्तः दृष्टकरगृहीतपानपात्रः सांत्वयन् मधुमधुरा
लापैर्लोलयन् जलानुपानं च खंडखाद्यकम् अन्यद्वा सात्म्ययुक्तं स्वभावयुक्तमुपयुंजीयातां एलोशीरादिवासितशीतोदुपानं खंडखाद्यकं दृष्टखंडादिकं अन्यद्वा
केलीफलादिकं सात्म्ययुक्तं स्वभावानुगुणं उभौ युवानौ उपयुंजीतां यां भुंजीयातां अच्छरसकं यूषमम्लं यवागूं भृष्टमांसोपदंशानि पानकानि चूतफला
नि शुष्कमांसं मातुलुंगचुक्रकाणि सशर्कराणि यथादेशसात्म्यं तत्र मधुरं मिदं मृदु विशदमिति च विदश्य तत्तदुपाहरेत् अच्छरसकं सुगंधवासितमधुरं यूषं
पक्वमुद्गादिरसं अम्लां जंबीरं वीरादिरसप्लक्तांय वागूं दनरसं पानकानि द्राक्षादिफलोदकानि मातुलुंगचुक्रकाणि बीजपूरत्वचः यथादेशसात्म्य

का.सू. देशस्वभावानुसारेण तत्र उक्तवस्तुमध्ये तत्तद्वस्तुविदग्धस्वयमध्ये स्वाल्लादं इदं वस्तु मधुरं इदं मृदु कोमलं इदं विशदं समीचीनमिति चात्र निर्दिश्य उपाहरेत्
५७ स्वादयेत् हर्म्यतलस्थयोः ऊर्ध्वे स्थितयोर्वा चंद्रिकासेवनार्थमासनं हर्म्यतलस्थयोः चंद्रशालामध्यसंस्थितयोः ऊर्ध्वप्रासादोपरि आसनमुपवेशनं तत्रानु
कूलाभिः कथाभिरनुवर्तनं अनुकूलाभिः मनोरमाभिः अनुवर्तनं अन्योन्यानुरंजनं तदंकलीनायाश्चंद्रमसं पश्यंत्यास्तस्य नक्षत्रपंक्तिव्यक्तीकरणं अरुंधती
ध्रुवसप्तर्षिमालादर्शनं चेति रतावसानिकं तदंकलीनायाः लोकोपविष्टस्य बाहुसंश्लिष्टायां व्यक्तीकरणं तत्तन्नाम्ना ख्यापनं दर्शनं प्रदर्शनं रतावसानिकं
रतां लग्नहृन्निवर्तकं तत्रैतद्भवति तत्रास्मिन्नर्थे एतत् गृह्णीयात् अवसानेपि च प्रीतिरुपचारैरुपस्कृता सविस्रंभकथायोगै रतिं जनयते परां अवसाने
रतस्यापि रागो च वान्मध्ये उपचारैः उक्तलक्षणाचरणैः उपस्कृता वर्धिता सविस्रंभकथायोगैः सानुरागप्राचीननायकगोष्ठीभिः प्रीतिः रागः परां चिरस्था
यिनी उत्कमेव विस्तृणोति परस्परप्रीतिकरैः आत्मभावानुवर्तनैः क्षणात्क्रोधपरावृत्तैः क्षणात्प्रीतिविलोकितैः हल्लीसकक्रीडनकैर्गायनैर्लाटरासकैः
रागलोलार्द्रनयनैश्चंद्रमंडलवीक्षितैः आद्ये संदर्शने जाते पूर्वेयैः सुमनोरथाः पुनर्वियोगे दुःखेन तस्य च प्रकीर्तनैः कीर्तनांते च रागेण परिष्वंगैः स
चुंबनैः तैस्तैः स्वभावैः संसक्तैर्यूनोः स्नेहो विवर्धते इति आत्मभावानुवर्तनैः अन्योन्यस्वभावानुसरणैः क्रोधपरावृत्तैः प्रणयकलहेन परस्परानिरीक्ष ५७
णैः हल्लीसकक्रीडनकैः रासक्रीडाभिः गायनैः गानैः लाटरासकैः देशविशेषक्रीडनैः रागलोलार्द्रनयनैः पानरक्तलज्जालोलानुरागार्द्रनिरीक्षणैः

क्रोधपरावृत्तैः प्रणयकलहेन परस्परानिरीक्षणैः हल्लीसकक्रीडनकैः रासक्रीडाभिः गायनैः गानैः लाटरासकैः देशविशेषक्रीडनैः रागलोलार्द्रनयनैः पान
रक्तलज्जालोलानुरागार्द्रनिरीक्षणैः तस्य सर्वस्य प्रतिकीर्तनैः अन्योन्यकथनैः कीर्तनांते उक्तकथनांते स्वभावैः प्रकृत्यनुगुणैः संसक्तैः चेष्टाभिः एवं रता
वसानिकं परिसमाप्य रतानामेव सिंहावलोकनन्यायेन कालप्रयोज्यविशेषाभ्यामिदमाह रागवत् आहार्यरागं कृत्रिमरागं व्यवहितरागं पोटारतं खल
रतं अपि त्रिनरतमिति रतविशेषाः तेषां क्रमेण लक्षणान्याह संदर्शनात्प्रभृत्युभयोरपि प्रयत्नकृते समागमे प्रवासप्रत्यागमने कुपितप्रसन्नायाश्च रा
गवत् संदर्शनप्रभृति रागपूर्वकपरस्परनिरीक्षणमारभ्य यत्नलब्धे प्रवासप्रत्यागमने प्रोषितस्य पुनरागमनानंतरभाविनि कुपितप्रसन्नायाः प्र
णयकुपितासतीया प्रसन्ना तस्याः संबंधिनि समागमे रतेरागवत् प्रतिरागजन्यत्वाद्रागवदिति संज्ञा भवति तत्रात्माभिप्रायाया यावदर्थं च प्रवृत्तिर्मध्य
स्थरागयोरारब्धं यदनुरक्ते तदाहार्यरागं तत्र रते आत्माभिप्रायं स्वेच्छापर्यंतत्वात् यावदर्थं धातुक्षयपर्यंतं वा मध्यस्थरागयोः उपक्रमे मंदरागयोर्यूनोः र
ते वारब्धे जाते अनुरागोद्रेके सति यत् अंतरा रतं आरब्धं तत्रितयं वच्छिकलादाहार्यरागं तत्र चातुःषष्टिकैर्योगैः सात्म्यानुविद्धैः संधुक्ष्य संधुक्ष्य रागं प्र
वर्तयेत् यत्कार्यहेतोरन्यत्रसक्तयोर्वा तत्कृत्रिमरागं तत्र समुच्चयेन योगान्शास्त्रतः पश्येत् चातुःषष्टिकैः चुंबनाद्यैर्बाह्यैः अत्र स चतुःषष्टिप्रकरणो
क्तैर्वा योगैः सात्म्यानुविद्धैः उभयोरपि स्वभावानुसारेण प्रयुक्तैः योगैः साधनैः रागप्रीतिं संधुक्ष्य संधुक्ष्य संधुक्ष्य अतिशयेन वर्धयित्वा तत्र रते प्रवर्त

वा॰र॰ येन प्रवर्तनं निमित्तभूतं कार्यहेतोः कार्यान्तरवशात् अन्यत्र कार्यान्तरे सक्तयोः आसक्तमनसोर्यूनोः यत्र प्रवृत्तिः तद्वा कृत्रिमत्वात्कृत्रिमरागः तत्र क्रमरा
५८ गयोगान् चतुःषष्ट्यात्मकान् शास्त्रतः तदनुसारेण पश्येत् प्रयुञ्ज्यात् पुरुषस्तु तद्दयिताम् अन्यां मनसि निधाय व्यवहरेत् स प्रयोगात् आरभ्य रतिं
यावद्यत्र तद्भावविहितकरणं पुरुषस्तु पुमानेन च तद्दयितां प्रियां हृतोऽपि तां प्रियां निधाय ध्यायन् प्रयोगप्रभृति वा सुरतिमारभ्य रतियावत् रागपरिसमाप्तिप
र्यन्तं यत्र तेन व्यवहरेत् प्रवर्तयेत् मनोऽप्यवधानात् तथा स्वरूपतायां पीठविकायां वा यावदर्थं प्रयोगस्तस्याः कारणं न्यूनायां लोपश्च या न्यूनजातिसुसन्नायां प
रिचारिकायां राजादेः यावदर्थं धनलाभपर्यन्तं प्रयोगः संप्रयोगः तदुद्धर निमित्तत्वात् तस्याख्या तत्रोपचारान्नाद्रियेत तत्र योषाणामुपचारान् चतुःषष्टियोगा
न्नाद्रियेत न नातिकुर्यात् तासां तादृशप्रीत्यहेतुत्वादित्यर्थः तथा वेश्या ग्रामिणीभिः सह यावदर्थं खलरतं तथाप्यनुः राजकीयायां वेश्यायां ग्रामीणेन
ग्रामाधिपतिना सह यावदर्थं धनलाभावधि यद्रतं तत् खलरतकं खलत्वात् तदाख्यं ग्रामव्रजप्रसंगतयोषित्सु नागरिकस्य ग्रामः नगरादीषदन्तः व्र
जोऽल्पजनाश्रयः तयोः प्रत्यासन्नाः स्वस्थानसमीपवर्तिन्यः नागरिकस्य वा यद्रतं तदपि खलप्रयोजकत्वात् तदाख्यं उत्पन्नविस्रम्भयोश्च परस्परस्यात्मा
नुकूल्यादयंत्रितत्वमितिरता निपातस्य रसात्म्यानुकूल्यात् यूनोरन्योन्यस्वभावैक्यात् उत्पन्नविस्रम्भयोः अनन्तिवत्तेन लब्धानुरागयोः यद्रतं तत्प्रय ५८
त्नलब्धत्वात् तदाख्यं हृतितरतानि एवं प्रासंगिकं परिसमाप्य नवदर्शनादिविनोदैः निरन्तररतिखेदयोः पुनारम्भाय रागोद्दीपकं प्रणयकलहाख्यं

कर्माह वर्धमानप्रणयात्तु नायिका सपत्नीनामग्रहणं तदाश्रयमालापं गोत्रस्खलितं वा न मर्षयेत् वर्धमानप्रणया क्रमशो वर्धिष्यमाणप्रीतिमती
अनुनायिका उपनायिका सपत्नी नाम ग्रहणं प्रच्छन्नरागत्वान्नायिकां तस्या नामोच्चारणं युवकर्तृकं तदाश्रयं सपत्नीविषयं गोत्रस्खलितं वा अभ्यासात्तन्नाम
कथनं वा न सहेत नायकव्यलीकं च नायकस्यात्र सुभ्रंशे कलहः तत्र तदा सुभ्रंशे सुकुमन्दुभ्रंशे च कलहः कार्यः तमेवाह रुदितमायासः शिरोरु
हाणामवक्षोदनं प्रहणनमासनात् च्युतनाच्च्युतनात् भूमौ शय्याप्रपतनं माल्यभूषणावमोक्षो भूमौ शय्या च आयासः प्रतिनिश्वासः अवक्षोदनं प्रकिरणं
प्रहणनं उरसः नायकः कृत्यमाह तत्र युक्तरूपेण साम्ना पादपतनेन वा प्रसन्नायां सानुनयमुपक्रम्य शयनमारोहयेत् तत्र तदा युक्तरूपेण तत्कालो
चितेन साम्ना प्रियवचनेन उपक्रम्य उद्धृत्य शयनं शय्यां तस्य च वचनमुत्तरीयेण योजयन्ती विरुद्धक्रोधा सकचग्रहणमस्यास्यमुन्नमय्य पादेन वाहौ शिर
सि वक्षसि पृष्ठे वा सकृद्बहिरवहत्य यावद् द्वारदेशं गच्छेत् ततोऽत्रोपविश्याश्रुकरणं अतिक्रुद्धापि द्वारदेशान्न योगाच्छेत् दोषवत्वादिति दत्तकः उ
त्तरीयेण तदीयेन तत्र युक्तितोऽनुनीयमाना प्रसादमाकांक्षेत् तत्र तदा युक्तितउपायेन आकांक्षेत् कुर्यात् प्रसन्नापि तु सकषायैरेव वाक्यैरेनं नुदेत्
सकषायैर्वसेर्ष्यैरप्रसन्नेव रतिकांक्षिणीं परिरम्भेत् तदुक्तोऽसो दृष्ट्वा प्रसादितां परिरम्भेत् संश्लिष्य शय्यां प्रापयेत् स्वभवनस्थानुमितिनि तात्कलहिता
तथाविधचेष्टा नायकमभिगच्छेत् अथवा निमित्तात् उत्कान्त कलहितात् तथाविधचेष्टेव विकोलकेशादिः सैव स्वभवनस्थाल्लवासगृहान्तरस्था सती नाय

वा॰सू॰ कं नाभिगच्छेत् तत्र पीठमर्दविटविदूषकैर्नायकप्रयुक्तैरुपशमितरोषा तैरेवानुनीता तेनैव सह तद्भवनमभिगच्छेत् तत्र स्वगृहे नायकप्रयुक्तैः तैः प्रेषितैः
५९ पीठमर्दादिभिः पूर्वोक्तलक्षणैः प्रशमितरोषा तेन नायकेन च अनुनीता तेनैव सह तत् भर्तृगृहं नायकगृहं तत्रैव वस्तव्यं वसेदिति प्रणयकलहः तत्रैव नायकगृहए
व वसेत् निवसेत् पीठमर्दादीनां कलहप्रशमनप्रागल्भ्यं सूचयन् तद्धेतु चतुःषष्टिविद्याभ्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्तौति एवमित्यादिना एवमेतां चतुःषष्टिं वा
भ्रव्येण प्रकीर्तितां प्रयुंजानो वरस्त्रीषु सिद्धिं गच्छति नायकः ब्रुवन्नप्यन्यशास्त्राणि चतुःषष्टिविवर्जितः विद्वत्संसदि नात्यर्थं कथासु परिपूज्यते वर्जितोऽप्यन्यविद्या
भिरनया यस्त्वलंकृतः स गोष्ठ्यां नरनारीणां कथास्वग्रं विगाहते विद्वद्भिः पूजितामेनां खलैरपि सुपूजितां पूजितां गणिकासंघैर्नंदिनीं को न पूजयेत् नंदिनी
सुभगा सिद्धा सुभगंकरणीति च नारीप्रियेति चाचार्यैः शास्त्रेष्वेषा निरुच्यते कन्याभिः परयोषिद्भिर्गणिकाभिश्च भावतः वीक्ष्यते बहुमानेन चतुःषष्टिविचक्षणः
एतां पूर्वोक्तां अन्यानि शास्त्राणि तरणि प्रसंगे ग्रेष्यं नंदिनी प्रयोक्तुरानंदिनी सुभगा स्यात् तु मेनोरमा सिद्धा अप्रयोजितवश्यहेतुः सुभगंकरणी इति श्रीकविपरखाका
मानतल्लन्नकाशीपतासिमारकरनरसिंहशास्त्रिविरचितवात्स्यायनसूत्रवृत्तौ द्वितीयेऽधिकरणे दशमोऽध्यायः १० समाप्तं चेदं सांप्रयोगिकं द्वितीयमधिकरणं
एवं त्वारख्यसुखानुभेदूत्वांरत्नं सप्रपंचं निरूप्य तत्कारणभूतं कन्याविभावाख्यं सप्रपंचं निरूपयिष्यन् तत्रापि पुत्राद्यानुषंगिकानेकफलहेतुतया अभ्यर्हिततमं
पत्न्याख्यविभावं निरूपयामीति सूचयितुं तस्य पुत्राद्यनेकफलहेतुत्वं पूर्वोक्तमनुवदति सवर्णायामनन्यपूर्वायां शास्त्रतोऽधिगतायां धर्मोऽर्थः पुत्राः संबं ५९

धः पक्षवृद्धिरनुपस्कृता रतिश्च सवर्णायां सजातीयायां अनन्यपूर्वां अन्यापरिगृहीतायां शास्त्रतः विवाहसंस्कारेणाधिगतायां लब्धायां संप्रयोगः कृ
तश्चेत् धर्मोऽपत्यपायः यत्तादि वीजप्रपूः यशः संबंधः सजातीयानुबंधः पक्षवृद्धिः वंशाभिवृद्धिः अनुपस्कृता वलवदनिष्टाननुवद्धा रतिरानंदानुभवः
चाहु द्रूपकारः भवति तस्मात्कन्यामभिजनोपेतां मातापितृमतीं त्रिवर्षात्प्रभृति न्यूनवयसं श्लाघ्याचारे धनवति पक्षवति संबंधिप्रिये संबंधिभिराकुले कु
ले प्रसूतां प्रभूतपितृपक्षां रूपशीलक्षणसंपन्नामन्यूनाधिकाविनष्टदंतनखकर्णकेशाक्षिस्तनीमरोगप्रकृतिशरीरां तथाविध एव श्रुतवान् शी
लयेत् अभिजनोपेतां सुप्रसिद्धकुलीनां त्रिवर्षात्प्रभृति दशवर्षाधिन्यूनवयसं स्वस्मात् श्लाघ्याचारे वैदिकाचारसंपन्ने पक्षवति पुत्रपौत्रसंपन्ने संबंधिप्रि
ये संबंधिषु पुत्रदुहित्रादिषु रागवति संबंधिभिः सात्विभिः आकुले विततप्रभूतपितृपक्षां प्रवृद्धपितृवंशां रूपसौंदर्यशीलसद्वृत्तिः लक्षणविपुलनेत्रादिश्रुत
वान् चतुःषष्टिविद्यासंपन्नः शीलयेत् परिणयेत् यागशीलाकृतिनमात्मानं मन्येत यस्यां प्रीतिस्तां वृणीतेति पूर्वेणान्वयः न च संयुक्तामन्यैर्नियात तस्यां प्रवृत्ति
रिति घोटकमुखः अन्यैः पूर्वं संयुक्तां परिगृहीतां न च शीलयेत् कुतः तस्यां परगृहीतायां तस्या वरणे माता पितरौ संबंधिनश्च प्रयतेरन् तस्याः स्वप्रीतिवि
षयायाः वरणे कन्याप्रयोगयाश्च न विषये मित्राणि च गृहीत्वा वाक्यानुभयसंबद्धानि तान्यन्येषां वरयितृणां दोषान्प्रसक्तानागामिकान् सुलक्षणं श्रावयेयुः गृहीतवाक्या
नि विश्वसनीयवचनानि उभयसंबद्धानि कन्यावरसंबंधिनिमित्राणि वरस्य अन्येषां वाभिमतानपि वृणां पित्रादीनां आगामिकान् सुलक्षणांश्च दुःखंचनानि

का॰सू॰
६०
नाधिकमातापित्रादीन्प्राप्य कौलान्पुरुषानभिप्रायसंवर्धनान्नौश्च नायकगुणान्विशेषतश्च कन्यामातुरनुकूलांस्तदाप्तायतियुक्तान्दर्शयेयुः कौलानुरूपं
शापरं परासिद्धां पौरुषान्विद्याविनयादीन् अभिप्रायसंवर्धनान् वध्रूमात्रादेर्वेत्तानुगुणावर्धकान् नायकगुणान्विद्याविनयरूपशीलादीन् अनुकूलादीन्
धनकुशलतादीन् तदाप्तायतियुक्तान् तात्कालिकानाविसंवादसत्यकाम प्राप्तियुक्तान् नायकगुणान् तद्गुणबोधकवाक्यानि दर्शयेयुः ब्रूयुः दैवचिंतकरूप
श्च शकुननिमित्तमहाबललग्नतत्रलक्षणदर्शनेनोयकस्यभविष्यंतमर्थसंयोगं कल्याणमनुवर्तयेत् दैवचिंतकरूपः ज्योतिःशास्त्रज्ञः शकुनंमा
विसखसरूवकविप्रयुग्मादिदर्शनं निमित्तं तत्सचकदक्षिणाक्षिस्फुरणादि महाबललग्नं केंद्रकोणादिस्थितगुरोर्दिमल्लग्नोसततिनसत्रमदित्याद्या
युसलिलक्षणं विशालाक्षित्वादि एतेषां दर्शनैः पर्यालोचनेन अर्थसंयोगं धनसंपत्तिं कल्याणं पुत्रपौत्रादिसमृद्धिं अनुवर्तयेत् वधूमातापितृनिकटे ब्रू
यात् अपरे पुनरस्यान्यतो विशिष्टेन कन्यालाभेन कन्यामातरमुन्मादयेयुः अपरे वरसंबंधिनः विशिष्टेन शीलसंपत्तादिगुणवतः अन्यतः अस्मादन्यकु
लात् अस्य वरस्य कन्यालाभेन कन्या लभ्यत इति कथनेन उन्मादयेयुः शीघ्रप्रदाने प्रोत्साहयेयुः दैवनिमित्तशकुनोपश्रुतीनामानुलोम्येन कन्यां वरयेद्द्द
द्याच्च एवं बंधुभिः परस्परानुकूल्ये संपादिते उभयोर्मातापितृभिः दैवं नक्षत्रगणादि निमित्तं मनःप्रसादादि शकुनं परस्परगृहगमनकाले सजलकुंभस ६०
वासिनीयुग्मदर्शनादि उपश्रुतिः तात्कालिकश्रुतवाक्यश्रवणादिः एतेषामानुलोम्येन अनुसारेदद्यात् दातुं निश्चिनुयात् न यदृच्छया केवलमा

त्मात्रोपयमेदितिघोटकमुखः यदृच्छयास्वेच्छया केवलं कुनादिकं विना अत्र विवाहादौ आत्मा वधूवरपित्रादिः नोपयमेत परिणये तु नयते न कन्यादो
षानाह सुप्तामित्यादि नाससुप्तां रुदतीं निष्क्रांतां वरे परिवर्जयेत् अप्रशस्तनामधेयां च दत्तां गुप्तां घोणां पृषतां ऋषभां विनतां विकटां मुंडां शुचिदूषितां
सांकरिकीं राकां फलिनीं पालीं गुल्मिनीं व्यंगां मित्रां अनुजां वर्षीयसीं वर्जयेत् नक्षत्राख्यां नदीनाम्नीं वृक्षनाम्नीं च गर्हितां लकाररेफोपांत्यां च वर
रोपरिवर्जयेत् निष्क्रांतां वरणात्स्वयं गृहात् निर्गतां अप्रशस्तनामधेयां घासश्ल्यादिनाम्नीं दत्तां पुनर्भूं गुप्तां अन्यो हेतो नरक्षितां घोणां चिपिटनासिकां पृषतां वि
न्दुभिः पृषतं ऋषभां पुंस्कंधां विनतां अतिनम्रां विकटां वक्रां मुंडां शिरोरुहस्वल्पां शुचिदूषितां अमंगलप्रायां सांकरिकीं स्त्रीयद्दृत्य परांशां राकिकां रजप
ली एकां चेटीं गुल्मिनीं गुल्मरोगवतीं व्यंगां स्फुटाधिकांगीं मित्रां वयस्यां अनुजां सपिंडां फलिनीं अभिव्यक्तस्तनीं पालीं शारवंतीं गर्हितां निंदितगुणां लकाररे
फोपांत्यां तदुपांत्यनाम्नीं यस्यां नायकस्य मनश्चक्षुषोर्निबंधस्तस्यामृद्धिर्नेतरामाद्रियेतेत्येके निबंधः रागपूर्वकसंबंधः नाद्रियेत न गृह्णीयात् एके आप
स्तंबादयः तस्मात्प्रदानकाले कन्यामुदारवेषां दर्शनविषये स्थापयेयुः तस्मात् स्थापयेदिमतीनो निषिद्धत्वात् प्रदानकाले वरणकाले उदारवेषां अलंकृतां
दर्शनविषये नेपथ्यप्रदेशे आपराह्णिकं नित्यप्रसाधितायाः सखीभिः सहक्रीडायज्ञविवाहादिषु जनसमवायेषु प्रायत्निकं दर्शनं नित्यप्रसाधिता
याः अपराह्णे नित्यमलंकृतायाः क्रीडा क्रीडाकाले आपराह्णिकं तात्कालिकं यज्ञविवाहादिषु जनसमुदायेषु चांसाना प्रायत्निकं यत्नपूर्वकं दर्शनं

वा॰सू॰ कार्येत पोत्सवेषु च उत्सवेषु देवतानां तथा दर्शनं कार्यं कुतः पण्यसधर्मत्वात्कन्यानां पण्यं पत्रक्रय्यं तत्सधर्मत्वात् तत्तुल्यत्वात् तथैव परीक्ष्यमाणत्वादिति यावत्
६१ वरणार्थमुपागतांश्च भद्रदर्शनान्प्रदक्षिणवाचश्च तत्संबंधिसंगतान्कुलपुरुषान्मंगलैः प्रतिगृह्णीयुः कन्यां चैषामलंकृतामन्यापदेशेन दर्शयेयुः दै
वं परीक्षमाणावधिं स्थापयेयुः अप्रदाननिश्चयात् वरणार्थं कन्याप्रार्थयितुं उपागतान् स्वम् हे भद्रदर्शनान् सौम्यदृष्टीन् प्रदक्षिणवाचः कल्याणवक्तॄन्
तत्संबंधिसंगतान् सुहृद्भिः संबंधिभिः बंधुभिश्च सहागतान् कुलपुरुषान् वरपित्रादीन् मंगलैर्गंधताम्बूलादिभिः प्रतिगृह्णीयुः पूजयेयुः अन्यापदे
शेन कार्यांतरव्याजेन तैर्दृष्टा यां तस्याः पित्रादयः अप्रदाननिश्चयात् निश्चितदानसिद्धिपर्यंतं दैवं वेश्वारं परीक्षणाद् इच्छामात्रत्वाद्दृष्टः अवधिं नियामकं स्था
पयेयुः ब्रूयुः स्नानादिषु च नियुज्यमाना वरयितारं सर्वं भविष्यतीत्युक्त्वा तदहरेवाभ्युपगच्छेयुः दैवप्रवृत्तिसाध्याहि वरयितारः कन्यावरणार्थाः स्नानादि
षु वरस्य स्नानकर्मोदानादिकर्तव्येषु विषये नियुज्यमानाः वधूपित्रादित्तापिताः संतः अभ्युपगच्छेयुः स्वगृह्योक्ताभ्युदयिकं कर्म कुर्युः देशप्रवृत्तिर्दे
शाचारः स्वाल्पसत्कुलाचारः सर्वथा वा कुर्यात् ब्राह्मप्राजापत्यार्षदैवानामन्यतमेन विवाहेन शास्त्रतः स्वगृह्योक्तप्रकारेण परिणयेत् स्त्रीकुर्यात् वरणावि
धानं वरणविवाहोभयप्रकारस्ततः सदृशैरेव कार्याणि अनेन लम्भे नीपित्वाधमैः सम्पन्नैः सहक्रीडाविवाहमंगलानि च समस्याद्याः अन्यैकदेशकथन ६१
तस्वरणाद्याः विवाहमंगलानि विवाहादिशुभकर्माणि सदृशैः सहजातिशीलविद्याधार्यादिभिः समानैरेव कार्याणि उत्तमाधमादिसंबंधाने वाभियु

क्तो तथा विशदयति कन्यां गृहीत्वा वर्तेत प्रेष्यवद्यत्र नायकः तं विद्यादुच्चसंबंधं परित्यक्तं मनीषिभिः प्रेष्यवत् दासवत् यत्र कन्यां गृहे उच्चैः संबंध उच्चैः कृ
द्भिः परित्यक्तं परित्याज्यं स्वामिवद्विचरेद्यत्र बांधवैः स्वैः पुरस्कृतः अश्लाघ्यो हीनसंबंधः सोपि सद्भिर्निंद्यते बांधवैः श्वशुरादिभिः पुरस्कृतः सेवितः सन्
स्वामिवत् राजेव यत्र संबंधे हीनैः संबंधः विवाहः परस्परसुखास्वादा क्रीडा यत्र प्रयुज्यते विशेषयंति चान्योन्यं संबंधः स विधीयते परस्परसुखास्वादा अन्योन्यनि
रपेक्ष सुखानुभवसंबंधिनी क्रीडा परस्परदानप्रतिग्रहादिलीला यत्र विवाहे अन्योन्यं वधूवरसंबंधिनः विशेषयंति सन्मानयंति संबंधः समसंबंधः आगता
वाह कृत्वापि चोच्चसंबंधं पश्चाद्बंधुषु सन्नमेत् न त्वेव हीनसंबंधं कुर्यात् सद्भिर्विगर्हितं उच्चैः उत्तमेन बंधुषु श्वशुरादिषु सन्नमेत् विनीतो भवेत् भार्यालाभ
हेतुत्वमिति शेषः नीचैः कुलाचारहीनैः इति श्रीकविपदवाक्यमानतत्वज्ञकाशीपुरनिवसनिवासि भास्करनरसिंहशास्त्रिकृतवात्स्यायनसूत्रवृत्तौ कन्यासंप्रयु
क्तके तृतीयाधिकरणे प्रथमोध्यायः १ एवं विवाहमुक्त्वा उपजीवकत्वसंगत्यात्ततः कर्तव्यमाह संगतयोस्त्रिरात्रमधःशय्या ब्रह्मचर्यमक्षाराभवणमाहार
स्तथा स्नानं सप्ताहं सतूर्यमंगलस्नानं प्रसाधनं सहभोजनं प्रेक्षासंबंधिनां च पूजनं संगतयोः विवाहसंबद्धयोः कार्यः आसप्ताहमिति छेदः मंगलस्नानं मंगलहे
तुभ्युक्षणपूर्वकं प्रेक्षासंबंधिनां विवाहद्रष्टृबंधुवर्गस्य इति सार्ववर्णिकं इति एतत्सार्ववर्णिकं सर्ववर्णसाधारणं तस्मिन्निशि विजने मृदुभिरुपायैरुप
क्रमेत् तस्मिन्विवाहदिन एव उपायैः मुखनिरीक्षणादिभिः उपक्रमेत् तां वशयितुं त्रिरात्रमवचनमित्याचार्याः त्रिरात्रं विवाहदिनमारभ्य रात्रित्रयावधि।

अवचनेनतूष्णींभाषणारंहोह्यस्मादिवर्जेत्स्थेयमितिकेचिदाचार्याः त्रिरात्रमवचनेहिस्तंभमिवविमनानायकंपश्यंतीकन्यानिर्विद्येद्धोनापरिभवेच्चतृतीयामिवप्रकृ॰
तिमितिबाभ्रवीयाः त्रिरात्रेनस्थेयेतंअवचनेरहसिसंभाषणारहितंनायकस्तंभमिवपश्यंतीअतएवविमनाःनिर्विद्येतूनांसनोत्कृष्टवेशसतीतृतीयाप्रकृ
तिमिवएनंपरिभवेत् अवमंस्यत अतोनोदासितव्यमितिदूषयंति कुतः उपक्रमेद्धिसंभ्येयेवनतु अत्यावर्तसमर्त्तिनैनैतिवात्स्यायनः उपक्रमेत विवाहदिन
एवरहःसंभाषणादिकमारभेत विस्रंभयेत तस्मिन्तु नोविस्रब्धांकुर्यात अस्यवर्चसंचत्न्नचर्ये उपक्रममाणश्चनप्रसह्यकिंचिदाचरेत प्रसह्यबलात्कारे
णकिंचिन्नकिंचिदपिचुंबनादिकुतः कुसुमधर्माणोहियोषितः सुकुमारोपक्रमास्ताह्यनधिगतविश्वासैःप्रसभमुपक्रम्यमाणाः सद्यःसंप्रयोगद्वेषिण्यो
भवंतिपुरुषद्वेषिण्योवातस्मात्साम्नैवोपक्रमेत कुसुमसधर्माणः अतिकोमलचित्ताः अतःसुकुमारोपक्रमाः मंदमंदमनुरंजनीयाः अनधिगतविश्वा
सैः अप्राप्तदृढानुरागैःपुरुषैःप्रसभःवलात् उपक्रम्यमाणाःचुंबनादिषुव्यापार्यमाणाःसद्यःपुरुषद्वेषिण्यःएतादृशनायकविरक्ताः कालांतरेपिसंप्र
योगद्वेषिण्योवाभवेयुः साम्नैवशनैस्तन्मनस्यनुसारेणैवउपक्रमेत अंगनांगालिंगनादौतदेवविशदयतियुक्तयापितुयतः प्रसरमुपलभेततेनैवानुप्रविशे
त् यतःयथायुक्तयाउपायेनप्रसरमवकाशंउपलभेतपामुयात् तेनैवोपायेनअनुप्रविशेत्अनुरंजयेत्तत्प्रियेणवालिंगनेनानतिकालत्वात् तत्प्रिये ६२
णवानायिकाप्रियेणापिआलिंगनेनस्वल्पकालेमदुत्तोयोजयेत् कुतःअचलितकालत्वात्प्रीतेः पूर्वकायेनचोपक्रमोविषह्यत्वात् पूर्वकायेनचमुखे

नैवउपक्रमःपरीरंभस्यकुतःअविषह्यत्वात् सर्वांगालिंगनस्यदीपालोकेविगाढयौवनायांपूर्वसंयुक्ताश्चदीपालोकेदीपयतिमनोअवमितिदीपोयौव
नेनस्यालोकेनरतमभावपरीक्षणायनमानः तस्यांप्रवृद्धयौवनायांसत्यांपूर्वसंयुक्ताःपूर्वोक्तगाढालिंगनादयोभवेयुःनेदानीमितस्यर्थः अंगीकृतप
रिष्वंगायाश्चवदनेनतांबूलदानेतदप्रतिपद्यमानांसांत्वनवाक्यैःशपथैःप्रतियाचितैःपादपतनैश्चग्राहयेत् अंगीकृतपरिष्वंगायाःस्वीकृतोर्ध्वका
यमृदुलाश्लेषायाःसत्याःतांबूलदानेचर्वितैकदेशवीटीप्रदानेअप्रतिपद्यमानांअनंगीकुर्वंतींसांत्ववचनैः मधुरवचनैःशपथैः त्वदधीनत्वप्रतिज्ञानै
श्चसंप्रार्थितप्रतिग्राहयेत् व्रीडायुक्तापियोषिदत्यंतक्रुद्धापिनपादपतनमतिवर्ततइतिसार्वत्रिकं पादपतनंनायकस्यनातिवर्ततेनोल्लंघयेत् तां
बूलदानप्रसंगेनचमृदुविशदमकाहलमास्यचुंबनेविशदंउच्चितंअकाहलंअनतिशब्दंतदालापश्रवणार्थं यत्किंचिदल्पाक्षराभिधेयमजानन्निव
पृच्छेत् अल्पाक्षराभिधेयंस्वल्पपदालपनीयं तत्रनिःप्रतिपत्तिमनुद्वेजयन्सांत्वनायुक्तंवहुशएवपृच्छेत् तत्रतस्यानिष्प्रतिपत्तिंनिरुत्तरां अनुद्वेजयन्
अनिर्भर्त्सयन् तत्राप्यवदंतींनिर्वध्नीयात् तत्रापिभूयःप्रयत्नेपिनिर्वध्नीयात्पादपतनादिनाभूयःप्रार्थयेतसर्वाअपिहिकन्याःपुरुषेणप्रयुज्यमानंवच
नंविषहंतेनतुलघुमिश्रामपिवाचंवदंतीतिघोटकमुखःविषहंतेगृह्णंतिलघुमिश्रांलब्धप्रसरांनवदंतीतिहि निर्वध्यमानातुशिरःकंपेनप्रतिवचनंयोज
येत्निर्वध्यमानापुरुषेणयोजयेत् सूचयेत् कलहेतुनशिरःकंपयेत् कलहेप्राग्नहेत्कलितुकंचित्कालंशिरः तदपिहस्तिकृतिसिमांनिस्तुसितवाकिंतेहंरुचितो

वा॰सू॰ ऽरुचितो वेति पृच्छ्यचिरं स्थित्वा निर्वेध्यमाना तदानुकूल्येन शिरःकंपयेत् इच्छसि दूरानीह चितः दृष्टः स्थित्वा तत्संभीनिर्वेध्यमाना प्रतिवल्लात्कृत्वा नद्यानुकूल्येन
६३ नायकमत्यन्तसारेण प्रपंच्यमाना नानुविवदेत प्रपंच्यमाना नानुविवदेत प्रपंच्यमाना प्रतिसंभाषनिर्वेध्यमाना विवदेत कुप्येत संस्तुता चेत्सखी चानुकूला
मुभयतो विश्रंभामंतरा कृत्वा कथायोजनं तस्मिन्नधोमुखी विहसेत्तांश्चातिवादिनीमधिक्षिपेद्विवदेच्च संस्तुता परिचिता चेत् उभयत उभयोरपि विश्वस्तां
अनुकूलां गोष्ठीचतुरां सखीमंतरा कृत्वा मध्ये नियोज्य कथायोजनं गोष्ठीप्रवर्तनं कुर्यात् तस्मिंश्च कथाप्रसंगे साख्यायिकया माणे नायिका अधोमुखी वि
हसेत् तां सखीमतिवादिनीं प्रियानुरक्त बहुप्रलापिनीमधिक्षिपेत् निराकुर्यात् विवदेत् सा नु परिहासात् सर्वमिदमनयोक्तमित्यनुक्तमपि ब्रूयात् सा
सखी अनुक्तमपि तया नायकं प्रति तत्समसं ब्रूयात् तत्र नाम परिहध्यमानात् स्त्रीमासीत निर्वेध्यमानात् नाहमेवं ब्रवीमीत्यव्यक्तमस्पष्टमन वसितार्थवचनं
ब्रूयात् नायिका च तत्र गोष्ठीविषये अवरुध्यमाना मुखपिधानेन निरुंधंती निर्वेध्यमानात् हि त्वया विमुक्तमिति नायकेन भूयो भूयः पृच्छ्यमाना अनवसि
तार्थं अनिश्चितार्थं ब्रूयात् शनैः नायकं च विहसंती कदाचित्कटाक्षैः प्रेक्षेत सा लापयोजनं तदा कचित्सकृत् कटाक्षैः रागमसृणतिर्यगक्ष्णोः प्रेक्षेत
तं आलापयोजनं नायिकालापयितृव्यापारः जातपरिचया निर्वदंती तत्समीपे याचितं तांबूलं स्रजं विलेपनमिति निदध्यादुत्तरीये वास्य वध्नीयात् ततः ६३
यत्किंचित् जातपरिचया उत्पन्नविश्वासा निर्वदंती अनालपंती सती याचितं तेन इति इत्यादिकं तत्समीपे नायकसमीपे चोवार्थः तथायुक्तामाच्छुरितके

नात्तनमुकुलयोः परिस्पर्शयेत् वार्यमाणश्च त्वमपि मां परिष्वजस्व ततो नैवमाचरिष्यामीति स्थित्वा परिष्वंजयेत् परिष्वजमानः स्वहस्तमानाभि
प्रदेशात्प्रसार्य निवर्तयेत् नायकश्च तथायुक्तां तांबूलादिस्थापनव्यग्रां आच्छुरितकेन नखक्षतविशेषेण स्पर्शयेत् किंचिद्दत्त्वा वार्यमाणः कर
कमलेन तत्कर्मणि निरुध्यमानः सन् परिष्वजस्व सर्वांगेन ततः तदा एवं उत्क्षतं स्थित्वाशयेन परिष्वंजयेत् स्वत एव सर्वांगालिंगन प्रवृत्तां कुर्या
त् परिष्वजमानायाः परिष्वंगव्यग्रायाः आनाभिप्रदेशात् नाभिप्रदेशपर्यंतमेव निर्वर्तयेत् विरमेत् क्रमेणाचैनामुत्संगमारोप्याधिकमधिकमुपक्रमेत्
अप्रतिपद्यमानां च भीषयेत् क्रमेण उत्केन उत्संगं त्वस्य अप्रतिपद्यमानां अधिकमनिच्छंतीमिव स्थितां अहं तावत्खलु दशनपदान्यधरे करिष्यामि स्त
नपृष्ठे च नखदंतपदमात्मनश्च स्वयं कृत्वा त्वया कृतमिति सखीजनस्यैव दर्शयिष्यामि कोमले अधरे स्तनपृष्ठे च दशनपदानि रदनन खांकान् आत्मनश्च
मुखादौ पदं क्षतं स्वयं स्वनखदंतैः कृतं मम मुखादौ सा त्वं किमत्र प्रतिपत्स्यस इति बालविभीषितैर्बालप्रसादनैश्च शनैरेनां प्रतारयेत् अत्र एतादृ
शं वाक्सामन्यतिकृत्वा किं प्रतिपत्स्यसे किं वक्ष्यसि बालविभीषितैः बालमिव भीषणवाक्यैः बालप्रसादनैश्च तमिव लालनवचनैः प्रतारयेत् द्वि
तीयस्यां तृतीयस्यां च किंचिदधिकं विस्रंभितां हस्तेन योजयेत् सार्वांगिकं च चुंबनमुपक्रमेत् द्वितीयस्यां च रात्रौ किंचित्किंचित् विस्रब्धां
अनुकूलितां हस्तेन हस्ताभ्यां योजयेत् सर्वांगस्पर्शेन सार्वांगिकं सर्वांगभवं यथा तथा उपक्रमेत् कुर्यात् ऊर्वोश्चोपरि विन्यस्तपाणिः संवाहनक्रियायां

सिद्धायां क्रमेणोरुमूलमपि संवाहयेत् ऊर्वोः तस्याः संवाहनक्रियायां पादसंमर्दनाद्यैः सिद्धायां स्वेन हस्तायां निवारिते संवारिते संवाहने को दोष इत्याकुलयेदेनां तच्चास्थि
री कुर्यात् निवारिते तया अनुकूलयेत् अंगीकारयेत् तच्च तत्र कर्मणि स्थिरीकुर्यात् निश्चलीकुर्यात् ततः क्रमेण ऊरुमपि तस्याः तत्र सिद्धायां गुह्यदेशाभिमर्श
नं रशनावियोजनं नीवीविमोचनमूरुमूलसंवाहनं तत्र ऊरुमूलसंवाहने सिद्धायां स्थिरीभूतायां ससंपरिवर्तनं विमोचनं संवाहनं पुनः कार्यं ते चास्यान्यापदे
शात् ते उरुचुंबनादयः चाद्यन्येपि त्वाभिमतव्यापाराः अस्य नायकस्य अन्यापदेशात् अन्यत्र कालांतरे परस्पररागाभिवर्धन ह्यपदेशात् अभ्यासाय भवं
ति न त्वकाले युक्तयंत्रारं जयेत् न तु युक्तयंत्रीं अप्रौढां अत एवायोग्यकाले न रंजयेत् न प्रयुंज्यात् रतद्वेषापत्तेः शास्त्रविरोधाच्चेति भावः किंतु अनुशिष्या
च्च गता मुत्तरकालोपयोगितया शिक्षयेत् चात् अनुरागवतीं कुर्यात् आत्मानुरागं दर्शयेत् आत्मानुरागं आत्मनस्तस्यामनुरागं प्रदर्शयेत् प्रकटयेत् म
नोरथांश्च पूर्वकाननुवर्णयेत् पूर्वकान् परिणयपूर्वकालिकान् मनोरथान् परस्परखेलनवांछाः अनुवर्णयेत् तां प्रतिब्रूयात् आयत्यां च तदानुकू
ल्येन प्रवृत्तिं प्रतिजानीयात् सपत्नीभ्यश्च साध्वसमवछिंद्यात् क्रमेण विमुक्तकन्याभावामनुद्वेजयन्नुपक्रमेत् इति कन्याविस्रंभणं आयत्यां उत्तरकाले
तदानुकूल्येन तस्यावश्या आनुकूल्येन चित्तानुसारेण प्रवृत्तिं स्वस्थितिं प्रतिजानीयात् शपेत् साध्वसं भाविभयं अवछिंद्यात् न भविष्यतीति प्रतिजा— ६४
नीयात् क्रमेण एवं मासवर्षक्रमेण विमुक्तकन्याभावां वर्धमानवयोवशादभिव्यक्तस्तनजघनलावण्यादिमतीं अनुद्वेजयन् अनतिपीडयन् उप

क्रमेत् तत्कालानुसारेण विलासेषु यतेत विस्रंभणं विश्वासनप्रक्रिया उक्तं द्रढयितुमाचार्योक्तिमाह एवमित्यादिना एवं चित्तानुगो बालामुपायेन प्रसाधयेत् तथास्य सानुरागा च विस्रब्धा चैव जायते चित्तानुगः तच्चित्तानुसारेण प्रवर्तमानः उपायेन उक्तोपायैः प्रसाधयेत् कालक्रमेण व
शं नयेत् तदा चित्तानुवर्तनेन सानुरागा वर्धमानप्रीतिमती विस्रब्धा अन्यानुरक्ता चात् चुंबनादिकुशलापि नात्यंतमानुलोम्येन न चातिप्रातिलोम
तः सिद्धिं गच्छति कन्यास्तस्मान्मध्येन साधयेत् आनुलोम्येन मत्यनुवर्तनेन प्रतिलोमतः भीषणेन सिद्धिं वश्यतां मध्येन उभाभ्यां आत्मनः प्रीतिज
ननं योषितां मानवर्धनं कन्याविस्रंभणं वेत्ति यः स तासां प्रियो भवेत् प्रीतिः सुखं जनयतीति जननं योषितां कर्तरि षष्ठी मानं पूजा कन्याविस्रंभणं
कन्याविश्वासनपद्धतिं अतिलज्जान्वितेत्येवं यस्तु कन्यामुपेक्षते सोनभिप्रायवेदीति पशुवत्परिभूयते अतिलज्जान्विता सुमुखच्छाया निरीक्षणेप्य
तिह्रीमती कन्या बाला अनभिप्रायवेदी मतासयानभिज्ञः पशुवत् अचतुर इति परिभूयते ताभिः सहसा वाप्युपक्रांता कन्याचित्तमविंदता भयं चित्तां समु
द्वेगं स घो द्वेषं च गच्छति चित्तं तच्चित्तं अविंदता अजानता पूर्ता सहसा प्रौढकार्येण उपक्रांता पि विषयीकृता पि चिंतां दुःखं समुद्वेगं चित्तचांचल्यं गच्छ
ति तद्विषये सा प्रीतियोगमप्राप्य तेनोद्वेगेन दूषिता पुरुषद्वेषिणी वा स्याद्विद्विष्टा वा ततोन्यगा प्रीतियोगं नायके प्रीतिलेशमपि तेन भयादिसहिते
न दूषिता कलुषिता पुरुषद्वेषिणी पुरुषसामान्यद्वेषिणी विद्विष्टा स्वनायकमात्रद्वेषवती सती अन्यगा चतुरपुरुषांतरानुरक्ता वा भवेदिति शेषः इति

वा०सू० श्रीकविपदवाक्यमानतत्त्वज्ञकाशीपुरिनिवासिभास्करनरसिंहशास्त्रिविरचितवात्स्यायनसूत्रवृत्तौ तृतीयाधिकरणे द्वितीयोध्यायः २ एवं धनिक
६५. स्य गुणवतः कन्यावेधद्वारा कन्यावरणं विवाहानंतरं वृत्तौ द्वारा स्वयं वा तदनुरंजने चोक्ता इदानीं धनहीनस्य गुणहीनस्य च स्वत एव बाल्यप्रभृति मातृ
सुतादानुरंजनप्रकारमाह धनहीनस्तु गुणयुक्तोपि मध्यमगुणो हीनापदेशो वा प्रातिवेश्यः मातृपितृभ्रातृषु च परतंत्रो वा बालवृत्तिरुचितप्रवेशो
वा कन्यामलभ्यत्वान्न वरयेत् गुणयुक्तोपि चतुःषष्टिविद्याकुशलोपि धनहीनः धनवानपि मध्यमगुणः यत्किंचित्कलाभिज्ञः गुणहीनो वा प्रातिवे-
श्यः समीपगृहवासी भ्रातृषु बालवृत्तिः क्रीडनपरः अत एव उचितप्रवेशः परगृहेषु निःशंकप्रवेश्यः अलभ्यत्वात् धनादिहीनतया दुर्लभत्वात् कन्या
याः कन्यां वरयेत् अन्यद्वारा गुणवर्णनीत्वा तामनुरंजयामीति न यत्नेत किंतु बाल्यात्प्रभृति स्नेहात्स्वयमेवानुरंजयेत् एनां प्रातिवेश्यां तथायुक्तश्च मा
तुलानुवर्ती दक्षिणपथे बाल एव मात्रा पित्रा च वियुक्तः परिभूतकल्पो वा धनोत्कर्षादलभ्यां मातुलदुहितरमन्यस्मै वा पूर्वदत्तां साधयेत् अन्यामपि वा
सांस्पृहयेत् मातुलानुवर्ती तदाज्ञाकारी दक्षिणपथे स्वकार्ये सिध्युपयोगिमार्गे युक्तः स्थितः चात्र मात्रा च वियुक्तः रहितः अपनत्तिधनः अत एव परीभूतक
ल्पः सर्वैर्नीतिमानितः गुणी वा स्तः धनोत्कर्षात् स्वापेक्षया धनाधिक्यात् अलभ्यां प्रयत्नं विना दुष्प्राप्यां पूर्वदत्तां पूर्वसंकल्पितामपि साधयेत् वशाये ६५
त् अन्यां मातुलसुतादिभिन्नां बाह्यामनुकूलां बाल्यायामेवं सति धर्माधिगमे संवननं श्लाघ्यमिति घोटकमुखः बालायां परस्परबाल्यावस्थायां एवं व

र्त्यमाणायां धर्माधिगमे क्रीडनलाभे सति संवननं वशक्रिया वशीक्रिया संवननमिति अमरः श्लाघ्यं अप्रयत्नसाध्यं भवति तया पुष्पापचयं ग्रथनं गृहकं दुक
पुत्रिकाक्रीडायोजनं भक्तपाककरणमिति कुर्वीत परिचयस्य वयसश्चानुरूप्यात् तया बालया सह पुष्पापचयं कुसुमलवनक्रीडा ग्रथनं पुष्पाणां मा
लाकरणं गृहकं दुकपुत्रिकाक्रीडायोजनं गृहादिभिः क्रीडाकरणं भक्तभोजनं इति एतत् चास्य संबंधस्य आकर्षक्रीडां पंजिकाक्रीडां मुष्टिकानि मध्यमांगु
लीग्रहणं षट्पाषाणकादीनि च देश्यानि च आकर्षक्रीडा परस्परं द्वंगुल्याद्याकर्षेण पूर्वकभ्रमणं पट्टिकाक्रीडा चित्रपटखेलनं मुष्टिकं मुष्टिपिहितव
स्तुप्रश्नद्युतरूपखेलनं षट्पाषाणकं वर्तुलप्रहरणानतिस्थूलोपक्रीडनं आदिना यष्टिक्रीडा देश्यानि तत्तद्देशप्रसिद्धक्रीडनानि तत्सात्म्यात् कन्यास्वभा
वानुसारात् कार्याणि तदाप्तदासचेटिकाभिस्तया च सहानुक्रीडेत चेटिकाप्रेष्या अनुक्रीडेत अनु किंचित्कालानंतरं उदकक्ष्वेडितकानि च उदकक्ष्वेडि
तकानि जलक्रीडा चादुभयाभिमतानि सुनिमीलितकं सुनिमीलितकं नेत्रपिधानक्रीडा मानसिकं परस्पराभिप्रायकथनं लवणवीथिकं बालखेलनविशे
षः अनिलताडितकं परस्परांगफूत्करणं गोधूमपुंजिकाः गोधूमैः पद्मस्वस्तिकादिरचनं अन्यानि च देश्यानि अन्यानि वराटिकाखेलनादीनि पांचवि-
श्वास्यामन्यैस्तया सह निरंतरां प्रीतिं कुर्यात् विश्वास्यां विश्वसितुं योग्यां परिचयांश्च बुध्येत परिचयान् स्नेहोपायान् बुध्येत कुर्यात् धात्रेयिकां चास्याः प्रि
यहिताभ्यामधिकमुपगृह्णीयात् धात्रेयिकां उपमातरं चात्मांतरंच प्रियहिताभ्यां प्रियं तत्कालेष्टं हितं भाविसुखहेतु अधिकं अस्या उपगृह्णीयात् उपकु

यात्. सा हि प्रियमाणा विदिताकारापि प्रसादिशं तां नतुतां चेयाजयितुं शक्नुयात्. सा धात्रेयी प्रियामाणा अनुकूला विदिताकारा नायकनात्यदीभिरापि अप्रसादिशं
तीत्र अनिवारयंती तां तामभिमतांयोजयितुं घटयितुं अनभिहितापिवाप्रतावायैकं नायकस्याविदिताकारापिहि गुणानेवानुरागात्प्रकाशयेत्. अनभिहिता अप्रेरिता
विदिताकारानायकतास्यथीनभिज्ञा आचार्यकं प्रतिनायिकापि आदिकं प्रतिनायकस्य गुणान्. यथाप्रयोज्यानुरज्येत प्रयोज्यानियुक्ता यथानुरज्येत तथैव प्रकाशये
दिति पूर्वेणान्वयः यत्रयत्र वा कौतुकं प्रयोज्याना जदनुप्रविश्य साधयेत्. यत्र यस्मिन्वस्तुनि प्रयोज्याया बालायाः कौतुकं इच्छाभिर तत्कृत्रिमपुत्रिकादिकं अनु
प्रविश्य यत्नं कृत्वा साधयेत् संपादयेत् स्पृहयात्. तान्येवाह क्रीडनकद्रव्याणि वा. पूर्वोक्तियान्यन्यासां क्वचिद्दुर्लभशोभितोरल. तान्यस्याः प्रयत्नेन संपादयेत् क्रीड
नकद्रव्याणि शारादीनि अपूर्वाणि अतिरम्याणि अन्यासां राजमहिष्यादीनां तत्रापि क्वचित्. कंदुकमनेकभक्तिचित्रमल्पकालांतरितमन्यदन्यच्च प्रदर्शयेत्. अने
कभक्तिनानारचनावत् चित्रं विविधवर्णवत् अल्पकालांतरितं अभिनवं अन्यत् अमरकादि तथा सूत्रदारुगवलगजदंतमयीदुहितृकां मधूच्छिष्टपिष्टमृण्मयी
श्च सूत्रं पट्टादि दारुवल्कलादि तन्मयीं गवलो मृगविशेषः गजः प्रसिद्धः तद्दंतमयीं दुहितृकां क्रीडापुत्रिकां प्रदर्शयेत्. भक्तपाकार्थस्य महानसस्य प्रदर्शनं अ
तस्य भोज्यादिकाष्ठसंप्रयुक्तयोर्मेषयोश्च तथैवाजैडकानां देवकुलगृहकाणां मृद्वेदलकाष्ठनिर्मितानां शुकपरभृतमदनशारिकालावककुक्कुटतित्तिरिपंज
रकाणां विचित्राणां चाकृतियुक्तानां जलभजनानां च यंत्रकाणां वीणिकानां पिंडोलिकानां कंडोलिकानां पेलिकानाम् अलक्तकमनःशिलाहरितालहिंगुलकश्या

मकादीनां चंदनकुंकुमयोः पूगफलानां तांबूलपत्राणाम् इति कालयुक्तानां शक्तिविषये प्रच्छन्नेदानं प्रकाशद्रव्याणां तु प्रकाशं यथा च सर्वाभिप्राय संवर्धकं मन्ये
मन्येत काष्ठसंप्रयुक्तयोः चंदनादिदारुनिर्मितान्योन्यसंश्लिष्टयोः मेषयोः मेषीमेषयोः प्रदर्शनं तथा काष्ठमयानां संश्लिष्टानां अजैडकानां तन्मिथुनानां च देव
कुलगृहकाणां काष्ठादिरचितानां स्वीयदेवताग्रहवालकुलखेलनगृहकाणां च मृद्वेदलवंशादिः शुकादयः पक्षिविशेषाः पंजरिकाणां निवासगृहाणां विचि
त्राणां चाकृतियुक्तानां विचित्राकारयुक्तानां जलभजनकानां यंत्राणां धारायंत्राणां वीणिकानां विपंचिकानां कंडोलिकापिंडोलिके कच्चसजीकरण्या धनविशेषौ
पेलिकानां स्थापनमंजूषा अलक्तकेलासाधमनः शिलागैरिकादिधातुः हरितालं पीतद्रव्यविशेषः हिंगुलमतिरक्तद्रव्यविशेषः श्यामलकं कज्जलं आदिना हरिद्रा
सुगंधिद्रव्यपरिग्रहः कालयुक्तानां तत्कालिकपुष्पफलादीनां शक्तिविषये यथाशक्ति. तत्राप्यतिप्रीतिहेतुनामलक्तकादीनां प्रच्छन्नं रहसिदानं प्रकाशद्रव्या
णां प्रकटप्रदानयोग्यानां कंदुकादीनां प्रकाशे अन्यसन्निधौ दानं कार्यं सा बाला सर्वाभिप्रायवर्धकं सर्वस्याभीष्टपूरणक्षमं एनं स्वयथामन्येत तथा कुर्यादिति
शेषः वीक्षणे च प्रच्छन्नमर्थयेत्. वीक्षणे लक्तकस्य मुखनिरीक्षणे सति प्रच्छन्नं परैरदृष्टं यथा तथा अर्थयेत् दृष्ट्वेव प्रार्थयेत्. तथा कथायोजनं कथायोज
नं प्राचीननायकवरणादिकथनं प्रच्छन्नदानस्य तु कारणमात्मनो गुरुजनाद्भयं ख्यापयेत्. गुरुजनात् तस्या मात्रादेः देयस्य चान्येन स्पृहणीयत्वं देयस्य त्वद्दत्तकंदु
कादेः अन्येन कन्याजनेन स्पृहणीयत्वं ख्यापयेत्. इति वर्धमानानुरागां चाख्यानके मनः कुर्वतीमन्वर्थाभिः कथाभिश्चित्तहारिणीभिश्च रंजयेत्. आख्यानके

वा॰सू॰ प्राचीनान्नायकवृत्तांतश्चवर्णेऽप्यन्वर्थाभिः स्वकार्योपयुक्ताभिः इति वर्धमानानुरागां उक्तरूपादिनां कुमितानुरागां विस्मयेषु प्रयुज्यमानामिंद्रजालैर्योगैर्विस्मापयेत्
६७ विस्मयेषु प्रयुज्यमानास्तु तगोष्ठ्यप्यवहेनाश्चर्यकर्तैरिंद्रजालिकैः हस्तलाघवादिभिर्विस्मापयेत् अतिशयेन कलासु कौतुकिनी तत्कौशलेन गीतप्रियांश्रुति
हरैर्गीतैरश्वयुज्यामष्टमीचंद्रकैः कौमुद्यामुत्सवेषु यात्रायां ग्रहणेऽप्युत्साहेवा विचित्रापीडैः कर्णपत्रभंगैः सिक्थकप्रधानैरंगुलीयकभूषणदानैश्च नचेद्दोष-
करणामिमन्येत कलासु चतुःषष्टिविद्याप्रयोगेषु कौतुकिनी उत्सुकां तत्कौशलकेन स्वकलाकौशल्यप्रकटनेन गीतैः गानप्रयोगैः कौमुद्यां चंद्रिकासेवायां कु
तुकिनी आश्वयुज्यां अष्टमीचंद्रकैः आश्वयुजे मासि या अष्टमी तस्यां ये चंद्रकराः प्रसृतचंद्रकलाः तंसेवनैः उत्सवेषु विवाहादुत्सवेषु यात्रायां देवतोत्सवगमन
कालेग्रहणे मार्यादिव्रतस्वीकारसमये प्रहाचारेकुलदेवतापूजादौ आपीडैः कुसुमशेखरैः सिक्थकप्रधानैः सीमंतभूषणप्रमुखैः कर्णभूषाविशेषैः दोषक
राणि असमीचीनानि एतानि भूषणानीति यथा चन्मन्येत तथा पैर्नालापयेदिति शेषः अन्यपुरुषविशेषाभिज्ञां धात्रेयिकां चास्याः पुरुषप्रवृत्तौ चातुःषष्टिकान्यो
गान् ग्राहयेत् अभिज्ञांकलाभिज्ञत्वेनमन्यमानां पुरुषप्रवृत्तौ पुरुषांतरेषु एवमन्यमानां अस्यावालाया धात्रेयिकामुपमातरं चयोगान् विद्याः तं द्रूहरणपदे
शेन च प्रयोज्यायां रतिकौशलमात्मनः प्रकाशयेत् तासां विद्यानां ग्रहणापदेशेन अध्यापनव्याजेन प्रयोज्यायां नायिकां प्रति आत्मनः स्वस्य रतिकौशलं सुखा ६७
धिक्यहेतुवाह्याभ्यंतररतचतुरां उदारवेषश्च स्वयमनुपहतदर्शनश्च स्यात् स्वयं च स्वयमपि उदारवेषः मनोरमवस्त्रालंकारवान् अनुपहतदर्शनः प्रसन्नदृ

ष्टिमान् स्यात् सर्वदा भावं च कुर्वीतेंगिताकारैः सूचयेत् भावं रागं इंगिताकारैः रागसूचकस्मितादिभिः सूचयेत् स्वभावं युवतयो हि संसृष्टमभीक्ष्णद
र्शनं च पुरुषमपीभृत तद्दर्शनं प्रथमं कामयंते कामयमाना अपि तु नाभियुंजीतेति प्रायो वादः यतः संसृष्टं सन्निहितं अभीक्ष्णदर्शनं पुनः पुनः स्वामेवानि
रीक्ष्यंते अपरिभूत वद्दर्शने मनोरमवेषसौम्यदृष्टिं कामयमाना अपि अंतर्गतरागा अपि नाभियुज्यंते ह्रडितिन संयुज्यंते हि अतउज्ज्वलवेषादिमता भाव्यमि
त्यर्थः तानिंगिताकारान् वक्ष्यामः तान् स्वीकर्तृकान् इंगिताकारान् भावसूचकाकारविशेषान् संमुखं न वीक्षते संमुखं अभिमुखं यथा न पश्यन् वीक्षते नायकं वीक्षि
ता व्रीडां दर्शयति वीक्षिता नायकेन तदात्मनोंगमन्यापदेशेन प्रकाशयति वत्तदंगं मुखकुचादिकं अन्यापदेशेन कार्यांतरव्यापृतिव्याजेन प्रयांतं प्रच्छन्नं वा
नायकमतिक्रांतमपीक्षते प्रच्छन्नं यवनिकाद्यंतरितं प्रयांतं गच्छंतं अतिक्रामंतं नयनपथातीतं पृष्टापि किंचित्सस्मितमव्यक्ताक्षरमनवसितार्थं मंदं मंदमन्य
तोमुखी कथयति पृष्टापि नायकेन अपि स्वयं न वदति अनवसितार्थं असम्यगनववुद्धार्थं अन्यतोमुखी वस्त्वंतरनिरीक्षणव्यग्रेव तत्समीपे चिरं स्थानमभिनं
दति तत्समीपेतस्यात्समीपे दूरे स्थिता पश्यतु मामिति मन्यमाना परिजनं सवदनविकारमाभाषते पश्यतु नायकः परिजनं स्वंवीस वदनविकारं सस्मितं
स्वविभ्रमवचने तं च देशं न मुंचति तं नायकदृष्टिगोचरदूरप्रवेशं न मुंचति कार्यांतरव्याजेन यत्किंचित् दृष्ट्वापि हसितं करोति दृष्ट्वा नेन हसितं मंदहासं तत्र कथा
मवस्थानार्थं चिरस्थितये कथां गोष्ठीं मंदं मंदं अनुबध्नाति करोति वालस्यांकगतस्यचुंबनमालिंगनं च करोति करोति नायकं निरीक्षंती परिचारिकाया

तिलकं रचयति वयति मखेनायकत्तापनार्थं परिजनेन सा वंशभावनां तां लीलां दर्शयति सा वंशं भासौंदर्योभिनिविशां लीलां अकिलासादिपरिजनेन तत्समीपे त
न्मित्रेषु विश्वसिति तस्य नायकस्य तद्वाहवचनैर्वा बहु मन्यते करोति च एषां तन्मित्राणां बहु मन्यते पूजयति तस्य परिचारकैः सह प्रीतिं संकथां द्यूतमिति च करो
ति तस्य परिचारकैः नायकसेवकैः संकथां संलापं स्वकर्मसु चैतान् प्रभविष्णुरिव नियुंके तेषु च नायककथामन्यस्य कथयत्सु वद्दिनाश्रुणोति स्वकर्मसु स्व-
स्याः पेठिकाकरण्डिकाद्यानयनकर्मसु एतान् नायकदासान् प्रभविष्णुरिवस्वामिनी वर्तेषु तद्वासेषु कथां कलाकुशलतादिगुणान् अन्यस्य समीपे कथय
त्सु सत्सु अवहिता एकाग्रचित्ता धात्रेयिकानोदिता नायकस्यावसितं प्रविशति नोदिता प्रेरिता तया सह उदवसितं गृहं तामंत्रणं कृत्वा तेन सह द्यूतक्री
डामाख्यायिकां च योजयितुमिच्छति तां पालिकां योजयितुं कर्तुं अनलंकृता दर्शनपथं परिहरति दर्शनपथं नायकस्य दृग्गोचरतां कर्णपत्रभंगलीयकं स्रजं
वा नायकेन याचिता सधीरमेव गात्राद्वमुच्य तस्या हस्ते ददाति सधीरं निर्विकारं यथा तथा सख्याः तस्य तेन दत्तं निसंधारयति दत्तं स्रगादिकं अन्यवर
संकथासु विषण्णा भवति अन्यवरसंकथासु वरांतरप्रशंसासु सत्सु विषण्णा पराङ्मुखी तत्पक्षैश्च न संसृज्यत इति तत्पक्षैः वरांतरपक्षपातिभिः न सं
सृज्यते न सह वसति इत्येवंप्रकारे अलंकृतान्यांनपश्यतीत्यादि दृष्ट्वा तान् भावसंयुक्तानाकारानिंगितानि च कन्यायाः संप्रयोगार्थं तांस्तान् योगान् विचिंतये ६८
त् भावसंयुक्तान् युवतय इति स्त्रीत्वानुरागयुक्तान् एतान् अनलंकृतेत्यादिनोक्तान् इंगितानि संमुखं न वीक्षत इत्यादिनोक्तानि संप्रयोगार्थं प्रतिवशा

करणार्थं तांस्तान् गरिष्ठान् योगानुपायान् स्वकलाकुशलताप्रकाशनरूपान् विचिंतयेत् कुर्यात् बालक्रीडनकैर्वा तां कलाभिर्यौवनेस्थितां वत्सलांत्वा
पि गृह्णीयाद्विश्वास्यजनसंग्रहात् बालक्रीडनकैः बालक्रीडाभिः कंदुकमहानसप्रदर्शनादिभिः कलादिभिः चतुःषष्टिकलाप्रयोगप्रदर्शनैः वत्स
लां धात्रेयीं विश्वास्यजनसंग्रहात् तदनुरक्तधात्रीजनप्रीतितः इति श्रीकविपदवाक्यमानतत्त्वज्ञकाशीपुरनिवासनिवासिभास्करनरसिंहशास्त्रिविर
चितवात्स्यायनसूत्रवृत्तौ तृतीयाधिकरणे तृतीयोध्यायः ३ एवं तृतीये सालभंजिकादिसमर्पणेन बालायाः रागोत्पादने उत्पन्नरागायाश्चेंगिताकारप्रद-
र्शने चोक्ते उपजीवकत्वसंगस्यात् ततः तत्संस्पर्शनसंश्लेषणादि वक्ष्यमाह दर्शितेंगिताकारां कन्यामुपायतोभियुंजीत उपायतः समीपं गतः सन् अभियुंजीत
संस्पर्शनाद्यर्थं यतेत द्यूतक्रीडनकेषु च विवदमानः साकारमस्याः पाणिमवलंबयेत् नायिकया सह द्यूते अक्षादिभिः प्रवृत्तक्रीडनकेषु कंदुकादीनां प्रवृत्तेषु वि
वदमानः यत्किंचिद्व्याजेन साकारं ससात्त्विकभावं अवलंबयेत् ॥ ८ ॥ ह्लूपात यथोक्तं स्पृष्टकादिमालिंगनविधिं विदध्यात् यथोक्तं पूर्वोक्तलक्षणं पत्रच्छेद्यक्रि
यायां स्वाभिप्रायसूचनं मिथुनमस्या दर्शयेत् पत्रच्छेद्यक्रियायां शब्दविशेषाय मुष्ट्यग्निकमलदलाभिहननक्रीडायां स्वाभिप्रायसूचनं तया सदृशं प्रयोगेच्छा
सूचकं मिथुनं पत्रांतरितं तदहस्तद्वयपोगं दर्शयेत् सहासनेऽपत्तयातस्ये प्रदर्शयेत् एवमन्यदन्यद्विरलशो दर्शयेत् एवं अन्यत् कंदुकादिक्रीडायां अन्यत् कं
दुकादिमर्दनादिना स्वाभिप्रायं विरलशः किंचित्किंचित् क्रीडायामवधानेन जलक्रीडायां दूरतोऽप्सु निमग्नः समीपमस्या गत्वा स्पृष्ट्वा चैनां तत्रैवोन्मज्जेत्

दूरतः अस्मात् दूरदेशे तत्रैव तत्प्रदेशे एव उन्मज्जेत् निमज्ज्य तस्या पश्येत् नवपत्रिकादिषु च सविशेषं भावनिवेदनं नवपत्रिकादिषु रसालपल्लवादिषु सविशे
षं सचानुर्यं भावनिवेदनस्वाभिमतलेखनं तत्प्रेषणं च कुर्यात् आत्मदुःखस्यानिर्वेदेन कथनं आत्मदुःखस्य कदाचित् नदनवलोकनजस्य अनिर्वेदेन अ
दैन्येन कथनं तस्यैव स्वप्नस्य च भावयुक्तस्य भावयुक्तस्य स्वाभिमतत द्विवाह्यादिविषयस्य कथनं तस्याः स्वप्नानुषज्यते अदेशेन प्रेक्षणकेस्वजनसमवाये
वा समीपोपवेशनं तत्रान्यापदिष्टस्पर्शनं प्रेक्षणके उत्सवादि प्रेक्षकजनतायां अन्यापदेशेव स्वं तररीक्षणव्याजेन समीपे तस्याः तत्र तत्समीपे अन्या
परिष्वङ्गवत्तरं प्रदत्तमुच्छ्र यकृतं स्पर्शनं कुर्यात् अपाश्रयणार्थे चरणेन चरणस्य पीडनं अपाश्रयणार्थे पुरो दृष्ट्वा प्रसङ्गपसर्पणमिषेण चरणे
स्य तस्याः ततः शनकैरेकैकमङ्गुलिमभिस्पृशेत् नखाग्रैः ह्लीयात् सर्वाः नखाग्राणि च घट्टयेत् तदभिमतैर्नखाग्राणि घट्टयेत् उन्मृद्यात् तत्र सिद्धौ प
दास्यरम भिकांक्षेत् तत्र उत्तरकर्मणि पदासदं उत्तरोत्तरकर्म प्रति अभिकांक्षेत् योजयेत् क्षान्त्यर्थं च तदेवाभ्यस्येत् क्षान्त्यर्थं उत्तरोत्तरकार्यसहनार्थं
तदेव रागहृदयेहृत्तमेव पुनः पुनः कुर्यात् पादशौचे पादाङ्गुलिसंदंशेन तदङ्गुलिसंपीडनं पादशौचे पादप्रक्षालनकर्मणि पादाङ्गुलिसंदंशेन नख
स्य द्रव्यस्य समर्पणे प्रतिग्रहे वा तद्गतो विकारः तद्गतः भावसूचकः विकारः नेत्रादेः आचमनार्थोदकेन निषेकः निषेकात् तद्रसोजादिषुनि ६९
षेचनं विजने तमसि च द्वंद्वमासीनः शान्तिं कुर्वीत समानदेशशय्यायां वा तत्र यथार्थमनुद्दिश्य तया भावनिवेदनं चाविकल्पे समानदेशे एकप्रदेशे शय्या

यां पर्यङ्के वा द्वंद्वमासीनः तया सह एकमुपविष्टः क्षान्तिकृतं क्षमस्वेति प्रार्थनां तत्र तदा यथार्थे तन्मनस्यनुसारेण अनुद्दिश्य तात तस्याः क्रोधाद् हनावा
कोनभावनिवेदनं पाण्यादिस्वावस्थं स्वजनं कुर्यात् विविक्ते च किंचिदस्ति कथयितव्यमित्युक्त्वा निर्वचनं भावं च तत्रोपलक्षयेत् यथा पारदारिकेव क्ष्या
मः विविक्तजनान्तररहिते तद्देशे चोवधार्यो उक्तास्वजन एव कदाचिदुदीर्य निर्वचनं विजने सादि पूर्वोक्तभावनिवेदनं तत्र स्वभावनिवेदनानन्तरं भावं च
स्वपरिणयविषयकतद्भिप्रायमपि उपलक्षयेत् मुखप्रसादादिवस्यमाणलक्षणमभिजानीयात् विदितभावजव्याधिमपदिश्यैनां नानातोगनहणार्थं
मुद्वसितमानाययेत् विदितभावः ज्ञाततदीयस्यानुरागः सन् व्याधिं तच्छ्र यमपदिश्य प्रकटयेत् आकारयेत् आगतायाः स्वशिरःपीडने नियोगः स्वशि
रःपीडने शिरोवेदनानिवर्तके तन्मर्दने नियोगो नियोजनं कार्यः पाणिमवलंब्य वास्याः साकारं नयनयोर्ललाटे च निदध्यात् अवलंब्य स्वपाणिना अस्याः
हीत्वा नयनयोः स्वस्य औषधापदेशार्थं चास्याः कर्म विनिर्दिशेत् अपदेशार्थं आनयकर्मगमनं तदेवाह इदं त्वया कर्तव्यं न खेलतीले कन्यायाः अन्येन
कार्यमिति इदं लघु कार्यं अन्येन अन्यया हि न कर्म न कार्यं हि न सामर्थ्ये हि इति निर्दिशेदिति पूर्वेण संबंधः गच्छन्तीं पुनरागमनानुबंधमेनां विसृजे
त् आगमनानुबंधं शीघ्रं आगच्छेरित्युक्ति पूर्वकं अस्य च योगस्य त्रिरात्रं त्रिसंध्यं च प्रयुक्तिः अस्य योगस्य कन्यानियोजनरूपकार्यस्य त्रिसंध्यं प्रतिदिनं
त्रिकालं अभीक्ष्णदर्शनार्थमागतायाश्च गोष्ठीं वर्धयेत् आगतायां सत्यां गोष्ठीं नवनवगाथां अन्यानिरपि सह विश्वासनार्थमधिकमधिकं चाभि

वा॰सू॰ युजीतनतुवाचानिवेदेत् ॰अन्याभिः तद्धात्रेयिकादिभिः सह विश्वासनार्थं स्वस्मिन्वालिकाया ॰अधिकविश्वासोत्पादनार्थं ॰अधिकमधिकं गोष्ठ्या
७० दिकं ॰अभियुंजीत कुर्यात् न निर्वेदेत् ताः प्रति स्वतात्पर्यं न वदेत् दूरगतभावोपि कन्या सननिर्वेदः सिध्यतीति घोटकमुखः दूरगतभावोपि कालांतरा
भिमतसंप्रयोगविषयोपि निर्वादः वं हेतोः कन्यास्वविषयेन सिध्यतिन सिद्धिहेतुः यदा च बहुसिद्धां मन्येत तदैवोपक्रमेत् बहुसिद्धां स्वस्मिन्नधिकानुरक्तां
उपक्रमेत् परिणयादौ सिद्धिकालमाह प्रदोषनिशितमसि च योषितो मंदसाध्वसाः सुरतव्यवसायिन्यो रागवत्यश्च भवंति न च पुरुषं प्रत्याचक्षते तस्मात्तत्का
लं प्रयोजयितव्या इति प्रायोवादः मंदसाध्वसाः ध्वस्तभयाः रागवत्यः उद्रिक्तरागाः तदा न प्रत्याचक्षते न निषेधयंतीति तत्कालं प्रदोषादौ प्रयोजयितव्याः व
शीकार्याः एवं मध्यमानां वशीकरणोपायमुक्त्वा प्रसंगान्मुग्धाप्रौढयोक्रमाह एकपुरुषाभियोगानां त्वसंभवे गृहीतार्थया धात्रेयिकया सख्या वा तस्यामवि
र्भ्रतया तमर्थमनिवेदंत्या सहैनामंकमारोपयेत् तत्पुरुषेणाभियुज्यंते कादिष्टपवेशयितुमभिमन्यंत इति पुरुषाभियोगाः एका ॰असहाया हस्ताश्च ताः तासामसंभवे ऽ
लाभे गृहीतार्थया स्वीकृतो लोको यया तस्यां कन्यायां ॰अविमृष्टे तया उद्रिक्तप्रीत्या तमर्थं स्वीकृतांकारोपणसंश्लेषणादिकं स्वं ॰अनिवेदंत्या वहिःप्रकटयंसा
धात्रेयिकया सख्या वा सह ॰अप्रयथोक्तमभियुंजीत ॰अप्रथमं ॰अंकारोपणानंतरं यथोक्तं कपोलचुंबनगोष्ठीकथनादि ॰अभियुंजीत कुर्यात् स्वां वा परिचारि ७०
कामास्यावेवास्याः सखीत्वेन प्रणिदध्यात् ॰आदौ बाल्यप्रभृति प्रणिदध्यात् योजयेत् यत्ते विवाहे यात्रायामुत्सवे व्यसने प्रेक्षाव्रत्ते जने तत्र तत्र दृष्टेंगिताका

रां परीक्षितभावामेकाकिनीमुपक्रमेत् उत्सवे कुलदेवतादेः व्यसने बालकामयादौ तत्र तत्र ॰आपणान याद्रिति रेजने इतरमेक्षाव्रते ॰अन्यावलोकन
व्यग्रे सति दृष्टेंगिताकारां ॰अत एव परीक्षितभावां ज्ञानतास यों कांचिदेकाकिनीं सतीं उपक्रमेत् स्पर्शनादौ न हि दृष्टभावा योषितो देशकाले न प्रयोज्यमा
ना ॰अपि व्यावर्तंते इति वात्स्यायनः द्वितथा हि दृष्टभावाः इंगिताकारैर्निश्चिततात्पर्याः देशे विविक्ते सतमसि वा प्रयोज्यमानाः संस्पृश्यमानाः ॰अपि नासंश्लि
ष्टाः न व्यावर्तंते न परावर्तंते एकपुरुषाभियोगाः इति पैवं कुलधनशीलविद्यावंध्वादिसंपन्न स्वतादृशकन्यापरिणयतदनुरंजनप्रकारं तदन्यत्वमही
नत्वमातुलादिसतप्राप्तिरेश्यादिवश्योपायान् कंदुकप्रदानादींश्चोक्तान् तदन्यत्वमहीनकन्यायाः पुरुषवशीकरणोपायानाह मंदापदेशा इत्यादिना
मंदापदेशा गुणवत्यपि कन्या धनहीना कुलीनापि समानैरयाच्यमाना मातापितृवियुक्ता वा ज्ञातिकुलवर्तिनी वा प्राप्तयौवना पाणिग्रहणं स्वयमभी
प्सेत गुणवत्यपि धनादिसंपन्नापि मंदापदेशा ॰अकुलीना वा कुलीनापि कुलशीलवत्यपि धनविद्याहीना ॰अत एव समानैः कुलीनैः ॰अयाच्यमाना ॰अ
वृत्ता वा ज्ञातिकुलवर्तिनी ॰अंतद्वेषपितृसंबंधिगृहवासिनी कुलीनापि सा यनुषज्पने प्राप्तयौवना सतीति त्रितयस्य विशेषणं सानुगुणवंतं शक्तं
सुदर्शनं बालप्रीत्याभियोजयेत् गुणवंतं विद्याकुशलं शक्तं पुष्टांगं सुदर्शनं सुरूपं बालप्रीत्या बालखेलनानुरागेणायुक्तं प्राप्तिविश्वयै तत्प्रत्येया
द्युवा न हावभावादिभिरनुरंजयेत् यं वा मन्येत माता पित्रोरसमीक्ष्यात्स्वयमप्यभिप्रवर्तते त्वां त्वयि प्रवर्तिष्यत इति प्रियहितोपचारैरभीक्ष्णा

वा॰सू॰ दर्शनेन्वतमावर्तयेत् स्वयंप्रवृत्तनायकः इंद्रियदौर्बल्यात् इंद्रियाधीनत्वात् मातापित्रोरसमीक्ष्यया प्रवश्यत्वाच्च स्वयमपि स्वव एवमद्यापत्तिं
७१ विनैवमपि प्रवर्तिष्यते अनुरज्यतइति यं वा मन्येत तं प्रियहितोपचारैः वस्त्रमेनोहितचंदनताम्बूलादिदानैः अभीक्ष्णदर्शनेन पुनःपुनः सविलासवि
लोकनेन च आवर्जयेत् वशं नयेत् वशंनयेत् माता चैनां सखीभिर्धात्रेयिकाभिश्च सह तदभिमुखां कुर्यात् माता कन्यायाः एनां अलंकृतां तदभि
मुखां नायकदृष्टिपथवर्तिनीं पुष्पगंधताम्बूलहस्ताया विजने विकाले च तदुपस्थापनं विकालप्रदोषादौ ताम्बूलहस्तायाः स्वपुत्र्याः कर्मणि षष्ठी
तदुपस्थापनं नायकसमीपप्रेषणं कुर्यात् कलाकौशलप्रकाशने वा संवाहने शिरसः कंडूयने पीडने वा चित्तसदर्शने कलाकौशलप्रकाशने कलासु
चतुःषष्टिविद्यासु कौशलप्रकाशनं स्वकुशलताप्रकटनं संवाहनं नायकपादादेः शिरसः तस्यैव पीडने व्यापारिवर्तकमृदुमर्दने औचित्यदर्शनं स्व
चातुर्यप्रदर्शनं प्रयोज्यस्य सात्म्ययुक्ताः कथायोगाः प्रयोज्यस्य सात्म्ययुक्ताः मनोरंजकाः कथायोगाः प्राचीननायकवृत्तांतकथनानि च कुर्यात् ता
न्वाल्यायामुपक्रमेषु च यथोक्तमाचरेत् बाल्यायां विषये उपक्रमेषु वशीकरणार्थं यथोक्तं नायकस्य पूर्वोक्तं यदुपायजातं तानुपायान् बालानायके-
नाचरेत् तदेवाहन त्वेवानुरागादपि पुरुषं स्वयमभियुंजीत नायिका अनुरागातिशयादपि नाभियुंजीत तं चुंबनालिंगनादौ प्रथमं न यतेत कुतः स्वयमभि ७१
योगिनी हि युवतिः सद्यः सौभाग्यं जहातीत्याचार्याः स्वयं नायकप्रवृत्तिं विना प्रथमतः स्वयमेवाभियोगिनी पुरुषेणासंयुक्ता सौभाग्यं जहाति वल्लभवाद्यम्यं

त्यजति तदीनाभवतीत्यर्थः हि हेतौ अतो नाभियुंजीतेति पूर्वेणान्वयः तत्प्रयुक्तानां त्वभियोगानामानुलोम्येन ग्रहणं परिष्वक्ता च न विकृतिं भजेत् श्ल
क्ष्णमाकारमजानतीव प्रतिगृह्णीयात् तत्प्रयुक्तानां नायककृतानां अभियोगानां स्पर्शनचुंबनादीनां आनुलोम्येन आनुकूल्येन ग्रहणं अनुमो-
दनं कुर्यात् परिष्वक्ता गाढालिंगिता अपि तासती विकृतिं असंसतां धीरतां न भजेत् प्राप्नुयात् किंतु आकारं परिष्वंगादिजन्यसुखं अतिशयेनानुभवंत्यपि
श्लक्ष्णं किंचिदप्यजानतीव अननुभवंतीव वदनग्रहणे बलात्कारः वदनग्रहणे अधरामृतपानार्थे तेन क्रियमाणे बलात्कारः किंचित् स्वयं प्रति
पद्यते न बलात्स्वीकरणं कारयेत् रतिभावनाम् अभ्यर्थ्यमानायाः कृच्छ्राद्गुह्यसंस्पर्शनं रतिभावनां दृतिः सुरतविशेषो भाव्यतेऽनयेति
रतिभावना सुरतक्रीडा तां प्रति अभ्यर्थ्यमानायाः नायकेन प्रार्थ्यमानाया युवत्याः कन्यायाः कृच्छ्रात् निर्बंधादिव गुह्यस्य संस्पर्शनं स्वभगसंस्पर्शनं
भवति अभ्यर्थितापि तु नातिविवृता स्वयं स्यादन्यत्रानिरतकालात् अप्रतिविवृता प्रकटितमदनसदनदेशा हृयेन स्यात् न भवेत् निरतकालात् सु
रतकालात् अन्यत्र कालान्तरे सत्यापचुंबनादौ अभ्यर्थितापि नायकेन अतिप्रार्थितापि यदा तु मन्येतानुरक्तोऽयं न व्यावर्तयिष्यत इति तदैवैनम-
भियुंजाना बालभावं विमोक्षेत् अयंपुवामपि अनुरक्तः अतिरागी न व्यावर्तिष्यते कदापि न त्यजतीति यदैनं मन्येत निश्चिनुयात् तदैवमभियुं
जाना रतये नियुज्यमाना सती तेन बालभावं कन्यात्वं विमोक्षेत् त्यजेत् तेन सह संयुज्यादित्यर्थः विमुक्तकन्याभावा च निभृतास्थिषु प्रकाशयेदिति

वा॰सू॰ स्थोपावर्तनेन विमुक्तकन्याभावा रहस्येन संयुक्ता सती क्रमेण विश्वास्येषु सखीधात्र्यादिषु प्रकाशयेत् अयं मन्द्ली अवलिति वदेत् इति स्थोपावर्तनेनास्व
७२ यंवरणप्रकारः एवं परस्परज्ञातयोर्विवाहः कार्य इति शेषः अत्र प्राचीनवचनान्याह कन्याभियुज्यमाना च यं मन्येताश्रयं सुखं अनुकूलं च वशं च त
स्य कुर्यात्परिग्रहं आश्रयं ध्रुवं सुखं तत्कारं परिग्रहं तत्पाणिग्रहणं कुर्यात् अन्यथा दोषमाह अनपेक्ष्य गुणान्यत्र रूपमौचित्यमेव च कुर्वीत धनलोभेन
पतिं सापत्नकेष्वपि यत्र पुरुषे रूपं सौन्दर्यं औचित्यं अनुकूलता चात्सुखहेतुत्वं इति गुणान् अनपेक्ष्य अनवेक्षन्ती सापत्नकेषु सपत्नीस्थानदोषे संभाव
नायां सत्यां धनलोभेन तं पतिं न वृणुयाच्चेत् स्वाभिमतेन लभनादिति शेषः तत्र युक्तगुणं वश्यं शक्तं बलवदर्थिनं उपायैः प्रयुञ्जीत कन्यां न प्रतिलोभयेत् त
त्र तस्मात् युक्तगुणं स्वाभिमतगुणं शक्तं स्वाभ्यवदाने बलवत् नीरोगिणं अर्थिनं रक्षापेक्षिणं युवानं उपायैः पूर्वोक्तताम्बूलदानाद्युपचारैः उपयुञ्जीत वशाये
त् न प्रतिलोभयेत् तत्प्रतिकूलं नाचरेत् आगतौ वरणीयमाह वरं वश्योऽदरिद्रोऽपि निर्गुणोऽप्यात्मवान्नरः गुणैर्युक्तोऽपि वश्यो नैव बहुसाधारणः पतिः ध
नहीनोऽपि अनतिधनोऽपि वश्यः अनुकूलश्चेत् वरं इष्टप्रियः निर्गुणः सौन्दर्यादिगुणहीनोऽपि आत्मवान् बलादिमान् वा गुणैः धनसौन्दर्यादिभिः बहुसा
धारणः बहुषु सक्तश्चेत् न वरं कुतः प्रायेण धनिनो दारा बहवो निरवग्रहाः बाह्येसत्युपभोगेऽपि निर्विस्रम्भा बहिःसुखाः धनिनां तस्मात् अबलीबहवः ७२
अनेके अत एव निरवग्रहाः अस्वाधीनपतिकाः अत एव बहिःसुखाः बहिः पत्युरस्मात् खेच्छवसंततः बाह्येव स्वालंकारादिरूपे उपभोगे तस्माद्धनेऽस

पि तस्मिन्न निर्विस्रंभाः निरनुरागा भवन्ति हि अतो नैतादृशो वरणीय इत्यर्थः नीचीयस्त्वभियुञ्जीत पुरुषः पलितोऽपि वा विदेशगतिशीलश्च न स संयो
गमर्हेति नीचः जात्यादिना पलितः वृद्धः विदेशगतिशीलः देशान्तरगमनस्वभावश्च यः पुरुषः अभियुञ्जीत स्वयमेव संयोगमिच्छेत्तथापि स संयोगं संयो
क्तुं नार्हेति यदृच्छयाभियुक्तो यो दैवद्यूताधिकोऽपि वा सपत्नीकश्च सापत्यो न स संयोगमर्हेति यदृच्छया दैवगत्या कदाचित् अभियुक्तो दैवद्यूताधिकः दैवा
धिकोऽतिक्रूरः द्यूताधिकः तदेकव्यसनः सपत्नीकः बहुभार्यः सापत्यः सपत्नीसंतानवान् एष संयोगं संप्रयोक्तुं अर्ह इति कर्तव्या तन्नियोजनं त्वाज्येति भा
वः गुणसाम्येऽभियोक्तॄणामेको वरयिता वरः तत्राभियोक्तृष्वेष मनुरागात्मको हि सः अभियोक्तॄणां वरणं ह्यपेक्षणीयं गुणसाम्ये कुलविद्यादिसाम्ये स
ति वरयितात्वयंप्रार्थयिता एक एव वरः वरणीयः कुतः तत्र स्वयं वरयितरि अभियोगार्हे पुरुषेष्वेषूत्कृष्टं सर्वगुणोत्तमं स्वयं वरणमस्ति सत्स्वयंवरणगुणः अ
नुरागात्मकः तद्धर्षको हि अतः स एव वरणीयः इति श्रीकविपदवाक्यप्रमाणतत्त्वज्ञदेतमतध्वांतभास्करनरसिंहशास्त्रिकृतवात्स्यायनसूत्रहेतौ तृती
याधिकरणे चतुर्थोऽध्यायः ४ पूर्वोध्यायमुख्यप्रतिपाद्यमनुवदति एकपुरुषाभियोगः अभियोगतश्च कन्यायाः प्रतिपत्तिः एवं कन्यावरयोः परस्परानुम
त्या साक्षाद्वरणप्रकारमुक्त्वा तदसंभवे धात्र्यादिद्वारकं वरणं साक्षात्परयावाप्तानामुपजीवकत्वसंगत्या परिणयभेदांश्चाह प्राचुर्येत्यादिना प्राचु
र्येण कन्याविविक्तदर्शनस्यालाभे धात्रेयिकामुपगृह्योपसर्पयेत् विविक्तदेशस्य विजनप्रदेशस्य नायकमात्रवतः प्राचुर्येण पुनः पुनः अलाभे स कन्याधा

का॰सू॰ त्रेयिकां प्रति उपगम्य स्वाभिप्रायमुक्त्वा उपसर्पयेत् नायकसमीपं प्रेषयेत् प्रेषिता च सती सा प्रेषितेव तत्समीपे नासिका कुलशीलसौन्दर्यैकलाकौ
७३ शल्योचितत्वानुरक्तत्वादिगुणान् गोष्ठीप्रसंगेनोक्तान् अनुरंजयेत् तदीयगुणांश्च ज्ञात्वा तेनापि प्रार्थिता एनामपि तदनुरक्तां कुर्यादित्याह सा चैव
नाम विदिता नाम नायकस्य भक्त्वा तद्गुणैरनुरंजयेत् सा धात्रेयी नायकस्याविदितनामा अज्ञाततद्गोत्रवत् प्रेषितेवेति यावत् एनां नायिकां तद्गुणैः नाय
कगुणैः कथाप्रसंगेन नायकगुणकीर्तनैः अनुरंजयेत् तस्मिन्ननुरक्तां कुर्यात् तत्प्रकारमेवाह तस्याश्च हृद्यान् नायकगुणान् भूयिष्ठं परिवर्णयेत् नाय
कगुणकीर्तनानन्तरं हृद्यान्तद्गुणांश्चश्रेयस्त्वानेन भूयिष्ठं सविस्तारं अन्यवरयितॄणां च दोषान् अभिप्रायविरुद्धान् प्रतिपादयेत् अन्यवरयितॄणां उक्तनाय
केतरसंभावितनायकानां दोषान् गुणानभिसत्त्वादीन् वक्ष्यमाणान् अभिप्रायविरुद्धान् अपि कानभिमतान् मातापित्रोश्च गुणानभिज्ञतां लुब्धतां चप
लतां बांधवानां च तथा मातापित्रोः अन्यवरपित्रोः चातल्पात्रादीनां गुणानभिज्ञतां गुणा अन्येषां चाल्पकुलपित्रादिपरिग्रहः अन्वयव्यतिरेकदृष्टान्ता
भ्यां लोकार्थे द्रढयेदित्याह पाश्चात्या अपि समानजातीयाः कन्याः शकुन्तलाद्याः भर्तारं प्राप्य संयुक्ता मोदंते स्म ताश्चास्या दर्शयेत् महाकुलेषु सापत्न
केर्बाध्यमाना विद्विष्टा दुःखिताः परित्यक्ताश्च दृश्यंते पाश्चात्याः प्राचीनाः समानजातीयाः नायकेन विश्वामित्रकन्या शकुन्तलाख्या एवाश्रमे रहसि सखी ७३
समक्षं स्वाभिमतं दुष्यन्तं राजानं वरयामास तेन भारतप्रसिद्धिः प्रदर्शयेत् प्रतिपादयेत् महाकुलेषु उत्पन्ना अपि स्वरुच्या परिणीता न सापत्नकैः

सपत्न्यादिदोषैः बाध्यमाना अत एव विद्विष्टा नायकेन अत एव परित्यक्ता दुःखिताश्च दृश्यन्ते इति तस्याः वैरिस्यानुपज्यते आयतिं चास्य वर्णये
त् सुखमनुपहतमेकचारितां वश्यतां नायकानुरागं च वर्णयेत् आयतिं शुभोदर्कं सुखं सुखित्वे एकचारितां एकपत्नीव्रतत्वे वश्यतां एतस्याः स
मनोरथायां वास्या मपायं साध्वसं व्रीडां च हेतुभिरवच्छिंद्यात् अस्यां नायिकायां समनोरथायां उक्तगुणश्रवणेन तत्संगाभिलाषायां ज्ञातायां सत्यां
अपायं तदलाभचिंतां साध्वसं लोकात् व्रीडां स्वयं नायकवरणहेतुभिः तदनुरागरहस्यस्थितलतागमननिदर्शनप्रदर्शनादिभिः दूतीकल्पं च सकल
माचरेत् एवं दूतीकल्पं कुर्वतीव धात्रेयी सकलं उक्तपरस्परानुसंधानप्रकारं कुर्यात् तथापि लज्जितां प्रत्याह त्वामजानतीं नाम नायको बलाद्ग्रहीष्यतीति
तथा सुपरिगृहीतं स्यादिति प्रयोजयेत् अजानतीं नाम रहसि कायीं तरव्याप्त तामि वल्स्थितां त्वां इति हेतोः सुपरिगृहीतां तदभिमतपरिग्रहस्यात् भ
वतीहि इति तथा तस्यापि प्रयोजयेत् वदेत् एवं त्रिनीया ध्यायमारभ्य वधूवरयोः साक्षात् धात्र्यादिद्वारा च परस्परवरणप्रकारमुक्त्वा विवाहभेदाना
ह प्रतिपन्नामभिप्रेतावकाशवर्तिनीं नायकः श्रोत्रियागारादग्निमानाय्य कुशानास्तीर्य यथास्मृति हुत्वा च त्रिः परिणयेत् ततो मातरि पितरि च
प्रकाशयेदिति प्रतिपन्नामनुकूलां अभिप्रेतावकाशवर्तिनीं परस्पराभिमतविजनदेशस्थां यथास्मृति गृह्योक्तप्रकारेण परिणयेत् नाति चरमीति
ब्रूयात् मातरि पितरि अन्योन्यमातापित्रोः इति प्रकाशयेत् अग्निसाक्षिकं गांधर्वेणप्रकारेण परिणीतामिति वदेत् अग्निसाक्षिका हि विवाहाना

निवर्तनस्याचार्यसमयः नाभिवर्ततेनान्यथा भवतीत्याचार्याणामायोगसमयः सिद्धः ततः अन्तो निर्णयं वदेदित्यर्थः दूषयित्वा विनाशनैः शनैः स्वजने प्रकाशयेत्
अथवा एनां वशीकृतां दूषयित्वा स्वभोगेनाप्यनुपयुक्तां कृत्वा स्वजने तन्मातृपित्रादिजने तद्बान्धवाश्च यथा कुलस्य भंगं परिहरंतो दैवभयात् तस्मै एवैनां दद्यु
स्तथा योजयेत् तद्बान्धवाः कन्यासंबंधिनः कुलस्य स्ववंशस्य भंगं अपयशः परिहरंतः अनिर्वृतः दैवभयाच्च महाराजात् तस्मै स्वसंयोजितनायकायैव य
थास्तु त्यापरयेत् धर्म्येयमिति शेषः अनंतरं च प्रीत्युपग्रहैरनुरागेण तान् बांधवान् प्रीणयेदिति अनंतरं विवाहानंतरं प्रीत्युपग्रहैः प्रीतिदानैः अ
नुरागेण क्षेत्राम्बुरवाक्यादिना तान् तदीयान् गांधर्वेण विवाहेन चेष्टयेत् एवं गांधर्वेण परस्परसंयोगानंतरमाविना चेष्टयेत् सेस्कुर्यात् पैशाचं
परिणयमाह अप्रतिपद्यमानायामंतश्चारिणीभिरन्यां कुलप्रमदां पूर्वसंसृष्टां प्रीयमाणां चोपगृह्य तया सह विषयसावकाशामेनामन्यकार्यापदेशेना
नाययेत् अप्रतिपद्यमानायां पूर्वोक्तोपायैरवशीकृतायामपि मातुलादिस्तनायां सख्याम् अंतश्चारिणीभिः पुनरन्येन तद्गृहगामिनीं कुलप्रमदां कुलपा
लिकां पूर्वसंसृष्टां प्राक्परिचितां प्रीयमाणां उत्कोचसेन्तुष्टां उपगृह्य दूतीं कृत्वा तया सह ततः गृहे अन्यकार्यापदेशेन उत्सवाद्यवलोकनव्याजे
न प्रसह्य बलात्कारेणापि एनां उत्कृष्टाभिमतां सावकाशं विजनदेशं आनाययेत् आनययेत् ततः श्रोत्रियागारादग्निमिति समानं पूर्वेण ततः आनय ७५
नानंतरं पूर्वं योसमसंश्रोत्रियागारेत्यादि पूर्वोक्तप्रकारेण पाणिग्रहणीयशनैर्वधुप्रकाशयेत् आसन्ने च विवाहे मातरमस्यास्तदभिमतदोषैरनुशयं ग्राह

येत् ततस्तदनुमतेन आहाययित्वा प्रातिवेश्यभवने निशि नायकः श्रोत्रियागारादग्निमानीयेति समानं पूर्वेण विवाहे पूर्वोक्तं परिणयेत् धात्रिकन्यके
आसन्ने प्रतिसन्निहिते सति अस्या नायिकाया मातरं प्रति तदभिमतदोषैः वं अभिमतवरांतरदोषोक्तिभिः अनुशयं तस्मिन् द्वेषं च कारयेत् तस्मि
न्ननुरागोत्कर्षं च ग्राहयेत् पुरं ध्यादिभिः कारयेत् तदनुमतेन कन्यामानसं समस्तां ग्राहयित्वा कल्पितन्यादिभिरानाय्य इति इत्यादि समानं एनैर्वेधु प्रकाश
नांतं पूर्वेण पूर्वोक्तप्रकारेण उत्क्रमेव भंग्यंतरेणाह ज्येष्ठं वा भ्रातरं समानवयसं वेश्यासु परस्त्रीषु वा प्रसक्तमसत्कारेण साहाय्यदानेन प्रियोपग्रहै
श्च सुदीर्घकालमनुरंजयेत् तदंते च स्वमभिप्रायं ग्राहयेत् प्रायेण हि युवानः समानशीलव्यसनवयसां वयस्यानामर्थे जीवितमपि त्यजंति तत्र तेनैवा
न्यकार्यापदेशेन तामानाययेत् विषयसावकाशमिति समानं पूर्वेण वेश्यासु साधारणासु परस्त्रीषु परपरिग्रहेषु प्रसक्तं अनुरक्तं समानवयसं
वयसा स्वसमं चात्यत्यापति चित्तं पुरुषं भ्रातरं परिकल्प्य असत्कारेण महता साहाय्यदानेन उपकारकरणेन प्रियोपग्रहैः प्रियवाक्यैः अनुरंजयेत् स्वा
धीनीकुर्यात् तदंते तदनंतरं स्वाभिप्रायं कन्याविशेषपरिणयरूपं ग्राहयेत् निवेदयेत् समानशीलव्यसनवयसां समानानि स्वसमानानि शीलं स
द्वृत्तिः व्यसने दुर्वृत्तिः अत एव वयस्यानां सखीनामर्थे कार्यो यत्हि प्रसिद्धो अतस्ते समा एव ग्राहयेत् तत् अभिप्रायकथनानंतरं तेनैव सख्या इत्यादि
समानं प्रकाशयेदित्यंतं अष्टमीचंद्रिकादिषु च धात्रेयिका मदनीयमेनां पाययित्वा किंचिदात्मनः कार्यमुद्दिश्य नायकस्य विषयदेशमानाययेत्

वा०सू० तत्रैनोमदात्ते तामप्रतिपद्यमानां दूषयित्वेति समानं पूर्वेण उक्तोऽत्र हर्षितया धात्रेयिकया कन्या धात्र्या मदनीयं मदकरं किंचिद्वस्तु नायकः आत्मनः
७५ कार्यमुद्दिश्य नायकस्य स्वस्य देशं गृहं तत्र स्वगृहे एनामानीतां दूषयित्वा श्रोत्रियागारात् पूर्वोक्तप्रकारेणान्यानुपयुक्तां कृत्वा समानं वैधुप्रकाशनेस
माने पूर्वेण एकचारिणीं एकाकिनीं धात्रेयिकया स्वसंतोषितया वरयित्वा आहृमानाप्य संज्ञांप्रबोधयन्त्या इति श्रोत्रियागारादिसादिसमानं प्रकाश
नांते राक्षसविवाह माहृग्रामांतरमुद्यानं वा गच्छंतीं विदित्वा प्रभूतसहायो नायकस्तद्रक्षिणो वित्रास्य हत्वा वा कन्यामपहरेदिति वैवाहयोगाः
तस्मात्तत्काले रक्षिणः तस्याः अपहरेत् श्रोत्रियागारादिस्यादिसमानं पूर्वेण विवाहयोग विवाहप्रकाराः पूर्वः पूर्वः प्रधानं स्याद्विवाहो धर्मतस्थितः पूर्वो
भावेन तः कार्यो योगउत्तरउत्तरः पूर्वः गांधर्वः प्रधानं राक्षसासुरपैशाचेभ्यः कुतः धर्मतः अनुमतिपूर्वकत्वेन धर्मात्स्थितेकरणात् अत्तः पूर्वोभा
वे गांधर्वाद्यसंभवे गांधर्वस्य श्रैष्ठ्यमिवाह व्यूढानां हि विवाहानामनुरागः फलेयत्क मध्यमोपि हि संयोगाद्गांधर्वेण पूजितः व्यूढानां कृतानां अ
नुरागः परस्परानुरागः मध्यमोपि ब्राह्मायपेक्षया मध्यमनिर्दिष्टोपि संयोगतः सिद्धफलयोगात् सुखत्वादबहुक्लेशात् प्रयोगाचरणादपि
अनुरागात्मकत्वाद्गांधर्वः प्रवरो मतः सुखत्वात् तत्करत्वात् अबहुक्लेशात् संपादने बहुश्रमराहित्यात् प्रयोगाचरणात् लोकाविरुद्धाचरणा ७५
त् अनुरागात्मकत्वात् तत्पूर्वकत्वात् इति श्रीकविपदवाक्यमाननलत काशीश्वरनिसानिकासि हेतमतमत हरदासिंह भास्कर नरसिंहशास्त्रि

नसर्वैश्रीड़ासु चतदानुलोम्येन प्रवृत्तिः सर्वैश्रीड़ासु कंदुकगानादिकेलिषु तदानुलोम्येन पत्यनुमत्यैव कार्या पश्चात्संवेशनं पूर्वमुत्थानं पश्चात्
पतिशयनानंतरं संवेशनं शयनं पूर्वं पत्युरुत्थानात् अनवबोधनं चास्य प्रसुप्तस्य अनवबोधनं महत्कार्यमंतरा प्रबोधनं न कार्यं महानसं सुगुप्तं स्याद्दर्श
नीयं च महानसं पाकशाला सुगुप्ता सर्वैर्दृष्टिगोचरं दर्शनीयं मनोहरं च स्यात् यथा स्यात्तथा कुर्यात् नायकापचारेषु न किंचित्कलुषिता निर्वेदे
दधिक्षेपवचनं नायकापचारेषु तत्कृतापराधेषु कलुषिता विक्षिप्तचिता सती अधिक्षेपवचनं तन्निंदावाक्यं किंचिदपि न निर्वेदेन जनसमक्षं किं
तु मित्रजनमध्यस्थमेकाकिनं वा स्वपालभेत मित्रजनमध्यस्थं उभयाप्तजनमध्यगतं उपालभेत तदपचारं ब्रूयात् न च मूलकारिका स्यान्न ह्यतोऽन्य
प्रत्ययकारणमस्तीति गोनर्दीयः मूलकारिका प्रथमतः स्वयमेव तदपचारकारिणी न स्यात् कुतः अतविश्वस्तप्रथमापराधकरणात् अप्रत्य
यकारणं नायकस्याविश्वासकारणं यतो नास्ति दुर्व्याहृतं दुर्निरीक्षितमन्यतो मंत्रणं द्वारदेशावस्थानं निरीक्षणं वा निष्कुटेषु मंत्रणं विविक्तेषु
चिरावस्थानमिति वर्जयेत् दुर्व्याहृतं कटुकभाषणं दुर्निरीक्षितं क्रूरदृष्टिः अन्यतः अन्येन मंत्रणं गुप्तपरिभाषणं द्वारदेशावस्थानं बहिर्द्वारदेशा
स्थितिं निरीक्षणं मार्गयायिजननिरीक्षणं निष्कुटेषु गृहोपवनेषु मंत्रणं विचारः विविक्तेषु प्रदेशेषु चिरावस्थानं दीर्घकालस्थितिं स्वेददंतपं
कदुर्गंधांश्च बुध्येत स्वेददंतपंकस्वस्याः स्वेदप्रयुक्तमालिन्यं दुर्गंधान् स्वेदप्रयुक्तान् बुध्येत ज्ञात्वा परिहरेत् बहुभूषणं विविधकुसुमानुलेप

PAGE(S)MISSING

NOT AVAILBLE

FOLIO NO!.
76

वा·सू· नं विविधरागसमुज्ज्वलं वासः स्वाभिगामिकं वेषः बहुभूषणं तद्धारणं अनुलेपनं चंदनधारणं विविधरागसमुज्ज्वलं विचित्रं वासः तद्धारणं स्वाभिगामिकः
७७ भर्तृसमीपगमनकालिकः वेषः प्रतनुश्लक्ष्णाल्पदुकूलता परिमितमाभरणं सुगंधिता नात्युल्बणमनुलेपनं तथा पुष्पाणि शुक्लान्यल्पानीति वैहारिको वेषः
प्रतनुश्लक्ष्णाल्पदुकूलाम्बु धवलत्वम् दुकूलद्वयं सुगंधिता सुगंधयुक्तं नात्युद्भृतं अनत्यधिकं अनुलेपनं चंदनं वैहारिकः गार्हस्थ्यापत्तिकालिको वे
षः धार्य इति नायकस्य व्रतमुपवासं वा स्वयमपि करोति नानुवर्तेत व्रतं देवतापूजादिनियमं उपवासं एकादश्यादिः करणेनाचरणेन वारिता
याश्च नाहमत्र निवारयितव्येति तद्वचसो निवर्तनं वारितायाः व्रतविषये नायकेन निवारिताया अत्र व्रतोपवासविषये न निवारितव्या निवारणे न
हीति एवं तद्वचसः नायकनिवारणवचनस्य निवर्तने निषेधनं कार्यं भवति मृद्विदलकाष्ठचर्मलोहभाण्डानां काले समर्घग्रहणं द्विदलो वंशः मृद्
द्विभाण्डानां कालेन तत्काले समर्घेण अल्पमूल्येन ग्रहणं विक्रयणं लवणस्नेहयोश्च स्नेहो घृतादिः चातुर्जातादि ग्रहणं गंधद्रव्यकटुकभाण्डौष
धानां च दुर्लभानां भवने प्रच्छन्नं निधानं कटुकं त्रिकटुकं निधानं कार्यं मूलककुलकपालंकदमनकाम्रातकैर्वारुकत्रपुसवार्ताककूष्माण्डकाला
बुसूरणशुकनासास्वयंगुप्तातिलपर्णिकाग्निमंथलशुनपलाण्डुसर्वौषधानां च बीजग्रहणं मूलमधिकं करोतीति मूलकं कुत्सितं लकुचं आस्वा ७७
दातीति कुलकं पटोलिका कुलकः पटोलं क्षिल्लकः पटुरित्यमरः पालंक्यं उपोदकी दमयतीति दमनं सुगंधिगुल्मविशेषः त्रपुसं गजदं

तफलं शुकनासा तदाकारशल्लाटुकलताविशेषः स्वयंगुप्ताद्याः लताविशेषाः लशुनपलाण्डू प्रसिद्धौ काले वापथ्य काले तत्त वापयोग्यकाले वा
पः क्षेत्रे बीजप्रक्षेपश्च कार्यः स्वस्य रहस्यस्य परेभ्यो नाख्यानं स्वस्य स्वीयस्य रहस्यस्य अभिप्रायस्य भर्त्रा मंत्रितस्य च मंत्रितस्य गुप्तपरिभाषितस्य च
अनाख्यानं अप्रकथनं समानाः स्त्रियः कौशलेनोज्ज्वलतया पाकेन मानेन तथोपचारैरतिशयीत समानाः स्त्रियः सपत्नीः कौशलेन कलाकौशल्येन उज्ज्व
लतया सौंदर्यादिना पाकेन तद्वात्तुर्येण उपचारैः स्नानसंवाहनाद्युपचारैः मानेन पूजया च अतिशयीत भर्तुरधिकप्रीतिं सपायादिति क्रमेण सांवत्सरिक
मायं संख्याय तदनुरूपं व्ययं कुर्यात् आयं द्रव्यलाभं तदनुरूपं तदनुसारेण भोजनावशिष्टाद्रसात् सारग्रहणं भोजनावशिष्टात् भुक्तशेषात् गोरसात्
घृतात् जलमिश्रितात् अमिश्रितात् सारग्रहणं घृताशस्तो करः कार्यं तथा तैलगुडयोः तथा भुक्तावशिष्टयोः सजलयोस्तथायोः ग्रहणं कार्यो स
स्य तत्सूत्रकर्तनं सूत्रकर्तनं तत्करणं भर्तुरुपवीताय तंत्रवानशिक्यरज्जुपाशवल्कलसंग्रहः कुट्टनकंडनावेक्षणं तंत्रं सूत्रकर्तनसाधनं वानं तत्स
जीकरणसाधनं कुट्टनं कुलत्थानादिकं कंडनं शालिकादिविदलनसाधनायसविशेषः तयोरवेक्षणं प्रवेशपरक्षणं आचामतुषकणकंगारकाणा
मुपयोजनं आचामः भक्तमंडं तुषकणमभिव्याप्य आर्चभक्ष्यपकुटंगारकाणाम् वलीवर्दादीनामुपयोजनं उपयोक्तव्यं भक्ष्यवेतनभरणज्ञानं वेतनं प्रतिमासं
देयत्वेन निर्णीतं भरणं अन्नादिना पोषणं उभयोः ज्ञानं विचारः कृषिपशुपालनपोषणचिंता पालकैः नीहिंसकेभ्यो रक्षणं पोषणं वर्धनं चिंता

वा०सू० तद्योगः वाहनविधानयोगात् वाहनानां शकटादीनां विधानेन सकटारकरणे योगः संपादनं मेषकुक्कुटलावकशुकशारिकापरभृतमयूरवानर
७८ मृगविशेषाणां एकांतमहोरात्रमेवेक्षणसंरक्षिणे दैवसिकस्यायस्य पिंडीकरणं विद्यात् दैवसिकस्य दिवसभवस्य पिंडीकरणं परिसंख्यायैकीकरणं
विद्यात् कुर्यात् तंतुघन्यानां जीर्णवाससां संचयहेतोर्विविधरागैः शुभ्रैर्वा कृतकर्मणां परिचारकाणामनुग्रहः तंतुपन्यानां कृतमहार्घ्यकानां जी
र्णानां च वाससां संचयः संग्रहः कार्यः तैः जीर्णवस्त्रैः कृतकर्मणां कृष्यादिकर्मकारिणां परिचारकाणां ग्रहस्थानां च अनुग्रहः परितोषः कार्यः
उत्सवे विवाहादिषु तत्संमानार्थेषु वहुमानापेक्षिषु विषयेजघन्यमहार्घ्यानां दानं अन्यत्र वंधुगृहोत्सवे सुराकुंभीनामासवकुंभीनां च स्थापनं सुरोप
यी आसवे पोष्यं स्थापनं रक्षणं इदमेसजातिविषयं वर्णचतुष्टयस्य तन्निषेधात् क्रयविक्रयव्ययावेक्षणं — — क्षणोपरिशीलनं नायकमित्राणां
च स्रगनुलेपनधूपतांबूलदानैः पूजनं न्यायतः न्यायतः प्रीसाम्यश्वश्रूश्वशुरपरिचर्या परिचर्यापादसेवनं वाक्यश्रवणादिकं तत्पारतंत्र्यमनुत्तरवा
दिता च तस्या लेख्यं तदुक्तकार्यकरणं अनुत्तरवादिता प्रतिकूलोत्तरदानं परिमिताप्रचंडालापकरणमनुच्चैर्हासः परिमितं स्वल्पं अप्रचंडं अपरुषम
तां चालापकरणं संभाषणं अनुच्चैर्हासः कदाचिन्मंदहासः तत्प्रियाप्रियेषु स्वप्रियेष्विव वृत्तिः तत्प्रियाप्रियेषु नायकशारीरसखासुखेषु वृत्तिर्वर्त ७८
नं भोगेष्वनुत्सेकः परिजने दाक्षिण्यं नायकस्यानिवेद्य न कस्मैचिद्दानं स्वकर्मसु स्वस्वस्य परिजननियमन अनुत्सेकः अलोलुपता परिजने दाक्षिण्यं

दाक्षिण्यं कारुण्यविशेषः अनिवेद्य सतिसामीप्ये प्रतिनाम्यकस्मैचित् व्राह्मणायनदानं वस्त्रादेः स्वकर्मसु स्वापेक्षितवस्त्वातारूत्वा यानयनविषये
स्वस्वपरिजननियमनं नायकमित्रपरिचारकनियोजनं कार्यं उत्सवेषु चास्य पूजनम् भिक्षुकचारिणीष्वत्तं अस्य पतिष्ठितपरिजनवर्गस्य प्रवासे च मं
गल्यमात्राभरणं देवतोपवासपरता तीर्थां स्थितागृहानवेक्षेत मंगल्यं मंगलहेतुताटंकवलयादिदैवोपवासपरा देवतापूजनैकवासशन्नासन्ना
वार्त्तायां भर्तुः क्षेमविचारो गृहान् पूर्वोक्तगृहकर्माणि अवेक्षेत न विचारयेत् शय्यागुरुसमीपे गुरुसमीपे श्वश्रूसन्निधौ शय्याशयनं कार्या तदभिम
ता कार्यप्रतिपत्तिः तदभिमता गुरुजनसंमता कार्यप्रतिपत्तिः तदनुष्ठानं नायकाभिमतानां चार्थानामुपसर्जने प्रतिसंस्कारे च यत्नः नायका
भिमतानां तद्दिष्टानां अर्थानां परार्थ्यानां उपार्जने संपादने प्रतिसंस्कारे संरक्षणे च यत्नः प्रयत्नः कार्यः नित्यनैमित्तिकेषु कर्मसूचितो व्ययः नित्य
नैमित्तिकेषु अग्निहोत्रामयणादिषु उचितः उपक्षिप्तः तदारब्धानां कर्मणां समापने मतिः तदारब्धानां नायकोपक्रांतानां कर्मणां सर्पेन
लिप्रभृतीनां परिसमापने इत्यत्र ज्ञातिकुलागमनमन्यत्र व्यसनोत्सवाभ्यां व्यसनमापत् उत्सवो विवाहादिः ताभ्यां ऋते अन्यत्रकालोत्तरे ज्ञा
तिकुलं प्रति स्वभर्तृसंबंधिगृहान्प्रति आगमनं गमनं नाभावः परिपाल्यः तत्रापि नायकपरिजनानुयातात्तिकालमवस्थानं तत्रापि व्यसनोत्सवयोर
पि नायकपरिजनैः भर्तृदासीभिरनुसहसंबंधिगृहे प्रतियाता गता सती अतिकालं दीर्घकालमवस्थानं निवासं न कुर्यात् अपरिनिवर्तितप्रवासवेषता

वा॰सू॰ च उत्सवेषु च विप्रगृहगमनकाले पिष्टप्रपरिस्पन्दः प्रोषितभर्तृकाने पतया भाव्यं गुरुजनानुज्ञातानां कारणमुपवासानां गुरुजनानुज्ञातानां श्वश्रूप्र
७९ भृतिसंमतानां उपवासानां एकादश्या- परिचारकैः शुचिभिरात्माधिष्ठितैरनुगता क्रयविक्रयकर्मणं समरस्याहृयापने आत्माधिष्ठितैः तत्का
रिभिः शुचिभिराप्तैः परिचारकैः भर्तुः अनुगतासद्भिः ताकृतानां क्रयादिकर्मणा संवर्धिता साररय आयव्ययरूपस्य आप्यायने लिखाप्पस्थापनं
कुर्यात् तत्कारणेशात्त्पाव्ययानां व्ययानांदैनंदिनव्ययानां शात्त्पास्त्व चातुर्येण तत्न्यूकरणं भर्तृसन्निधिकालिका संकोचनं आगते च प्रकृति
स्थापाएव दर्शनं आगते पत्यौ प्रकृतिस्थायाः प्रवासवेषयुक्ताया एव स्वस्याः दर्शनयोजयेत्स्यदैवतपूजनमुपहाराणां चाहरणमिति प्रवासचर्यादे
वतपूजनं तद्गमनाय प्रार्थितं उपहारणं पत्यर्थोपार्जिता पूर्वपदार्थानां चादासनपाद्योदकानामिति प्रवासचार्या प्रोषितभर्तृका क्रिया अत्र प्रसिद्ध
श्लोका नाहसद्वृत्तमनुवर्तेत नायकस्य हितैषिणी कुलयोषा पुनर्भूर्वा वेश्या वाप्येकचारिणी नायकस्य हितैषिणी तत्प्रीत्यभिलाषिणी कुलयोषा पत्नीपु
नर्भूः भोगार्थमन्येन गृहीतान्यस्त्री एकचारिणी कं रे पुरुषमात्रनिरता वेश्या तज्जातीया सद्वृत्तं पूर्वोक्तसतीचरितं अनुवर्तेत कुर्यात् यदेवं नद्धि धर्ममर्थं च ॥
कामं च लभन्ते स्थानमेव च निःसपत्नं च भर्तारं नार्यः सद्वृत्तमास्थिताः सद्वृत्ते आस्थिता नार्यः धर्मं आमुष्मिकं फलं अर्थं ऐहिकफलं कामं उभयफलं स्था ७९
नं समानास्त्रैष्वप्यं निःसपत्नं सपत्नीबाधरहितं यथा तथा भर्तारं लभन्ते इति श्रीकविपदवाक्यमानतत्त्वज्ञधर्मशास्त्रपाथपाथोधिमदहरहरपुरवा

सिभास्करनरसिंहशास्त्रिकृतवात्स्यायनसूत्रवृत्तौ चतुर्थेऽधिकरणे प्रथमोऽध्यायः १ एवं भर्तृसन्निधानासन्निधानकालयोः कृत्यमुक्त्वा अवसरसं
गत्या अपुत्रत्वादिनिमित्तेनान्यापरिग्रहे तयोरन्योन्यानुवर्तनं तद्वृत्तं चाह जाड्यदौःशील्यदौर्भाग्येभ्यः प्रजानुत्पत्तेरभीक्ष्णं दारिकोत्प
त्तेर्नायकचापलाद्वा सपत्न्यधिवेदनं जाड्यं कार्येष्ववैदग्ध्यं दौःशील्यं दुःस्वभावता दौर्भाग्यं दुर्भगत्वं प्रजानुत्पत्तेः संतानानुत्पत्तेः आभीक्ष्ण्येन पौनः
पुन्येन दारिकोत्पत्तेः कन्योत्पत्तेः चापलं कान्तान्तरेच्छा वा शब्दाद्दोषान्तरेणापि मदनतापसत्त्वादेः तेभ्यः सपत्न्यधिवेदनं भार्यान्तरस्वीकारः कार्यं त
दादित एव भक्तिशीलवैदग्ध्यख्यापनेन परिजिहीर्षेत् तत्सपत्न्यधिवेदननिमित्तत्रितयं आदितः परिजिहीर्षेत् स्वयमेव भक्तिः प्रीतिः शीलं सम
वृत्तिः वैदग्ध्यं कृत्यवस्तुषु चातुर्यं एतेषां ख्यापनेन प्रकटनेन परिजिहीर्षेत् निवर्तयेत् प्रजानुत्पत्तौ च स्वयमेव सापत्नके चोदयेत् प्रजानुत्पत्तौ स्व
स्याः पुत्रानुत्पत्तौ स्वयमेव नायकं गृहाभिप्रायतानेन सापत्नकं भार्यान्तरस्वीकारं प्रति पतिं प्रथमत एव चोदयेत् प्रेरयेत् अधिविद्यमाना च
यावच्छक्तियोगादात्मनोऽधिकत्वे स्थितिं कारयेत् अधिविद्यमाना स्वरेण प्राप्तसपत्नीका यावच्छक्तियोगात् यथाशक्ति कृतोपायैः अधि
कत्वे भर्तुः प्रेमाधिकत्वे स्थितिमलंकारयेत् कुर्यात् आगतां चैनां भगिनिकामिव वीक्षेत एनां सपत्नीं वीक्षेत वीक्षन्तीव तिष्ठेत् नायकविदितं च
प्रादोषिकं विधिमतीव यत्नादस्याः कारयेत् अस्याः अभिनवसापत्न्याः प्रादोषिकं प्रदोषकालिकं कचकुचाद्यलंकारं नायकविदितं तद्दृष्ट्य

का॰सू॰ थात्तथाऽप्रतियत्नादिनं तस्य तज्ज्ञाऽग्रस्यादरप्रकटनायाति प्रयासेनैव कारयेत् कुर्यात् सौभाग्यजं वैकृतमुत्सेकं वाऽस्या नाद्रियेत सौम्यमंजप
८० स्वरतिशय प्रीतिजं वैकृतं स्वानादरं उत्सेकं सौंदर्ययौवनादिगर्वं नाद्रियेत तन्न विचारयेत् किंतु प्राज्ञेऽपि कविर्धिं कारयेदिति पूर्वैरणान्वयः भर्तरि
प्रमाद्यतीमुपेक्षेत प्रमाद्यतीं सेवामकुर्वतीं उपेक्षेन कुर्विति न शिक्षयेत् यत्र मन्येत स्वयमपि प्रतिपत्स्यत इति --- मादृतएवानु
शिष्यान्नायकसंश्रये च रहसि विशेषानधिकान् दर्शयेत् स्वमर्थे कार्ये स्वयमपि स्वतएव प्रतिपत्स्यते ज्ञानातिरिक्त इति मन्येत ज्ञानोप्यात् तत्र त
स्मिन्नेवार्थे एनां सपत्नीम् आदरेण नायकसंश्रये च तत्रसमसं अनुशिष्यात् शिक्षयेत् अर्थादज्ञातार्थे न शिक्षयेदिति स्पष्ट रहसि नायकस्य वि
शेषान् स्वासाधारणान् तदपत्येष्वविशेषः तदपत्येषु सपत्नीपुत्रादौ विषये अविशेषः स्वस्याः पुत्रादौ सतीयो विश्वासः तमेव कुर्वीत प
रिजनवर्गेष्वधिकानुकंपा मित्रवर्गे प्रीतिः परिजनवर्गे भर्तुः अधिकाः सपत्न्यपेक्षया मित्रवर्गे तस्यैव अप्राप्तज्ञातिषु नात्यादरः आत्मज्ञातिषु
आत्रादिष्वागतेषु अस्यादरः प्रीतिसत्वकातिमानः न कार्यः तज्ज्ञातिषु चातिसंभ्रमः तज्ज्ञातिषु सपत्नीसंबंधिषु विषये अतिसंभ्रमः अतिप्र
यत्नं चाद्वज्ञनादरः बह्वीभिश्चाधिविन्नाऽव्यवहितायां संसृज्येत बह्वीभिः स्त्रीभिः सह अधिविन्ना एकपुंकर्तृकविवाहसंस्कारवी बहुस ८०
पत्नीति यावत् अव्यवहितायां व्यवहितां तांतरसंसृज्यतायां संसृज्येत अनुरज्यात् यां तु नायकोऽधिकां चिकीर्षेत् भूतपूर्वसुभगया प्रोत्सा

ह्य कलहयेत् तत्श्चानुकंपेत् नायकः यां स्त्रियं अधिकां अनुरागपात्रं चिकीर्षेत् तां प्रोत्साह्य परस्परोक्तिप्रयुक्तिकथनेन उद्रेजयित्वा भूतपूर्वे
सुभगया पूर्वं पत्युरनुरागवत्या कलहयेत् ततः स्वयं नायकसमीपे अनुकंपेत प्रसमुमत्तसपत्नीमनुकंपयेत् अनुगृह्णीयात् ताभिर्बह्वीभि-
-मधिकां चिकीर्षितां स्वयमविवदमाना दुर्जनीं कुर्यात् स्वयं अविवदमाना अकलहितासती अधिकां अधिकप्रेमपात्रं चिकीर्षितां कृतामे
नां बह्वीभिः स्वेतराभिः ताभिः सपत्नीभिः दुर्जनीं कुर्यात् चंडीयमिति प्रवादयेत् नायकेन तु कलहितामेनां पक्षपातावलंबनेनोपगृहितामा-
श्वासयेत् नायकेन कलहितां प्रताणेन एनां तद्विलापपक्षपातावलंबनेन तज्ज्ञाक्यानुमोदनसहायेन उपगृहितां कलहे रढितां कृत्वा आश्वा
सयेत् वर्धयेत् कलहं च वर्धयेत् तयोः मंदं वा कलहमुपलभ्य स्वयमेव संधुक्षयेत् मंदं स्वल्पं कलहं अभिमतसपत्नीपक्षोः संधुक्षये
त् वर्धयेत् यस्मिन्नायकोऽस्यामद्यापि सानुनय इति स्वयं मन्येत तत् साल्पमेव संतोषयेदिति ज्येष्ठा वृत्तं अस्यां पूर्वोक्तसपत्न्यां अद्यापि कलह उ
ह्वापि सानुशयः यत्किंचित् प्रीतिमान् संतोषयेत् हावभावादिभिस्तमनुरंजयेत् स्वप्रीतिद्वारात् प्रीतिनिहतं यदि विशेषः कनिष्ठामातृवत्सप
त्नी ----- दायमपि तस्या अविदितं नोपयुंजीत कनिष्ठा सपत्नी ज्येष्ठां मातृवत् ज्ञातिभ्यः पित्रादिभ्यः दायं लब्धमपि वस्तु अपि नाभर्तृ
कुलल ---------- चिंता तस्या ज्येष्ठाया अविदितं अनिवेदितं नोपयुंजीत न विनियुंज्यात् आत्मवृत्तान्तं तदनधिष्ठितान् कुर्यात् आ

स्मृतां तानुत्स्वापेपसितवस्त्रालंकारादीनान् तदनधिष्ठितान् तस्यै अननुज्ञापितान् न कुर्यात् न धारयेत् अनुज्ञाता पतिमधिशयीत अनुज्ञाता
तया पतिमधितल्पमीर्ष्यैनवास्यावचनमन्यस्याः कथयेत् अस्या ज्येष्ठाया वचनेन रहस्यं अन्यस्याः स्वसख्याः तदपत्यानि च तेभ्यो धिकानि पश्ये
त् तदपत्यानि चेत्तेभ्यः स्वापत्येभ्यः अधिकानि अधिकप्रेमपात्राणि पश्येत् कुर्यात् रहस्सि पतिमधिकमुपचरेत् अधिकं तदपेक्षया उ
पचरेत् लीलाभिः परितोषयेत् आत्मनश्च सपत्नीविकारजं दुःखं नाचक्षीत विकारजं अधिक्षेपजं नाचक्षीत पत्युः पत्युश्च वैशेषिकं गूढ
मानं लिप्सेत पत्युः सकाशात् वैशेषिकं इतरापेक्षया विशिष्टं गूढमानं प्रच्छन्नसन्मानं लिप्सेत प्राप्नुयात् अनेन खलु पथ्यमनेन जीवा
मीति ब्रूयात् अनेन गूढसन्मानेन पथ्यं विशिष्टतुष्टिः तत्तु श्लाघया रागेण वा बहिर्नाचक्षीत ननु तत्कृतं गूढसन्मानं तु श्लाघया स्ववि
कत्थनेच्छया रागेण प्रीत्या वा बहिः संख्यादीकृतः भिन्नरहस्या हि भर्तुरवज्ञां लभते भिन्नरहस्या प्रकटितर॰ लां तामनोरमापि भर्तुः सकाशात्
अवज्ञामवमानं ज्येष्ठाभयाच्च निगूढसन्मानार्थिनी स्यादिति गोनर्दीयः ज्येष्ठाभयात् तत्कोपशंकया दुर्भगामनपत्यां च ज्येष्ठामनुकंपेत दुर्भ
गां भर्तुरनतिप्रियामास्पदं अनुकंपेत मोक्षारसमवाचा विचारयेत् नायकेन चानुकंपयेत् अनुकंपयेत् संतोषयेत् प्रसत्यत्वेनामेकचारिणीव्रत ८१
मनुतिष्ठेदिति वात्स्यायनः एनां ज्येष्ठां प्रसत्य पातिव्रत्येन न्यूनयित्वा एकचारिणीव्रतं प्रतिविहितपतिव्रतात्वं अनुतिष्ठेत् संपादयेत् का॰

निष्ठाव्रतं कनिष्ठायाः ज्येष्ठायां प्रत्यौचवर्तनप्रकारः इति परिसमाप्ते वैहिकमुष्मिकोपयोगिनायिकाव्रतनायिकाव्रतमुक्तौ वैहिकमा
त्रोपयोगिनिवर्तितामाह विधवेत्यादि नाविधवा त्विन्द्रियदौर्बल्यादातुरा भोगिनी गुणसंपन्नं च या पुनर्विन्देत् सा पुनर्भूः तुशब्दः पूर्ववैल॰
क्षण्यद्योतनार्थः इंद्रियदौर्बल्यात् तच्चापलात् अत एव आतुरा मनोभवेन अत एव भोगिनी पुरुषसंभोगार्थिनी या विधवा विरुद्धधवा
विगतधवा या गुणसंपन्नं इंद्रियपाटवादिगुणयुक्तं चा भोगार्थिनी विन्देत् लभेत् सा पुनर्भूर्वक्ष्यमाणीयेति पुनर्भूः यत्र स्तु स्वेच्छया पुनरपि
निष्क्रमणं स्यान्निर्गुणमयमिति तद्दानकांक्षेदिति बाभ्रवीयाः अयं नायकः निर्गुणः मदभिमतगुणरहितः इति पुनः स्वेच्छया वरणायनेन त
र्निष्क्रमणं स्यात् यतः यस्य संभवति तमाश्रावेदनाकांक्षेत् यतः सौख्यार्थिनी सा किल पुनर्विन्दति सा सौख्यार्थिनी सर्वातिशयार्थिनी
सती पुनर्निर्विन्दति स्वेच्छया नायकांतरं च्छन्तीति गुणेषु सोपभोगेषु सुखमाकल्प्यं तस्मात् ततो विशेषवदिति गोनर्दीयः सोपभोगेषु उपभोगानुकू
लेषु गुणेषु कलाकौशल्यादिषु सत्सु आकल्पं आजीवनं सुखं भवति ततः पूर्वस्मात् पुरुषात् विशेषः अस्य उत्कर्षः तस्मात् गुणसमृद्धेरेवाहि
ततः तादृशमेव वरयेत् आत्मनश्चित्तानुकूल्यादिति वात्स्यायनः चित्तानुकूल्यात् मनःप्रवृत्तेरेव हेतोर्वरयेदित्याचार्यमतं सा बांधवैर्ना
यकाद्वापानकोत्सवव्यसनोद्यानश्रद्धादानमित्रपूजनादिषु व्ययसहिष्णु कर्म लिप्सेत आत्मनः सारेण वा सा पुनर्भूः बांधवैः तदीयैः सह

वा०सू० आपानकोत्सवः पानकर्मभिव्याप्यमस्यभोजनादिभक्षणोत्सवः व्यसनं द्यूतादि उद्यानेवनविहारः अद्यानेविप्रेम्णः व्ययसहिष्णुधनसाध्येक
८२ र्मस्वकूर्दनादिदानरूपेनायकात् आत्मनः सारेणस्वीयधनेननचालिपेतकारयेत् अलंकारंनुत्तरीयमाल्यौयवाविभयादिति प्रीतिदायेष्वनिय
मः विभृयात्विनिमयेनगृह्णीयात् इतिएवंप्रीतिदायेषुप्रोसापरस्परप्रेमणादायेषु अन्योन्यनेषु अनियमः अयभोगधारणादानव्यवस्था
स्वेच्छयाचनिर्गच्छंतीप्रीतिदायादन्यन्नायकदत्तंजीर्येन्निष्कास्यमानात्तुनकिंचिद्दद्यात् तस्मिन्नहन्यास्वेच्छयानिर्गच्छंतीएनंबिहायान्यत्र
गच्छंतीसतीप्रीतिदायान् प्रोसास्वस्येवदत्तात् अन्यन्नायकदत्तंतेनस्वसमीपस्थापितंजीर्येत् उनदद्यात् निष्कास्यमानातेणच्यावलान्नि
ष्कासितान्वितत्किंचिदपिस्वाधीनंनदद्यात् स्वाप्रभविष्णुरिवतस्यभवनमाप्नुयात् साउनर्भूः प्रभविष्णुरिवसंपन्नेवतस्यनायकस्यभवनंआ
प्नुयात् आदौप्रविशेत कुलजासुतुप्रेष्यवद्वर्तेनदक्षिण्येनपरिजने कुलजासुतसपत्नीषुप्रेष्यवत्दासीतुल्यंपरिजनेतदीयदासीदासा
दौदाक्षिण्येनदयाविशेषेणवर्त्तेत सर्वत्रपरिहासमित्रेषु प्रतीपतिः सर्वत्रसर्वदामित्रेषुतत्सखिषुसपरिहासाप्रतिपत्तिः स्थितिः कार्याक
लासुकौशलस्याधिकस्यज्ञापनं कलासुउक्तगानादिचतुःषष्टिविद्यासु अधिकस्यातत्सत्वाद्यपेक्षयाकौशलस्यस्वकुशलतायाः ज्ञाप ८२
नंनायकस्यकलहस्थानेषुचनायकंस्वयमुपालभेत कलहस्थानेषुगोत्रस्खलनादिषुउपालभेत अधिक्षिपेत् मृदुरहसिसकलचतुःष

ष्ट्यनुवर्तनंचतुःषष्ट्याबाभ्रवीयोक्तदंतक्षतादिचतुःषष्टिकलाभिः मृदुः प्रनतितीक्ष्णं अनुवर्त्तेत अनुरंजयेत् स्वयंसपत्नीनामुपकु
र्वीत सपत्नीनां तत्सपत्नीनां उपकृतिमेवाह तदपत्यानिस्वामिवदुपचरेत् मंडनकान्यादरेणकुर्वीत तदपत्यानिसपत्नीपुत्रान् स्वामिवत्स्वा
मिनमिवउपचरेत् दासीवत्सेवेत मंडनकानिताभ्यो केशसंस्कारादिकार्याणि परिजने मित्रवर्गेचविस्रंभणं विश्वाणनंचसमाजापानकोद्या
नयात्राविहारशीलतांचेति पुनर्भूवृत्तं परिजने तस्यविस्रंभणं विश्वासः विश्राणनंदानंसमाजः तत्मैत्रसंघः यात्रादेवोत्सवः एषुविहरण
स्वभावताकार्या प्रागवृत्तव्यमपिदुर्भगावृत्तंपराननुवर्तेनविशेषसाम्यादथप्रतिपादयति दुर्भगातुसापत्न्यपीडितायातासामधिकमिवप
त्यावुपचरेत्तांचाश्रयेत् प्रकाश्यानिकलाविज्ञानानिदर्शयेत् दुर्भगाअनभिरूपादिमतीपत्नीअतएवसापत्न्यपीडितातासांसपत्न्यपेक्ष
या अपिकमिव अधिकमेवतांपत्यमिमत्तसपत्नीमपि आश्रयेत् सेवेत प्रकाश्यानि अगोप्यानिकलाविज्ञानानिस्वज्ञानविषयकलाः द
र्शयेत् तस्यैकथयेत् नायकापत्यानांधात्रीकर्माणि कुर्यात् नायकापत्यानांसपत्नीपुत्राणांधात्रीकर्माणि उपमातृकार्यपोषणादीनि त
न्मित्राणिचोपगृह्यतन्मतिमात्मनःतैःप्रकाशयेत् तन्मित्राणिनायकसखाः उपगृह्य अनुसृत्य आत्मनः स्वस्याः तन्मतिंनायकविषयकप्री
तिविशेषंतैः तन्मित्रैः प्रकाशयेत् परोक्षंप्रख्यापयेत् धर्मकार्येषुच पुरश्चारिणीस्यात् व्रतोपवासयोश्च धर्मकार्येषुअग्निहोत्रोपचारविषये

व्रतोपवासयोः व्रतं दर्शपौर्णमासिकं उपवासः एकादश्यादिः तयोश्च पश्चाच्चारिणी सपत्न्येषा यथा प्रथमं प्रवृत्ता परिजने दासीपरिजने
दासीदासादौ न चाधिकमात्मानं पश्येत् आत्मानं स्वां अधिकं उत्कर्षेण न च पश्येत् अहंकारं त्यजेदिति यावत् शयने चरतस्तात्स्येनात्मानुराग
प्रसादार्थनेन चोपालभेत शयने शयनकाले तत्साल्येन तदनुरागानुसारेण प्रसादयेत् प्रख्यापनेकार्येन चोपालभेत नाधिक्षिपेत् वामतां च
न दर्शयेत् वामतां वक्रतां न दर्शयेत् न कुर्यात् यया कलहितस्तामस्या पावर्तयेत् यया अभिमतसपत्न्या उपावर्तयेत् संघट्टयेत् यां च
प्रच्छन्नां कामयेत तामनेन संगमयेत् प्रच्छन्नां प्रातिवेश्यां मर्माणि चास्यावबुध्येत गोपयेच्च मर्माणि पारदार्यादीनि गोपयेत् स्वसख्या अ
पि न कथयेत् यथा च प्रतिव्रतात्वमशठत्वं च नायको मन्येत तथा विदधीतेति दुर्भगा वृत्तं पतिव्रतात्वे स्वस्याः पातिव्रत्ये स्पर्शे शाठ्ये अकाथ
र्थं यथा मन्येत जानीयात् तथा विदधीत कुर्यात् अंतःपुराणां च वृत्तमेतेनैव प्रकारेण लक्षयेत् अंतःपुराणां अंतःपुरस्त्रीणां राजमहिषी
णां चाह अंतःपरस्पर वर्तनं एतेष्वेव समानप्रकारेण लक्षयेत् जानीयात् तमेवाह माल्यानुलेपनवासांसि चासां कंचुकीया महत्तरिका वा राज्ञो
निवेदयेयुः आसां अंतःपुरस्त्रीणां सर्वविधिन्यः कंचुकीयेन च वती महत्तरिका राज्ञः सो वाशब्दात् सारिकाधात्र्यादि परिग्रहः एताः माल्यादी ८३
नि राज्ञे प्रेषितानि निवेदयेयुः तदासाद्य राज्ञा निर्माल्यमासां प्रतिप्राभृतं दद्यात् तत अभिनवमाल्यादिकं आसाद्य धृत्वा निर्माल्यं पर्वैस्व धृत

माल्यानि प्रतिप्राभृतं प्रतिदेयं बहुमानं अलंकृतः स्वलंकृता निवापराह्णे सर्वाण्यंतःपुराण्येकध्येन पश्येत् वाव धारणे अपराह्णे सायंस
मये विकथ्येन एकदा तासां यथाकालं यथार्हं च स्थानमानानुवृत्तौ सपरिहासाः कथाश्च कुर्यात् यथार्हं ज्येष्ठ्यजात्याद्यनुसारेण स्थान
मानानुवृत्तौ स्थानानुवृत्तिः समीपदेशागमनं मानानुवृत्तिर्हो समुखनिरीक्षणादिः कथाः प्राचीनविलासिनीगोष्ठ्यः तदनंतरं पुनर्भूवं
स्तथैव पश्येत् एवं राजा तदूतकलत्राणामिव प्रतिप्राभृतं प्रेषयित्वा अनंतरं सप्रेमप्रेयसी निरीक्षणानंतरं तथैव यथार्हं स्थानमानपरि
हासविलासकथाभिः ततो वेश्याः तदनंतरं तथैव पश्येदित्यनुवर्तते आभ्यंतरिकास्ततो नाटकीयाश्चतासां च यथोक्तकर्माणि स्थानानि आ
भ्यंतरिकाः वाह्यप्रदेशस्थाः नाटकीयाः दशरूपकनिरूपिकाः पादिसन्वयः तासां कलत्रादीनां नाटकीयानां यथोक्तकर्माणि पूर्वोक्त
प्रकारेणाह भवनापेक्षया —— निष्क्रान्ति भवनानि कार्याणि वासकपाल्यः स्त्रियस्या वासको यस्याश्चातीतस्तस्य सारिकाचारिकानुगतादिवाशय्या
स्थितस्य राज्ञस्ताभिः प्रहितमंगुलीयकं कुंकुमानुलेपनं स्वप्नं वासकं च निवेदयेयुः वासकः यस्याः संबंधी अद्यैव नीतः यस्याश्चाद्य अतीतः
पूर्वेद्युर्व्यतीतः वासकपाल्यः तदुक्तीसंबंधिसंगं धूपपुष्पानुलेपनाद्याः तत्सारिकाचारिकानुगताः राजपरिचारिका सहिताः स्वस्वाः दिवा
अपराह्णे ताभीराज्ञीभिरंगुलीयकं पोषमूर्मिकादि कुंकुमानुलेपनं कुंकुमरसपंकिलश्रीचंदनादिः स्वप्नवासकं ततदातेव कुसुमानि तत्र

कामसू रात्र्याः वासकपालिका आज्ञापयेत् । तस्य हितैषिता तां गृहीतमिति निवेदयेत् उत्सवेषु च सर्वासामानुरूप्येण पूजा आपानकं च उत्सवेषु वासंतिकादिषु
८५ बाह्याभिमतसमये आनुरूप्येण ज्येष्ठतायामनुसारेण पूजा वस्त्रभूषणपुष्पचंदनादि आपानकं पेयद्रव्यविशेषश्च गणत्तासर्वासां सर्वाभ्यः प्रेयसी
भ्यः देयं संगीतदर्शनेषु तत्त्वाति रेणानां निष्कासः संगीतदर्शनेन तत्र संगीतगीतादिसमये अंतस्थानि रात्रीणां अंतःस्थितानां अनिष्कासः निःसा
रणं न कार्यं वा स्थानामप्रवेशो न्यत्र वि------ चाभ्यः विदितशौचाभ्यः विज्ञातशुचिताद्दृश्यणवतीभ्यः अन्यत्र अभ्यासोवास्याशिता नामवि
ज्ञातानां अप्रवेशः अंतःकुतः अपरीक्षितस्य धर्मार्थयोगदुष्यतः पुरिकं अपरीक्षितस्य धर्मार्थ अप्रतिहतस्वधर्मसिद्ध्ययोगः एवं स्त्रीपुरवृत्तिः
कार्यः । प्रोक्तः पुरिकं अंतः पुरिकासवर्तनप्रकारः अत्रैव दाक्षीयप्रसिद्धश्लोकानाह पुरुषस्तु बहूनां दाराणां समात्स्यसमो भवेत् न चावज्ञां चोदा
सहेत लीकान्सहेत च अवज्ञामवमानं आसत्यलीकान् परस्परगर्हेणानि सहेत परिहरेत् एकस्यां या रतिक्रीडा विकृतं वा शरीरजं विस्रंभा
द्वा पुपाले भत्मव्यासनकीर्तयेत् रतिक्रीडा केलीविलासः स्वस्य विकृतं तस्या उपालंभं तत्कृता धिक्षेपं न दद्यात् असंख्यीणां सपत्न्याः कारणा
द्वचित् तथोपलभमानां च दोषैस्तमेव योजयेत् स्त्रीणां मध्ये कस्या अपि सपत्न्याः कारणादिविषये प्रसरं निग्रहत्वात् अंतथानथापि उपलभ ८५
मानां अन्यामधिक्षिपंती दोषैः मिथ्याभूतैः अन्यां रहसि विस्रंभैः अन्यां प्रसभपूजनैः रहस्यैः प्रीतियोगैश्च सर्वाः समनुरंजयेत् विस्रंभैः प्री

तिदानैः प्रसभपूजनैः वास्यदानैः बहुमानैः प्रियवचनैः रंजयेत् प्रत्येकं उद्यानगमनैः भोगैः दानैः तज्ज्ञातिपूजनैः रहस्यैः प्रीतियोगैश्च सर्वाः समनुरंजयेत् उद्यान
गमनैः संभ्रमयंभोगैः धात्रीज्ञातिभिः नैः वस्त्रादैः तत्रज्ञातीनां तत्स्त्राजादीनां पूजनैः संमाननैः प्रीतियोगैः वास्याभ्यंतरलैः एव कृसमयोद्यामुक्ता स्त्रियस्तामाह यु
वतिश्च जितक्रोधा यथाशास्त्रप्रवर्तिनी करोति वश्यं भर्तारं सपत्नीश्चाधितिष्ठति जितक्रोधा सपत्नीद्वेषरहिता शास्त्रप्रवर्तिनी तदुक्तकलाकुशला अधितिष्ठ
ति अधिकृत्य तिष्ठति तास्वाधिका भवतीत्यर्थः इति श्रीकाविपदवासमानतल्लक्तकाशीपरनिसनिवासिसहितो परिपाकपरिज्ञानसेसे वितभास्करनर
सिंहशास्त्रिविरचितवात्स्यायनसूत्रवृत्तौ चतुर्थाधिकरणे द्वितीयोध्यायः २ समाप्तश्चेदमधिकरणं सपत्नीषु ज्येष्ठा स्वतएकनिष्ठप्रवृत्ते पुनर्भूवृत्ते दुर्भगावृत्तं
आन्तःपुरिकं पुरुषस्य बाह्यप्रतिपत्तिः उक्ताः एवं पूर्वाधिकारेषु इह परसुखविशेषार्थच्छिन्नसांप्रयोगिकसुखहेतुहिकतद्र्वोच्छिन्नतद्धेतुं संप्रमुक्ताउ
भयविरोधितन्मात्रहेतुं सुखविशेषहेतुत्वसाम्येन प्रासंगिकं सांगमुपदर्शयति व्याख्यानकरणेत्यादिना व्याख्यानकरणाः परपरिग्रहोपभोगेषु साध्य
त्वमनत्ययोग्यत्व------ यतिं न्नतिनादि तः परीक्षितप्रख्यातकरणाः बहिर्मुखेंद्रियाः अवशीकृतेंद्रियाः इति यावत् अ-------- परिग्रहोपगमाः परदारगमन
शीला अपि तेषु परपरिग्रहेषु साध्यत्वेन प्रयत्न---- न त्वयमविच्छित्तिगम्यत्वं सगोत्रत्वादयः सेतदोषाहिंसं आयतिं यत्किंचिद् ऐहिकं तत्कालिकद्रव्या
दिफलं न वितीता कालिकलाभं चात्तात्कालिकाधर्महिंसादि न उपगमात् प्राक् परीक्षेत विचारयेत् गम्यत्वां गम्यानामंतरं क्रमं प्रतिपद्यमाने पश्येत् त्रशरी

का॰सू॰ शेपघातत्राणार्थं परपरिग्रहानभ्युपगच्छेत् यत्र येषु परपरिग्रहेषु दृष्टेषु कामं मनोभवं स्यात् तान् चक्षुःप्रीत्याद्यवस्थानः स्थाने द्वितीयतृतीयाद्यवस्थान्तरं प्र
८५ तिपद्यमाने वर्धमाने तत्र तदा प्राणशरीरोपघातत्राणार्थं शरीरस्योपघातत्वात् मूर्छाद्यवस्थानः रक्षणार्थं परपरिग्रहान् तानपि साधारणप्रायान् स्वतुल्या
वस्थानभ्युपगच्छेत् कामयेत दश तु कामावस्थाः कामावस्थाः मदनवृद्धिकालिकदशाविशेषाः तास्तु चक्षुःप्रीतिः दृष्टस्य दृश्यमनसोऽनुसंधानं संकल्पोत्पत्तिः
तत्संस्कारदृढाध्यवसायः निद्राच्छेदः नायकचिंतया जागरणं तनुता चिंतया शरीरकार्श्यं विषयेभ्यो व्यावृत्तिः स्रक्चंदनादिभ्यः अरुचिः लज्जाप्रणाशः वीतव्रीडेगुर्वा
दिसंनिधौ नामग्राहादिः उन्मादः चेतनाचेतनविषयकविवेकशून्यता मूर्छा वा सेंद्रियनिमीलनं मरणं निधनं छेभा ज्योत्स्नाज्योत्स्नायाज्योत्स्नादिसेवात
दुनके पलापहृद्रोयविपानायनश्रृंगारस्य कुटिलत्वपल्लवितत्वकुसु— नवहेतश्चक्षुःप्रीत्यादयः आदरादृश्नं च चक्षुःप्रीतिरित्यभिधीयते मनःसंगःप्रियतमे
निसं—स्वविश्रमः संकल्पो नायविषयमनोरथउद्रास्तनः जागरस्तु विनिद्रत्वे विरहादिसमुद्भवं कार्श्यमंगस्य तानवं अन्यत्राप्रीतिररतिः लोपितमहि
लासमर्यतपाभणितेमदनदुर्विनीतया यथाश्रुत्वागुरुजनोप्यसरति विलसितैर्मूरं उन्मादस्तुल्यवृत्तिश्चेतनाचेतनेष्वपि मूर्छा स्यान्तरवृत्तित्वात्स्यं
द्रियनिमीलनात् मरणमरणार्थेषु प्रयत्नः परीक्षार्थिनः इत्तिता सांलिंगानि ता सांप्रवस्थान्तांलिंगानि ज्ञापकानि उच्यंते तत्राकृतितो लक्षणतश्च युवत्याः ८५
शीलसत्यशौचानीसाध्यासाध्यतां चंद्रमद्वेगतो चलक्षयेदित्याचार्याः तल्लिंगेषु युवत्याः आकृतितः सौंदर्यविशेषात् लक्षणतः अलंकारादिसन्निवे

शविशेषात् तदभावाच्च शीलसद्वृत्तिसंसर्गसत्वाक्सत्तोशौचेष्वचिभृततो तदभावं अवस्थाश्वानुमापनेश्च साध्यासाध्यतोत्स्व कृतिसाध्यासा अत्वेचंद्र
मद्वेगतो स्वल्पम ध्योत्कटशणितो चलक्षयेत् अनुमिनुयात् अभिचारणदा कृतिलक्षणयोगानाभिंगितस्याकारस्यापन्नतिलश्च वीद्यायोषितः प्रवृत्तिवास्त्या
यनः आकृतिलक्षणयोमानो तदभावानो चव्यभिचारात् शीलतदभावादिसाध्याभाववस्यपिसचारत् इंगिताकारेभ्यो इंगितमभिप्रायसूचकवचनादिः
आकारो भ्रूविलासादिः प्रवृत्तिश्चेष्टा यं कंचिदुज्वलं पुरुषं दृष्ट्वा स्त्री कामयते तथा पुरुषोऽपि योषितमपेक्षयानुनप्रवर्तते इति गोणिकापुत्रः उज्वलं सुंदरं न
था सुंदरी अपेक्षया साध्यत्वाद्यनुमानेन तत्र स्त्रियः प्रतिविशेषः तत्र कामुकस्त्रीपुंमध्ये विशेषः अधिकविशेष उच्यते न स्त्री धर्ममधर्मं वापेक्षते कामयते परं परं
परं तु कामयते सुंदरं परमपि न कामयते सुंदरं स्त्री यमपि कार्यापेक्षयानुनाभियुंक्ते कार्ये पुत्रधनादिनाभियुंक्ते अभियोगं नाकांक्षते स्वभावाच्च पुरुषेणाभियुज्य
मानापि कीर्षेसपिव्यावर्तते स्वभावात् स्वाभाविकत्वात् अभियुज्यमानासंयोऽस्य माणाचिकीर्षती स्वयमभिकांक्षं सपिव्यावर्तते पराङ्मुखा निच्छंतीव तिष्ठति
तां योजयेदेव स्त्रियानपायबुद्धिश्चाभियुज्यमानोऽपि नास्ति ध्यतितयाबुद्धिः स्वयं परावर्तेबुद्धिः धर्मात्तु न सिध्यति कार्यसिद्धिं न प्राप्नोति निष्कारणमपिचाभियुंक्ते
निष्कारणमपि पुरुषव्यापारं विनापि अभियुंक्ते अभियोगायतते अभियुज्य स्वयं यत्नं कृत्वा तस्मिन्यत्नमाने नाभियुंक्ते न यतते परावर्तेत एव तिथावत् सिद्धायां
चमाध्यस्थ्यमपि गच्छति सिद्धायां कार्यसिद्धौ निश्चितायां माध्यस्थ्यमौदासीन्यं सुलभामवमन्यते दुर्लभामाकांक्षते इति प्रायोवादः सुलभां निरंतरसिद्धमत्री

वा.सू. द्विसंप्रयुक्तिं दुर्लभां असाध्यपरकीयां प्रायोवादः प्राचुर्येण स्त्रीस्वभावकथनं यत्तु वीरभद्रः प्रायोवादपदमकृत्य कारणमित्यादि त्रिसूत्रीं पुंपरतया व्याच
८६ ष्टे निष्कारणं तत्सेमन्तिं विना अभियुञ्ज्यापि लब्धुमशक्यां संयुञ्ज्यापि नाभियुङ्क्ते स्त्रजति सिद्धायां लब्धत एव वक्ष्यमाणा वालायां माध्यस्थ्यं उपेक्षां सुलभां अप्रयत्न
पश्यां दुर्लभां असौ ध्यां आकांक्षते चतुर इति तत् व्यावर्तनकारणानीत्यादि स्त्रीधर्मपरोऽन्तरं नियविरोधात् प्रायोवादपदापकर्षमपतेः पुंधर्मस्याग्निवत्
से माणात्वात् प्रयोगापयत्नं कृत्वा पराववर्तते न स्थितेः स्त्रीधर्मत्वेन पुंधर्मत्वायोगात् तथाबुद्धिर्न सिध्यतीति यद्वेसत्र विरोधात् अनिच्छया प्रवृत्तो चतुरत्वभं
गापत्तेश्चेर्ष्युपेर्ष्याद्विचक्षणेः तत्र व्यावर्तनकारणानि तत्र संदरे पि परपुरुषे व्यावर्तनकारणानि मनोनिवर्तनहेतवः उच्यन्ते पत्यावनुरागः अनुरागाः रु
ढः अपत्यापेक्षा अप्रासुक्तिकोपयोगिपुत्राकांक्षा अतिक्रान्तवयस्त्वं वयोतिक्रमः दुःखाभिभवः पुत्रमित्रादिवियोगेन मनस्तापः विरहानुपलम्भः वि
विक्तदेशालाभः अवज्ञयोपमेत्रयतद्इति क्रोधः अवज्ञया अवमानपुरःसरं उपमंत्रयते अकारयतीति अप्रत्तर्वी इति संकल्पवर्जनं अप्रतर्वीः अ
संभाविती तेनेनयोगः संकल्पवर्जनं चित्तपरावर्तनं इदं सर्वत्र यथायोग्यमनुवर्तते गमिष्यतीत्यनायतिः गमिष्यति मां विहाय देशान्तरं अनायतिरा
स्याः अन्यत्र संक्रमनतिर्वा अन्यत्रान्यस्यां असेवनाकारः उद्वेगः असंवृताकारः असंरक्षितस्वरूपः साहसिक इति यावत् इति हेतो रुद्वेगो भीतिः ८६
मित्रेषु निःसृष्टभाव इति मित्रेषु सखिजने निःसृष्टभावः विसृष्टरागः तेषु पेक्षाश्च स्वकाभियोगीत्याशंका तेषु त्वदोरेषु अपेक्षा अपि संतानुरागवान् अ

पितुश्च स्वकाभियोगी निष्कलंका दाचित्कं संप्रयोगाकांक्षीति आशंका संदेहः तेजस्वीति साध्वसं तेजस्वी तीक्ष्णः चंडवेगः समर्थो वेति भयं मृग्याः चंडवे
गः अतितीक्ष्णसंप्रयोगः समर्थः प्रतिबलीमृग्याः न्यूनपरिमाणायाः नागरिकः कलासु विचक्षण इति व्रीडा साविस्वेनोपचरितः इति च नागरिकः नाग
रसंचारी अतएव कलासु वा अव्याकांड विचक्षणादिति ग्रामीणाया व्रीडा नितिकारिणी साविस्वेन वा लज्जा व्रीडा स्वभ्रान्तस्तेन अदेशकाल ज्ञत्वस्य सू
या अतिदेशकालज्ञः हासविलासादिषु विविक्तदेशाद्यनभिज्ञः परिभवस्थानमिति स्ववहुमानः परिभवस्थानं सर्वेनिंद्यः अबहुमानउपेक्षा आकारितोपिन
वुध्यत इत्यवज्ञा आकारितः इंगितेनात्रादिसंज्ञाया आहूतोपि न जानातीत्यभिमतं शशोमंदवेग इति च हस्तिन्याः शशः हस्वपरिमाणः मंदवेगः स्वल्परागः
हस्तिन्याः पृथ्वीकायाः मनोभ्यमाभ्रदनिष्टमित्यनुकंवा मतः मन्निमित्तेन अस्य कुलीनस्यानिष्टं इह परवि——ः आत्मनि दोषदर्शनान्निर्वेदः दोषदर्शे
नात् वहुकुलीनापयशः संपादनादि प्रयुक्तदोषानुसंधानात् निर्वेदः अरागः विदितासती स्वजनवहिष्कृता भविष्यामीति भयं विदिता परगामिन
या पलितदर्शनादरः पलितोद्वेगः पत्या प्रयुक्तो मां परीक्षत इति परामर्शः पत्यामसतीनाप्रयुक्तः मन्मनः परीक्षार्थे नियुक्तः सन् परीक्षते प्रतिक्षणानि
रीक्षणादिभिः धर्मापेक्षा चेति धर्मोपेक्षा पातिव्रत्यपालनेच्छा इतिः स्त्रीधर्मसमाप्तीसूचकः प्रायोवाद इत्यनुषज्यते वा पुंकार्यमाह तेषु दात्मनि ल
क्षयेत् सादित एव पारिच्छिंद्यात् आदित एव संयोगात् पूर्वमेव तेषु तेषु निमित्तेषु मध्ये यत् यत्किंचिदपि निमित्तं आत्मनि स्वविषये लक्षयेत् मनसा

चा॰सू॰ निश्चिनुयाच्चेत्तसा तत्तन्निश्चयं तस्याः परिच्छिद्यान्निवर्तयेत् तत्प्रकारमेवाह तत्प्रकारमेवाह ऽर्थित्वयुक्तानि रागवर्धनात् ऽर्थित्वयुक्तानि पतिपुत्राद्यनुरा
८० गादिरूपनिमित्तानि रागवर्धनात् स्वस्मिन्ननुरागाधिक्यजननात् छिद्राद्वितीति सर्वत्रानुषज्यते ऽशक्तिजान्युपायदर्शनात् ऽशक्तिजानि शक्त्यल्पत्वहतिनीत्यादि
प्रयुक्तनिमित्तानि उपायदर्शनात् स्वकौशल्यप्रकटनात् बहुमानकृतान्यतिपरिचयात् बहुमानकृतानि ऽप्रतर्क्यत्वादीनि ऽतिपरिचयात् ऽस्पृष्टदर्शनेन स
ह्यापादैः परिभवकृतान्यतिशौण्डीर्यात् परिभवकृतानि परिभवस्थानादीनि ऽतिशौण्डीर्यात् प्ररूढप्रौढिमप्रदर्शनात् वैचक्षण्याच्च ऽप्रदेशकालत्वादीनि
वैचक्षण्यात् विचक्षणताप्रकटनात् तत्परिभवजानि प्रणस्यात्तत्परिभवजानि तस्य नायकस्य तस्मात्त्वस्याः परिभवजानि परिभवशङ्काजन्यानि मत्तोऽस्य माभू
दद्वयत्येतादीनि प्रणस्याप्रहीभावादिना भययुक्तान्याश्वासनादिति भययुक्तानि पत्याप्रयुक्तः हस्यादीनि ऽऽश्वासनात् प्रसाधनात् स्त्रीपुरुषयोरुत्तमी प्रा
येणेति द्यूः ऽमीवश्यमानाः सिद्धाः सिद्धिसाधनानि तत्र पुरुषस्य सिद्धिसाधनान्याह कामसूत्रे तः एतन्न्यायकुशलता सर्वत्र भावप्रधानो निर्देशः कथाख्यान
कुशलः प्राचीननायकवृत्तान्तवर्णनचतुरः बाल्यात्प्रभृति संसृष्टः संसृष्टः ऽप्रवृत्तः प्रवृद्धयौवनः तरुणः क्रीडाकर्मादिना ऽगतविश्वासः क्रीडाकर्मादिना ऽऽ
वर्ल्यं सह क्रीडया ऽऽगतविश्वासः लब्धप्रत्ययः प्रेषणस्य कर्ता प्रेषणस्य तांबूलादेः कर्ता प्रेषयिता उचितसंभाषणः सम्यगुचितवक्ता प्रियस्य कर्तोऽप्रियस्य ८०
ऽभिमतकार्यस्य ऽन्यस्य भूतपूर्वो दूतः ऽन्यस्य नायकांतरस्य कृतदौत्यः तस्या ऽपि मर्मज्ञः ऽत एव मर्मज्ञः रहस्यदोषवेत्ता उत्तमया प्रार्थितः उत्त

मयाधनकुलाद्याभिरुच्याऽसंख्यापकृन्नं संसृष्टः संख्यानायिकायाः संसृष्टः संप्रयुक्तः सुभगाभिख्यातः सुभगः सुंदर इति ऽभिख्यातिः प्रसिद्धः सहसंवृद्धः
सहवयासार्धं संवृद्धः वृद्धिं प्राप्तः प्रातिवेश्यः समीपगृहवासी कामशीलः कामुकः तथाभूतः परिचारकः तथाभूतः कामी सन्परिचारकः स्वोपचारक
तो धात्रेयिकापरिग्रहः धात्रेयिकया वृत्तः नववरकः नववयस्कः स्वार्थकप्रेक्षोद्यानत्यागशीलः प्रेक्षानायिकामुखावलोकनादौ उद्यानं उद्यानविहारः
त्यागो धनादेः एषु शीलः निरतः वृषप्रसिद्धप्रतापः वृषः श्रेष्ठ इति सिद्धप्रतापः प्रसिद्धगुणः साहसिकः निर्भीकः विद्यारूपगुणोपभोगैः परस्परातिशयिता
विद्याश्च तुःषष्टिकलाः रूपं सौन्दर्यं लावण्यं गुणाः ऽनुरागदैर्यौदार्यादिः उपभोगाः सुरतचातुर्येणैः परस्परातिशयिता महार्हवेषाचार इति महार्हो स्वप
तेऽधिकौ वेषाचारौ ऽलंकारस्तुवर्तनं यस्य चाट्वादिपरिग्रहः इति पुरुषगुणाः स्त्रीगुणानाह ऽयत्नसाध्यायोषित इमाः दृश्यमानाः ऽयत्नसाध्याः
ऽनतिप्रयत्नसाध्याः ऽभियोगमात्रसाध्याः योषितः सविलासनिरीक्षणमात्रसाध्या उच्यन्ते द्वारदेशावस्थायिनी द्वारदेशावस्थायगृहद्वेहलीप्रदेशः प्रासादा
द्राजमार्गावलोकिनी प्रासादस्य हर्म्यस्थलं प्राप्य ऽपि पंचमीराजमार्गो बहुजनसंचारप्रदेशः तरुणप्रातिवेश्यगृहे गोष्ठीयोगिनी प्रतिवेशः स्वसमग्र
हं तत्र भवः प्रतिवेश्यः तरुणश्चासौ प्रातिवेश्यश्च तेन सह गृहे तद्गोष्ठीयोगिनी रहसि सहासस्य ज्ञापयन्ती सततप्रेक्षिणी परपुरुषसाभिप्रायनिरीक्ष
णशीला प्रेक्षिता पार्श्वावलोकिनी पुरुषेण प्रेक्षितासती चंचलदृगं वलावलोकिनी ऽकारणं सपत्न्याधिविन्ना ऽकारणं निर्हेतुकं सपत्न्या ऽवलया ऽप्र

वा॰सू॰ पिविन्नातिरस्कृता भर्तृद्वेषिणी तदकौशल्येनान्यासक्ता वा विद्विष्टा परिहारहीना च विद्विष्टा सौंदर्यप्रभावात्स्त्रीभिरस्कृता परिहारहीना कलहे सति भर्त्रा
८९ प्रियवचनैरपरितोषिता क्रोधानिरपत्या संतानरहिता जातिकुलनीत्या विपन्नापत्या जातिर्ब्राह्मणत्वादिः कुलं पित्रादिः नीतिः सदाचारः एतैः विपन्ना रहि
तापत्या चतथागोष्ठीयोगिनी बहुचतुरलभाषिणी प्रीतियोगिनी प्रीतिरस्त्रकक दाप्नुवती कुशीलवभार्या गायककलत्रं मृतपतिका बालविधवा दरिद्राद
द्रावहुभोगा दरिद्रा अन्नादिरहिता अतएव बहुभोगा वा सा अभ्यंतरभोगरहिता ज्येष्ठस्य भार्या बहुदेवरिका ज्येष्ठस्य कालतः बहुदेवरिका अनेकस्वामिन्या त
कासतीते स्वमानिता बहुमानिनी न्यूनभर्तृका कौशल्याभिमानिनी बहुमानिनी अन्यासक्ता पत्यावसते तेष्यौ कोपवती न्यूनभर्तृका बालपतिका कौशल्याभिमा
निनी कामकेलिचातुर्याभिमानवती भर्तृमौर्ख्येणोद्विग्ना भर्तृमौर्ख्येण पत्युरदकौशल्येन उद्विग्ना दुःखिता अविशेषज्ञतया लोभेन च कन्याकाले यत्नेन व
रिता कथंचिदलब्धाभियुक्ता तदानीं समानशीलबुद्धिमेधाप्रतिपत्तिसात्म्या प्रकृत्या पक्षपातिनी कन्याकाले वा लोभस्त्याः अविशेषज्ञतया केलिविशेष
तारहिततया लोभेन पित्रादेर्धनादिसत्तया यत्नेन धनव्ययेन कथंचित्कलादिरहितेन वरिता वृता अत एवालब्धाभियुक्ता अप्राप्तस्वाभिमतसंप्रयोगा
तदानीं तारुण्यदशायां समानानि सुसमानाशीले वृत्तिः बुद्धिः प्रज्ञा मेधा प्रतिभा प्रतिपत्तिर्ज्ञानं सात्म्यं स्वस्वभावः एतान्नियम्य प्रकृत्या स्वभावेन पक्षपाति ८९
नी परिग्रहाभिलाषिणी अनपराधे विमानिता अनपराधे अपराधं विनापि विमानिता पत्या अधिक्षिप्ता तुल्यरूपाभिरधः कृता पत्युपेक्षिता सती

तुल्यरूपाभिर्योनभिरधःकृता तिरस्कृता प्रोषितपतिका दीर्घप्रवासपतिका ईर्ष्यालुपूतिव्यसनक्लीबदीर्घसूत्रकापुरुषकुब्जवामनमणिकारविरूपग्राम्य
दुर्गंधिरोगिवृद्धभार्याश्चेति ईर्ष्यालुः सर्वत्रैर्ष्यास्वभावः पूतिः दुर्गंधः व्यसनः नेत्रविकलः क्लीवः नपुंसकः दीर्घसूत्रः अक्षिप्रकारी कापुरुषः कुत्सितः कुब्जः
विकृतमध्यदेशो वामनविशेषः वामनः ह्रस्वांगः मणिकारः कर्मकारविशेषः विरूपः निंद्यरूपः ग्राम्यः हेयगुणः दुर्गंधरोगी श्वित्री वृद्धो गतवयस्कः एतेषां भा
र्याश्च साध्याः इच्छा स्वभावतो जाता क्रियया परिबृंहिता बुध्या च संस्थिता दृढा स्थिरा स्यादनपायिनी स्वभावतः स्वत एव जाता उत्पन्ना क्रियया नायकोपायैः
परिबृंहिता वर्धिता बुध्या नायकप्रवृत्त्या संस्थितः निवर्तित उद्वेगानि वृत्तिकारणं यस्या एतादृशी इच्छा योषितः अनपायिनी अविच्छिन्ना स्थिरा च नायकेन व
ति इममेव भंग्यंतरेणाह सिद्धतामात्मनो ज्ञात्वा लिंगान्युन्नीय योषितां व्यावृत्तिकारणोच्छेदी नरो योषित्सु सिध्यति आत्मनः स्वस्य सिद्धतां स्वत्रत्वादि
पूर्वोक्तसिद्धिमत्तां ज्ञात्वा निश्चित्य लिंगानि लिंगगम्यभावैर्लिंगैः पूर्वोक्तैः उन्नीय अनुमाय व्यावृत्तिकारणोच्छेदी व्यावृत्तिकारणानि परस्परसानुरागादिपू
र्वोक्तानि वृत्तिकारणानि उच्छिनत्ति रागवर्धनादिना निवर्तयतीति तथा योषित्सु सिध्यति योषिद्विषयकसिद्धिमान् भवति इति श्रीकविपदवाक्यप्रमाणतत्त्व
काशीपुरनित्यनिवासिन वरसरसिकजनमानससरसिजभा भास्करेण नृसिंहशास्त्रिकृतवात्स्यायनसूत्रवृत्तौ पंचमेधिकरणे प्रथमोध्यायः १ एवं प्र
नतिप्रयत्नसाध्यस्त्रीविषयवशोपायानुक्ता प्रसंगस्याप्रयत्नसाध्या अतदुपाया उच्यन्ते इति सूचयितुं वक्तुमनुवदति स्त्रीपुरुषशीलावस्थापनं

वा॰सू॰ यावत्तेन कारणेनाभिद्योतितसिद्धाः पुरुषा अप्रयत्नसाध्या योषित इति आदितस्त्रयो विशेषः कन्यास्वयमभियोगसाध्या न तथा दूत्या कन्या अविवाहिता स्व
२९ यंस्वयमभियोगसाध्यास्तासादुपायप्रयोगवश्या यथा भवति तथा दूत्या दूतीसाध्या न परस्त्रियस्तु सूक्ष्मभावाद्दूतीसाध्या न तथात्मनेसाचार्याः
परस्त्रियः परकान्ताः यतः सूक्ष्मभावाः असंसक्तरहस्यविज्ञेयाभिप्रायाः अतो दूतीद्वारा साध्याः यथा तथा तेन प्रकारेण आत्मनास्वयमुपायप्रयोगेण
साध्या भवन्ति सर्वत्र शक्तिविषये स्वयं साधनमुपपन्नतरं दुरुपपादत्वात्तस्य दूतीप्रयोग इति वात्स्यायनः सर्वत्र कन्यापरस्त्रीसाधारणे न शक्तिविष
येसामर्थ्ये सति स्वयं स्वत एव साधनं उपायप्रयोजनं उपपन्नतरं अप्रासिकफलतया प्रशस्ततमं तस्य स्वयंप्रयोगस्य दुरुपपादत्वात् अशक्तत्वा
द्धेतोः दूतीप्रयोगः तत्र प्रैषणं वस्तुतस्तु नायिका त्रिविधा तीव्ररागा गूढरागा मध्यरागा च आद्ययोः स्वयंप्रयोगः अन्ययोस्तु दूतीद्वारा स्वयंप्रयोज्या
पि द्विविधा अव्याजेन दर्शनयोग्या व्याजेनेति तत्रेदं तत्सर्वमाह प्रथमसाहसे साहसिना प्रथमसाहसा अनियन्त्रणसंभाषाश्च स्वयं प्रयातिः ॥
प्रथमसाहसाः प्रथमतः असंतापरिचितसमय एव सहसा वश्याः उत्कटरागा इति यावत् अनियन्त्रणसंभाषाः अव्यवस्थितवचनाः मंदरागा इति
यावत्ताः प्रतिस्वयं स्वत एव प्रयातिः गमने कार्यो प्रयोजनाभावाद्दूर्धनाये स्वतात्रे तिभावः तद्विपरीताश्च दूत्येनेति प्रायोवादः तद्विपरीताः उत्क २९
विपरीताः मध्यमरागा इति यावत् दूतीसाध्या इति शेषः स्वयमभियुज्यमाना हृत्तादाने व परिचयं कुर्वीत स्वयमभियुज्यमानः स्व न एव स प्रयोगायय

तमानः आदावेव पूर्वकं चित्कालं परिचयसख्यं तस्यास्स्वाभाविके दर्शने प्रायत्निकं च तस्याः स्वपरिचयनीयायाः दर्शने संततसादरावलोकनं अप्राय
त्निकं स्वाभाविकं अव्याजजमिति यावत् प्रायत्निकं यत्किंचिद्व्याजसाध्यं स्वाभाविकमात्मनो भवनसन्निकर्षे तत्र स्वाभाविकं प्राग्द आत्मनःस्व
स्य भवने तस्याः प्रायत्निके मित्र जाति महामात्र वैद्य भवनसन्निकर्षे वियाहयतो स्वव्यसनोद्यानगमनाचारेषु मित्रं स्वसखा जातिः समान जा
तिः महामात्रो राजपुरुषः वैद्यश्चिकित्सकः एतेषां अन्यतमभवनसन्निकर्षेत गृहे चेत् प्रायत्निकं तद्गृहगमने व्याजिकं तद्दर्शने उत्सवो देवतादेः
आचार्य— व्रते एषु परस्परयोगे सति च प्रायत्निकमिस्यन्वयः दर्शने चास्याः साकारं सततं प्रेक्षणं दर्शने तन्निरीक्षणात् स्रोतस्याः मस्यो विलासिनी
विषये साकारं भ्रूभंगसहासमक्षणद्विगुणावत् सततं पीनः प्रत्येन कार्ये केश्चसंयमनं स्वकेश सज्जीकरणं नखाच्छुरणं नखानां सशब्दसंघर्षणं अ
धरोष्ठविमर्दनं साकूतेद्दतैः संदेशनं आभरणप्रह्लादनं स्वाभरणोद्दष्ट्वा संश्लाघनं तास्ताश्च वयस्यैः सार्धं लीलाः वयस्यैः स्वसमानवयस्कैः सखिभिः
सार्धं ताः ताः प्रसिद्धाः लीलाः केलुकाद्विक्रोशा तत्स्वम संकुर्यात् प्रेक्षमाणायाश्च सर्वं द्व्यापारापदेशिनश्च कथाः प्रेक्षमाणायाः संमुखे विद्यमाना
याः तस्याः तत्सेवद्व्यापारापदेशिनः तदोपहावभावादिचेष्टां वा धकाः वयस्यैः कार्याः स्वागोपभोगप्रकाशनं स्वागः स्वस्य वितरणं भोगः प्रशस्तस
मतासमस्तवन्हनुभवः तयोः प्रकाशनं कथनं सख्युरुत्संगे निषण्णस्य सांगभंजं भणं उत्संगो समीपे सांगभंगं सगात्रविनामं जंभणं मुखव्यादा

का॰सू॰ नंभ्रूविक्षेपः विक्षेपः सविलासकंपनं मंदवाक्यता मंदस्वरभाषणं तदास्यश्रवणं नादरेण तद्वचनश्रवणात् कुतूहलं तामुद्दिश्य बालेनान्यज
९० नेन सह अन्यापदिष्टद्व्यर्थाः कथाः तामुद्दिश्य तस्याः श्रुण्वंत्यां बालेन सह तास्यानभिज्ञेन अन्यजनेन सह कथा वा अन्यापदिष्टः लोकवार्त्तया प्रतीयमानाः
द्व्यर्थाः प्रकृताप्रकृताभयपराः तस्यां स्वयं मनोरथावेदनं तस्या विषये स्वस्य मनोरथावेदनं नायिकया नग्नाः स्वाभिप्रायसूचकं वा संवेदनं अन्याप
देशेन तामेवोद्दिश्य अभिविलिखनं अन्यापदेशेन निमित्तान्तरव्याजेन अभिविलिखनं अभीष्टस्याभिमतविलेखनं बालस्य चुंबनमालिंगनं च बालस्य कस्यचि
त् जिह्वया चास्य ताम्बूलदानं अस्य बालकस्य प्रदेशिन्या हनुघट्टनं च प्रदेशिन्या तर्जन्या बालस्य हनुघट्टनं कपोलप्रांतघट्टनं योदनं तत्र तत्र च यथावकाशं
प्रयोक्तव्यं यथावकाशं यथासमयं तत्र तत्र उरःपार्श्वतो दन्तादि बालकस्य कार्यं तस्याः स्वोत्संगगतस्य लालनं क्रीडनकानां चास्य दानं अस्य बालस्य क्रीडन
कानां क्रीडासाधनानां ग्रहणं बालेन सन्निकृष्टत्वात् तेन बालेन सन्निकृष्टत्वात् सहितत्वात् ग्रहणं तत्स्वीकारव्याजेन अंगेनांगस्पर्शमपि कथायोजनं
बालकस्य विलासगोष्ठीकरणं तत्संभाषणक्षमेण जनेन सह प्रीतिमासज्य कार्ययोगः तत्संभाषणक्षमेण तया रहसि संभाषणचतुरेण जनेन सह हृद् वा
पिना प्रीतिं सख्यं आसज्य संपाद्य कार्ययोगः स्वकार्यसाधनं तदनुबंधं -- गमनागमनप्रयोजनं तदनुबंधं तादृशमित्रसंभाषणेन गमनागमनप्रयोजनं नापि ९०
कारणं पुनः पुनरागमनप्रयोजनं प्रष्टुः कथयेत् संश्रवे चास्या नामपश्यतो नामकामसूत्रसंकथा संश्रवे श्रवणयोग्यप्रदेशे अपश्यतो नायक प्र प॰

श्यतेन वक्ता मस्त्रसंकथा एतच्छास्त्रविचारो वयस्यैः प्रसक्ते च परिचये तस्या हस्ते न्यासं निक्षेपं च विदध्यात् परिचये सख्ये प्रसक्ते अंकुरिते सति न्यासं तत्काला
नुपभोग्यं वस्तु निक्षेपं तद्विपरीतं प्रतिक्षणं दिने दिने चैकैकशः गृह्णीयात् प्रतिदिनं दिने दिने प्रतिक्षणं तत्तदुत्सवकाले एकैकशः निक्षेपादेकदेशं गृह्णीयात्
गृहीत्वा तया सह भक्षयेत् यत्सौगंधिकं पूगफलानि च तामात्मनो दारैः सह विस्रंभगोष्ठ्यां विविक्तासने च योजयेत् विस्रंभगोष्ठ्यां निश्वाससूचकस्य
लापकाले विविक्तासने विजने दारैः सह स्वकलत्रसमेते धाम्नि वसति यावत् प्रजत् स्वप्रसिद्धं सौगंधिकं चंदनादि पूगफलानि ताम्बूलं तानि प्रतियोजयेत् दद्या
त् नित्यदर्शनार्थं सुवर्णकारमणिकारवैकटिकनीलीकुसुंभरंजकादिषु कर्मार्थिन्यां अनश्च वश्यैरेषां संपादने च योजयेत् नित्यदर्शनार्थं नित्यसंदर्श
ननिमित्तं सुवर्णकारः विचित्रभूषणकर्ता मणिकारः कृत्रिमपुत्रिकानिर्माता वैकटिकः विचित्रकटादिकारकः नीलीकुसुंभौ वस्त्ररंजकौ एषां गृहेषु तस्याः कर्मा
र्थिन्यां तत्र कार्यार्थिन्यां स्वयं वश्यैः दासादिभिः एषां तत्कार्याणां संपादने स्वसमीपप्रापणे योजयेत् यत्नेन स्वयं प्रयत्नेन प्रयतेत तत्सेवयात् तदनुष्ठानर
तस्य च लोके विदितो दीर्घकालं दर्शनयोगः तदनुष्ठानात् तस्य उक्तोपायप्रयोगकुशलस्य प्रविदितः प्रख्यातः दर्शनयोगः तद्दर्शनलाभः भवति तस्मिन्ध्यान्ये
षामपि कर्मणामनुसंधानं तस्मिंस्तद्दर्शनविषये कर्मणां अभिमतकार्याणां अनुसंधानं करणं भवति येन कर्मणा द्रव्येण कौशलेन चार्थिनी स्यात् तस्य प्रयोगाभु
क्तिमागाम् उपायविज्ञानं चात्मायत्तं दर्शयेत् कर्मणा वस्त्रादिक्रयविक्रयकार्येण द्रव्येण क्रीडासाधनद्रव्यविषये कौशल्येन क्रीडाचातुर्यविषये अर्थिनी अ

वा॰सू॰ पेक्षितानस्य। अपेक्षितस्य प्रयोगे करणं उत्सङ्ग उत्सङ्गे संपादनं जानामहं रक्षणे उपायविज्ञानं कौशल्यं तच्च आत्मायत्तमदधीनेति दर्शयेत्। ब्रूयात् पूर्वप्रवृत्ते पु
९१ लोकचरिते पुद्गव्यगुणपरीक्षास्तत्त्वात्तस्याजिनेन च सह विवादः पूर्वप्रवृत्तेषु लसख्यातं संवृत्ते स पादितेषु लोकचरितेषु लोकप्रसिद्धक्रयविक्रयादिषु विषये
द्रव्यगुणपरीक्षासु वस्त्रं वस्त्रादिगुणाः तदीयनीलपीतादिवर्णेः तेषां परीक्षासु सचीनत्वादिविशेषेषु विवादः तत्कृतोपसर्गात् क्रयविक्रयविक्रयादिषु न्यू
नाधिकत्वकथनेन कलहः तत्र निर्दिष्टानि विपणितानि निर्दिष्टानां प्राश्निकत्वेन योजयेत्। तत्र तद्ग्रहे निर्दिष्टानि सिद्धानि विपणितानि क्रीतानि विक्रेयाणि च वस्तूनि
तेषु विषये एतां स्वामिमतां प्राश्निकत्वेन मल्लादिवयस्यैः प्रतिप्रश्नकर्त्रीं योजयेत् कुर्यात्। तया तु विवदमानोऽन्यत्र निरूपितिकुर्यात्। विवदमानः मल्लविषये तत्सं
मता। अन्यत्र। अन्यं प्रति तां न्यस्तं तेन मल्लं च दृष्ट्वा तथा कुर्यात्। इति परिचयकारणानि इति एवंप्रकाराणि। कृतपरिचयां दर्शितेङ्गिताकारां कन्यामभियोगेनाभियुं
जीत कृतपरिचयां उक्तोपायैर्लब्धविश्वासां अत एव दर्शितेङ्गिताकारां कन्यामभियोगेनाभियुञ्जीत कृतपरिचयां उक्तोपायैर्लब्धविश्वासां अत एव दर्शितेङ्गिताका
रां सहासमृदुवचनावलोकनादिना ज्ञापितस्याभिप्रायां पश्चात्तां प्रौढामपि कन्यामिव मुग्धामिव उपायतः शनैःस्पर्शनेन मृदुचुम्बनादिभिरभियुञ्जीत प्रथमं यो
जयेत्। प्रायेणानुतत्र सत्त्वभावेऽभियोगाः कन्यानाम संप्रयुक्तत्वात्। तत्र कन्यासु सूक्ष्माः कोमलाः। अभियोगाः आलिङ्गनादयो न वेतीह कुतः कन्यानां मुग्धानां असं ९१
संप्रयुक्तत्वात्। अनभ्यस्तसंयोगत्वात्। स्तनपस्तानेवस्फुटमुपदध्यात्। हस्तेषु प्रौढासु तान् आलिङ्गनादीन् स्फुटमेव गाढमेव उपदध्यात्। प्रयुञ्जीत प्र

वृत्तत्वात् संदर्शिताकारायां निर्भिन्नभावायां तावद् अस्यामिति गोष्ठीगमनोपभोगव्यतिकरे ध्यानीयोपयुञ्जीत प्रवृत्तत्वात्। किञ्चिल्लिङ्गचि स्पर्शनचुम्बनालिङ्गनादिषु सस्य
प्रवृत्तत्वात् निर्भिन्नभावायां किञ्चिद्विदितरागायाम् अत एव दर्शिताकारायां स्मितभाषणासादरावलोकनादि विलासवसांस स तद्व्यापारेणोद्वेजकवस्त्रमाण
वस्तु निगोष्ठीपास्य एतद्या पःगमने विहारवनं प्रतिव्यतिकर असंभोगार्थे मे कत्र स्थितिः आनीयस्व यमानीयत तद्भूतदलाउपयुञ्जीत तयागत्तीयात् उत्तरीय
कण्ठलीयककुसुमपरिवर्तने उत्तरीयकं उपरिवस्त्रं अङ्गुलीयकं अङ्गुल्याभरणं परिवर्तनं एषामन्योन्यं संदधिनोऽबुद्धिपूर्वकं विनिमयः तत्र महार्हगंधमालीयेस्या
त्। तत्र तदा महार्हं विचित्रवस्त्रालंकारादिगंधसुगंधिपुष्पचंदनादि आत्मीयं स्वशरीरालंकारमस्ते स्यात्। कुर्यात् तद्वस्त्रास्वतो बूलम्य हणं तद्वस्त्राविलासिनी
करात्। गोष्ठीगमनोद्यतस्य तत्केशहस्तकुसुमयाचनं गोष्ठीगमनोद्यतस्य गोष्ठ्यां सद्यापादौ गमनमन्यत्र तयोह्यतस्य स्वासतत्केशहस्तकुसुमयाचनं केशे
प्रपाशस्थकुसुमानां तद्भूतेन याचनं स्वयं तदस्य महार्हगंधस्य हणीयम् दशनपदचिह्नितं साकारं वदयान महार्हगंधं महार्हे वस्त्रादिगंधं सुपुष्पादिस्व
यं दत्त दशनपदं तस्ततस्य हरणीयं परस्पराभिलषितं चतत् तद्वते न चिह्नितं यथा तथा साकारं स्वाभिप्रायसूचकसहावलोकनं तया दद्यात्। हर्दंस्व हस्तालस्या
प्युपलक्षणं अधिकैरधिकैश्चाभियोगैः साध्वसविच्छेदनं अधिकैः स्निग्धक्रमेणाभियोगैः आलिङ्गनमवस्तादिभिः साध्वसविच्छेदनं लज्जाभयनिषर्तनं कुर्या
क्रमेण विविक्तदेशगमनं विविक्तदेशो महस्थलं आलिङ्गनं चुम्बनं तत्र गाढालिङ्गनचुम्बनं पूर्वीक्तदेशेषु तांबूलस्य ग्रहणदाने स्महणं तद्भूतात्। दानं स्व मु

वा॰सू॰
९२

स्त्रान् पुष्पाणां च परिवर्तनं पुष्पाणां परस्परं धृतानां गुह्यदेशाभिमर्शनं चेत्यभियोगाः गुह्यदेशाभिमर्शनं शनैः स्तनयोस्तस्पर्शेन रशनानीवीमोचनादेरुपलक्षणं
चानयोरभिमतकरणं यत्र चैकाभियुक्ता न तत्र परामभियुञ्जीत यत्र देशे काले च अभियुक्ता उपायैर्वशं नीता नाविश्वासापत्तेः यत्र या दृष्टानुभूतविषयास्त्रियो
परिहेत्तामुपगृह्णीयात् प्रियोपग्रहैः अभिमतकार्यैः यत्रैव दृष्टानुभूतविषया रागवृद्धिर्वा तयास्त्रिनानुभूता तैः उपगृह्णीयात् उद्दीपयेत् अन्यत्र दृ
ष्टसंचारत्वाद्रमीयत्र नायकः न तत्र योषितं कांचित्सुप्रापामभिलषयेत् तद्रमी यत्र यत्ता अन्यत्र दूरदेशे प्रतिदृष्टसंचारः ज्ञातगमनश्चेद्भवति तदा नायकः वि
लासीत्सुप्रापां अनतिप्रयासलभ्यां कांचिदपि योषितं नाभिलषयेत् न सजेत् शङ्कितां रक्षितां भीतां सश्वश्रूकां च योषितं न तर्कयेत् तमेधावी एतेन प्रसयमा
त्मनः शङ्कितां लोकात् रक्षितां भर्तोपसादिभिः भीतां पतिव्रतत्वात् सश्वश्रूकां निसिंतसन्निहितां प्रसवमानां न तर्कयेत् निष्फलापकीर्तिभीरुत्वान्नियतेन इति
श्रीकविषट्वाकमानतत्त्वज्ञकाश्रीपुरनिवासिभेदमतमहांधकारनिराधुभास्करनृसिंहशास्त्रिकृतवात्स्यायनसूत्रवृत्तौ पंचमेधिकरणे द्वितीयो-
ध्यायः २ भास्करनृसिंहशास्त्रीशाविमदनस्य पंचमाधिकृतौ भावपरीक्षाध्यायं व्याख्यातारख्यातसाहितीसरणिः एवं परिचयपूर्वकोक्ताभियोगप्रयोगा
नन्तरं तस्याः प्रवृत्त्याभावपरीक्षाप्रकारं कथयिष्यन्नुक्तानुवादेनोपजीवकत्वसंगतिं सूचयति परिचयकारणानि अभियोगाः प्रागुक्तश्चतुर्विधः अभियुञ्जानो ९२
योषितो प्रवृत्तिं परीक्षेत तया भावः परीक्षितो भवति अभियुञ्जानः पूर्वोक्तान्तरीयपरीवर्तनादिस्पर्शनान्ताभियोगकर्ता प्रवृत्तिं चेष्टां परीक्षेत सम्यक्काश्येत् किम-

र्थं न यावित्र्याभावः तदीयरागाभिवृद्धिः परीक्षितः सम्यगनुमितो भवति तत्प्रकारमेवाह अभियोगं चेत्प्रतिगृह्णीयात्त्रयं त्रमहरेवानां दूतेनो साधयेत् अ
भियोगं आलिंगनचुंबनादिकं प्रतिगृह्णीयात् अंगीकरोति तत्र तदा येत्रयस्य अहरेवानाम प्रदर्शयन्तीदूत्या मर्मज्ञया अप्रतिगृह्णतस्याभियोगं पुनरपि संस्पृश्य
मानो द्विधाभूतमानसां विघातां क्रमेण साधयेत् तद्विशेषं आलिंगनादौ तं अभियोगं कृतं प्रतिगृह्णवह्वपीवर्तनतो वृलाद्वियत्किंचिदेवस्वीकरोति तां नाद
र्शितसंज्यमानो संयोज्यमानां द्विधाभूतमानसां संदिग्धमानमानसां क्रमेण योगीकृताभियोगावर्तनेन अप्रतिगृह्णतस्याभियोगं सविशेषमलंकृता चेत्सुनर्नदृश्येत ता
भिगच्छेत् चुविविविक्तेचवलाहूहणीया विघात् अलंकृता चंदनपुष्पादिना दृश्येत सहासकटाक्षं कदाचित् सा दृश्यते च नाभिगच्छेत् अवश्यं वचतिष्ठतितो विवि
क्ते रहसि ग्रहणीया नीवीश्लथनादिना ग्रहणाभिलाषिणी बहूनपि विषहते अभियोगान् चिरेणापि प्रयच्छत्यात्मानं शुष्कप्रतिग्राहिणी सा परिचयविघ
टनसाध्या मनुष्यजातेश्चित्तानित्यत्वात् अभियोगान् आलिंगनादीन् बहून् गाढान्विचित्रांश्च विषहते अंगीकरोति चिरेणापि रागवृद्ध्यर्थं बहुकाले तदावर्तनेऽपि
आत्मानं स्वदेशं न प्रयच्छति न प्रदच्छति न प्रदर्शयति -- सा शुष्कप्रतिग्राहिणी मुख्यत्वाभिमतभिन्नोपचारवती परिचयविघटनसाध्या कोपादिवर्क -- सा
लं प्रतिदिनदर्शनादिसाम्नवश्या मनुष्यजातेः अंकुरितरागस्त्रीभावस्य चित्तानित्यत्वात् चपलचित्तत्वात् नाभियुक्तापि परिहरति न च संसृज्यते न च प्रसाध्य चेतसि
न्नात्मनि वा गौरवाभिमानात् सापि परिचयात् कृच्छ्रसाध्या मर्मज्ञया दूत्या तां साधयेत् अभियुक्ता अभियोगं चुंबनादिकं प्रापिता न परिहरति तन्निनिषधति तस्मि-

का॰सू॰ नूनमस्मिन्नगोवान्ऽमात्मनिस्वरूपां ऽअभिमानात् उत्कृष्टत्वान्न च संसृज्यते गूढरूपं प्रदर्शिसंयोगाय न यत्ने तेस्वयं चुंबनादि कर्त्तव्यं न कुर्वतेन च प्रसाद्यते स्पृष्टापि भावेन
९३ कथयति कोपशंकया सा ऽअपि परिचयकृच्छ्रसाध्या बहुकालमसंततपरिचिलिता धनावर्त्तनवशेषस्य च्यते तोमर्मज्ञया तद्दोषज्ञया सादरमभियुज्यमाना पारु
ष्येण प्रसादिता दुपेक्ष्या पुरुषयित्वापि तु प्रीतियोजिनी सा ध्येयेत् परिचित्तिसंपादसादरे स्वदूहमानं ऽअभियुज्यमानास्पर्शेनालिंगनादि यं संयुज्यमाना पारुष्य
णापहवत्तिपूर्वकं प्रसादितात् निराकुर्याद्वैन साउपस्था ऽअदृश्यमप्याप्य दृश्या ऽअपितु किंतु पुरुषयित्वापहर्षितापसादिश्यापि प्रीतियोजनी पुनः स्वयमेव
प्रार्थयमानासंश्लेषं न चादध्योत्तनाम तु ध्यापिनिद्रावशाद्बुद्देवनयतलेसाहिधाभूतमानसा समुत्कटरागतया प्रवृत्तिनिवृत्तोः संदिह्यमानन्विता ज्ञेया सात॥
सेनसततप्रयोगेण शंसाविलवेनचसाध्या भवति इममेवविशदयति समीपशय्यानायाः हस्तोनामकरमुपरिविन्यसेत्तापिहस्तो वोपक्षले जाग्रत्स्वपन्नुदेर्भूया
भियोगाकांक्षिणी हस्तोनामस्पन्दवउपस्किरादेः ऽअपि भृत्तेकंचित्कालं ततः जाग्रति प्रबुद्धेवपरिहरेतत्वेन् एतेनपादस्यापि पादन्यासोव्याख्यातः एतेनकरे कर
प्रसारणकथनेन तस्मिन्प्रसक्तेभूयः सुप्तसंश्लेषणमुपक्रमेतदसहमानामुत्थितां हि तीयेहनि प्रकृतिवर्त्तिनीमभियोगार्थिनीं विद्यात् तस्मिन्करचरणसं
श्लेषसहनेउपायारस्याप्रसक्तेसिद्धिसन्निभ्यः ऽअनंतरं सुप्तइवसंश्लेषणमंगानुषंगं कुर्यात् तदसहमानां संश्लेषणनिवारिणीं प्रकृतिवर्त्तिनीं पुनरेवसहसाव ९३
लोकनवतीं ऽअभियोगार्थिनीं परिचयाकांक्षिणीं ऽअदृश्यमानात्तु दूती साध्या चिरमदृष्टा पुनरपि प्रकृतिस्थैवसंसृज्येत चिरमदृष्ट्वा पूर्वमुपायैः परिचितासती॥

कारणांतरेणार्कं चित्कालमदृश्यमानापि सती प्रकृतिस्थैव कदाचिद्दर्शने पुनरेवसहासावलोकनवतीचेत् संसृज्येतैव ऽअदृश्यमानानुऽअप्रकृतिस्थानुदूती
साध्यातद्वारा साधनीया कृतसमर्पणांतरदर्शिनें गितालाकारमुपेक्रमेत् ऽअंगीकृतालिंगनादिगुरुस्पर्शेनांतोसर्वांततोदर्शितेंगिताकारां स्वाभिप्रायसूचमहावभाव
प्रदर्शनीउपक्रमेत संप्रयुज्यात् ऽअनभियुक्ताप्याकारयतिविविक्तेचात्मानं दर्शयतिसवेपथुजद्गदं वदतिस्विन्नकाचरणांगुलिः स्विन्नमुखीच भवति शिरःपी
डनसंवाहनयोश्चात्मानं नियोजयति परिचयमात्रवती परिक्लृप्तकलाभियोगरहितापि सती ऽआकारयति ऽआकारेंगितं प्रकटयतितदेवाहविविक्तेरहसि ऽआत्मानं
ऽअलं कृत्वागात्सवेपथुगद्गदं देहकंपगद्गदाभ्यांसहितं यथाभवतितथावदति चाटुवाक्यं स्विन्नाःस्विन्नाः करचरणांगुलयो यस्याः स्विन्नमुखीचास्तु लक्षितांगोशि
रःपीडनसंवाहनेकरोति ऽआनुरसंवाहिकाहस्तेनचैकेन संवाहयंती द्वितीयेनवाहुनास्पर्शमावेदयति शेषयत्तिच ऽआतुरा ऽअतिरागासती संवाहिका पादादिसंवाह
ननियुक्तासती एकेनहस्तेनसंवाहयंती संसेवेती द्वितीयेन वाहुनासंप्रयोगेनस्पर्शेनऽअध्यवदयास्पर्शं ऽअविदयति करोतिश्लेषऽअति ऽआलिंगतिचावुंवतेच विस्मितभा
वानिद्रांधावापरिस्पृश्येपनं करणाभ्यांतिष्ठति एनं नायकं निद्रांधानिद्रितेव विस्मितभावारागपरवशासती ऽअलिकैकदेशमुद्दोहपरिपालयऽअति— कदेशंस्वफ
लेकदेशंऊर्वोः तस्यपालयतियोजयति ऊरुमूलसंवाहनेनियुक्तानविवादं गच्छति विवादं क्रोधं तत्रैवहस्तमविचलितंन्यस्यति ऽअविचलितंनिश्चलं ऽअंगसंदं
शेनपीडितंचिरादपनयति चिरादूहकालं ऽअंगसंदंशेनवाहुलतासंश्लेषणपीडितं कृत्वा ऽअपनयति सस्मितंमुंचति ऽअत्र सर्वेत्रतयासंसृज्येते सनुपज्यते ऽअप

त्यिरूपवा नायकाभियोगं पुनर्द्वितीये ह्नि संवाहनायोपगच्छति नायकाभियोगं स्वकृतालिंगनादिकं। अप्रतिपत्त्या नेंगीकृत्य पादसंवाहनमात्रं कृत्वा सा दूती साध्ये स
न्निमित्तमन्वयः नासंवेसंसृजति न च परिहरति विविक्ते भावं दर्शयति निष्कारणेवागरूढमंगमन्यत्र प्रछन्नदेशात्। असंर्थ प्रसंतंन संसृजति संश्लेषाय नयनं तेन च
परिहरति नायककृतसंश्लेषं न निषेधति भावं न स्वकाकारं दर्शयति किंचित् प्रछन्नदेशात्। प्रतिगोप्यांगादन्यत्रान्यदेवगरूढमं कुचाद्यावृतमेव निष्कारणं अ
नतिप्रयोजनं दर्शयति सन्निकृष्ट परिचारकोपभोग्या सा चेदाकारितापि तथैव स्यात्। अमर्मज्ञत्वात् दूत्या सा ध्यासन्निकृष्टः सदा सन्निहितः परिचारकः सेवकः तेनोप
भुक्तापि सती आकारितास परिचयं प्रार्थितापि सती तथैव स्यात्। अवश्या चेत् ममैतया गरूढमं तद्दोषतया व्यावर्तमानानन्तर्वर्तनीये ति भावपरीक्षा आवर्तमाना पूर्वे विशेषा
सतीपुनः परामृश्य खीयद्दिनवर्तनीयान् हेतुं सान्त्वा पुनर्वेशयेत् इति भावपरीक्षा तत्प्रकारः यद्यपि आकारादिना तन्माव परीक्षां विना पूर्वोक्तवल्लपरीवर्तनं तां कूलदा
नाद्यभियोगप्रयोगोपि न संभवति तथापि संप्रयोगोपयोगित्वात् स्फुटपरीक्षणपरमिदं दोध्यं अध्यायद्वयोक्तस्य प्रयोगक्रममाह। आदौ परिचयं कुर्यात् तश्च परि
भाषणसंमिश्रमभिध श्चाकारवेदनं परिचयं साकूतदर्शनादिना परिभाषणं साभिप्रायवचनं। आकारवेदनं आकारभाषणादिना भावपरीक्षणं प्रस्तुतेरणपश्येच्चेदाका
रस्य परिग्रहं ततोभियुंजीत नरः स्त्रियं विगतसाध्वसः। आकारस्पहावभावादेः परिग्रहं अनुमेयभावं प्रस्तुतेरण साभिप्रायवाक्येनैव पश्येत्। अनुमियात् ततः अभि ९५
युंजीत पूर्वोक्तपरीवर्तनाद्यभियोगवंतीं कुर्यात्। ततः पूर्वोक्तभावपरीक्षां कुर्यात्। आकारेणात्मनोभावं या नारी प्राप्य दर्शयेत्। क्षिप्रमेवाभियोज्या सा प्रथमं त्वेव दर्शने

प्रथमं परिचयं विनैव प्राक् पूर्वोक्ताभियोगं विना भावं रागवृद्धिं श्लक्ष्णास्वाकारिता यानुदर्शयेत्। स्फुटमन्तरं सापि न क्षणात् सिद्धेति विज्ञेया रतिलालसा श्लक्ष्णां
नेत्रादि— त्यैव आकारितोप्राह्णा उत्तरं सम्मितेंगितालापं स्फुटं सम्यक् दर्शयेत् कुर्यात्। सा रतिलालसा रागोद्रेकवती अतएव तत्क्षणात् सिद्धेति धीरया मप्र
गल्भायां परीक्षणं चयोषिति एष सूक्ष्मो विधिः प्रोक्तः सिद्धा एव स्फुटं स्त्रियः स्त्रियः सर्वाः। अस्फुटं सा धारणेपना ह्यनात्तं यथात्तथा सिद्धा एव उत्कटरागा एव। अतो धी
रायां रागोद्रेकेपि अचपलायां अप्रगल्भायां मुग्धायां परीक्षणं परिभावपरीक्षणं विदुष्यां एष पूर्वोक्तः सूक्ष्मः चतुरप्रयोक्तव्य श्च विधिः वशीकरणोपायः इति श्री
कविपदकवाक्यमानतत्त्वज्ञकाशीपुरनिवासिषड्दर्शिनीरहस्यार्थकमलभास्करभास्करनरसिंहशास्त्रिकृतवात्स्यायनसूत्रवृत्तौ पंचमेधिकरणे द्वितीयो—
ध्यायः एवं सा शास्त्रसाध्याया वशीकरणोपायानुक्त्वा दैसरसांगस्याऽन्यस्यालानाद्भाव परीक्षा आदितः पंचविंशः दर्शितेंगिताकारांनुप्रविरलदर्शनामपूर्वो
च दूत्यैव सर्पेत् दर्शितेंगिताकारां हावभावादिभिः किंचित् प्रदर्शितरागां प्रविरलदर्शनां कादाचित्कनिरीक्षणां अपूर्वा आकारकलाकौशल्यवत्तया अश्रुतां सतीं अदृ
ष्टपूर्वां वा दूत्यैव दूतीद्वारा वशयितव्यैव सर्पेत् स्वयं गच्छेत् सैनां शीलतोनुप्रविश्याख्यानकपटपाठैः सुभगंकरणयोगैर्लोकवृत्तान्तैः कविकथाभिः पारदारिककथाभिश्च
तस्याः स्वरूपविज्ञानदाक्षिण्यशीलानुप्रशंसाभिश्च कथमेवंविधा सेयाप्त्वा अभिसंभूतः पतिरिति चानुशयं ग्राहयेत्। सा दूती एनां मनुविलासिनी समीपं शी
लतः तापसीत्वादिरूपेण प्रविश्य प्राप्य आख्यानं प्राचीननायककथाकपटपाठः स्फुटलोकिः सुभगंकरणो हां दृश्यवर्णनं लोकवृत्तान्तः आधुनिकसंदरीत्रं कविः

वा॰सू॰ कालिदासादिः स्वरूपसौन्दर्यं लावण्यविलासौ च तुःषष्टिकलाभिज्ञता दाक्षिण्यं प्रीतिविशेषः शीलं स्वनुभावः एतेषां प्रशंसा उत्कृष्टतया स्तुतिः तामेतैर्वशीकृत्य ए

९५ वंविधाया एतादृशकल्याणगुणगणवत्याः इत्थंभूतः वक्ष्यमाणदुर्गुणगणः कथं पतिर्लब्धः अपि अनुशयं तस्मिन्नरुचिं नाहयेत् उत्पादयेत् न तत्र सुभगे दास्य

मपि कर्तुं युक्तमिति ब्रूयात् सुभगे हि सौन्दर्यनिधे दास्यं नीचसेवामपि न युक्तं नास्य योग्यता मंदवेगत्वाशठता मीर्ष्यालुत्वमकृतज्ञता मसंभोगशीलत्वं कदर्यता

मन्यानि च यानि तस्मिन् गुणान्यस्याभ्याशे सति सम्भावेति श्रयेन संभाषेत मंदवेगत्वं संप्रयोगे सति स्वल्परागित्वं शठत्वं वंचकत्वं ईर्ष्यालुत्वं गुणेषु दोषारोपणं शी

लत्वं अकृतज्ञत्वं कृतघ्नत्वं असंभोगशीलत्वं भोगालंपटत्वं कदर्यत्वं कृपणत्वं अन्यानि च पारदारिकत्वकुरूपित्वाकलाभिज्ञत्वादीनि गुणानि पराविज्ञातानि सं

ति अस्याभ्याशे अस्मिन् सम्भावे सति सम्भावे अपि सखी यासं भाषेत तस्यै कथयेत् येन च दोषेण हृष्टिमनालक्षयेत् तेनैवानुप्रविशेत् येन दोषेण तदीयस्य दोषश्रवणेन उ

हृष्टिमांर्चिंतामालक्षयेत् मुखमालिन्यादिना अभिनुयात् तेनैव तद्दोषप्रपंचनेनैव अनुप्रविशेत् तस्मिन्विमुखीं कुर्यात् यदा सामगीतदानैव शश्वतादिशेषणेतेन

वडवाहस्तिनीविषय उक्तः मृगी पूर्वोक्तपरिमाणा अपि शता अल्पपरिमाणत्वं तस्य न दोषः किंतु एतेन मृगाया अदोषत्वेन वडवा हस्तिनीविषये उक्ता अंगुलित्वविष

ये उक्तः दोष एवतमपि वदेत् बालिकाया एतत्तु विश्वासत्वामुपलभ्योपसर्पयेत् विश्वासत्वां विश्वसनीयत्वं उपलभ्य निश्चित्य उपसर्पयेत् पूर्वोक्तवाक्यानि कथ ९५

येत् प्रथमसाहसायां स्वभावायां च त्विगोणिकापुत्रः प्रथमं तद्विश्वसनीयतापादनेपि लतिसाहसिकत्वात् रूपसाहसवत्यां सूक्ष्मभावायां तद्दोषसूचिकायां स

सान्द्रत्वं भवति प्रवृत्तिरिति सा नायकस्य चरितमनुलोमत्वं कामितानि च कथयेत् सा सखी चरितं विलासव्यापारं अनुलोमत्वं अनुकूलत्वं कामितानि अभिमता

नि संगीतिकथयेत् प्रस्तुतसन्धावायां पुत्रकाकार्यशरीरमिस्थं वदेत् प्रस्तुतसन्धावायां प्रकटितस्वाभिप्रायायां ससां युक्त उपायेन स्वकार्यस्यागमकार्येदृशं व

क्ष्यमाणप्रकारेण शृणु विचित्रमिदं सुभगे त्वां किल दृष्ट्वा ऽमुत्रासाविस्थं गोत्रपुत्रो नायकं चित्तोन्मादमनुभवति सुभगे इदं रमानि निदृश्यं गोत्रपुत्रः सत्कुलीनोयं

सं दृष्ट्वा त्वां कदाचित् दृष्ट्वा श्रुत्वा चामुत्रपरोषेणानायकं अपूर्वं चित्तोन्मादं अवस्थाविशेषं अनुभवति प्राप्नोति इदमाश्चर्यं शृणु प्रकृत्यासु कुमारः कदाचिदन्य

त्रापी अक्लिष्टपूर्वस्तपस्वी तत्तो धुनाशक्य मेनेनमरणमप्यनुभवितुमिति वर्णयेत् सत्त्वप्रकृत्या सुभावेन सुकुमारः कोमलः अन्यत्र कार्यांतरे कदाचिदपि अपरि

क्लिष्टपूर्वः अननुभूतकष्टः अथ च तपस्वी प्रसन्नदेवश्चासितत्पापितत्वः भवदृशनादिजन्मविकारेण धानेनैतादृश्यानामरणं दशमावस्थापि अनुभवि

तुं शक्यं प्राप्नोति वा तत्रासिद्धौ द्वितीयेहनि वा विवक्त्रे दृष्ट्वा च प्रसादमुपलभ्य पुनरपि कथां प्रवर्त्तयेत् तत्र श्राविताथीसिद्धौ तन्मनसि लग्नि सति वाचि प्रसादो माधु

र्यं वक्त्रे विकासः दृष्ट्वा सौम्यत्वादुपलभ्य तेन भावमनुमाय कथां वक्ष्यमाणां स एवसां चाहल्या विमाणशकुंतलादीन्यन्यानि च वृत्तान्तानि कथयेत् श्रुणं वा सां सा

मनः प्रणिधानवत्यां सत्यां अहल्या मुनिवनिता अविनष्टेशलात्मारितवान् अविमारः इंद्रः शकुंतला विश्वामित्रानेन कौत्स्वा आदिना दुष्यंतसमज्ञादिपतिन

हः एतदीयानि अन्यानि आधुनिकानि तद्वृत्तानि साभिमतनायकपरिग्रहरूपाणि दृष्टांतभ्वानुःषष्टिकचितत्तोसौ आपि च नायकस्य दृष्टांतपुरुषधौरेयत्वा

चातुःषष्टिकानां चतुःषष्टिकलाभिज्ञा तासां भार्गवसंपदं वा दौर्गीतां कथयेत् श्लाघनीयया प्रच्छन्नसंप्रयोगं भूतमभूतं भूतमभूतं पूर्वं वा वर्णयेत् श्लाघनी
यया कुलशीलकलासंपद्भिः प्रशस्तया प्रच्छन्नसंप्रयोगं एतस्य गृहस्थयोगं अभूतपूर्वं अश्रुतपूर्वं केन प्रसन्नभूतमिति यावत् ज्ञातमपि आकारं चास्या लक्षयेत् सापि
हसितं कृत्वा संभाषेत अस्याः स्ववाक्यं श्रुत्वा एवं सा आकारं मुखविकासादि हासश्च एवंवती नायिका पि हसितं किंचित्स्मितं संभाषेत च स्वप्रमाणे आसनेनोपमंत्रयेत आ
सनेषु पर्यंके आहूय उपवेशयेत् क्व स्थितं शयितं भुक्तं विचेष्टितं किं वा कृतमिति पृच्छति कस्मिन् नायकस्य स्थितस्थितिः सर्वत्र भावतः पृच्छति पृष्टे दूती दूत्या ह
विविक्ते दर्शयत्याख्यानमाख्यानकान्यनुयुङ्क्ते चिंतयति विजृंभते श्वसिति च प्रीतिदायं ददाति आत्मानं अलंकृतस्वरूपं दर्शयति विलासिन्याः आख्यानकानि प्रा
चीनविलासिनीवृत्तानि तानि अनुयुंक्ते सर्वदा पठंती चिंतयति अनुसंधत्ते विजृंभते तस्यारवश्रवणेन गात्रं विनामयति दीर्घं श्वसिति दीर्घं निःश्वसिति प्रीतिदायं प्रीत्या दे
यं गंधमाल्यादिकं च ददाति दृष्टेषूत्सवेषु च तां स्मरति पुनर्दर्शनानुबंधं विसृजति दृष्टेषु आप्तजनसंसदि उत्सवेषु विवाहादिषु तां स्वाभिमतां स्मरति अ
नाययति पुनर्दर्शनानुबंधकालविशेषे पुनर्दर्शननिबंधनपरः सन् विसृजति संमान्य प्रेषयति इदं विचेष्टितं विविक्तस्थिति संचितं तथा यत्नसंभक्तो नाम उपल
क्षणं नायिका पुनरहं साधुवादिनी सती किमिदमशोभनमभिधत्स इति कथामनुबध्नाति अपि साधुवादिनी सती चोनभाषिणी सती अशोभनं अनभिमतं मे
वदेदं तद्विषयिकं चार्वितिकिमभिधत्से किमर्थं प्रतिपादयति इति कथां इति वचनं अनुबध्नाति सहासं वदति नायकस्य चापल्यशाठ्यसंबद्धान् दोषान् ददाति ९६

चापल्यं अस्थैर्यं शाठ्यं धौर्त्यं संबद्धान् एवंरूपान् ददाति सस्मितं वदति पूर्वैर्तं च तत्संदर्शने कथाभियोगं वा स्वयमकथयंती तयोच्यमानमाकांक्षति पू
र्वं दूतीसमागमात्प्राक् अभिन्ननुरक्तापि दूतीसमक्षं पूर्वं प्रथमतः स्वयमेव वर्तंत्या मत्तद्दर्शने नायकदर्शनवांछा कथाभियोगं तद्वार्तां तया दूत्या आकांक्षति सा
दरं शृणुयात् नायकमनोरथेषु कथ्यमानेषु सपरिभवं नाम हसति न च निर्वेदती इति नायकमनोरथेषु सुखयाः सरसस्थापादिषु सपरिभवं नामतिरस्कृत्येतीव ह
सती हासेनानुमोदते निर्वेदाति मुखतः स्वभावेन कथयति इति नायिका चेष्टासमाप्तौ दूत्या संदर्शिताकारं नायकाभिज्ञानैरुपबृंहयेत् अदर्शिताकारां नायकेन स
ह परस्परं संदर्शितविलासां संस्तुतां नायिकां नायकाभिज्ञानैः पूर्वदृष्टनायकरूपलावण्यस्मारकवाक्यैः उपबृंहयेत् प्रोत्साहयेत् असंस्तुतां तु गुणकथ
नैरुपबृंहयेत् असंस्तुतां तेनानतिपरिचितां दर्शिताकारां गुणकथनैः तदीयगुणगणसंकीर्तनैः नासंदृष्टाकारयोरसंस्तुतयोः दौत्यमस्ति तयोः दालकिः असंदृ
ष्टाकारयोः परस्परमज्ञातविलासयोः असंस्तुतयोः अपरिचितयोर्विषये दौत्ये दूतीव्यापारः घटनरूपः नास्ति असंस्तुतयोरपि संदृष्टाकारयोरिति बाभ्रवीयाः दौत्यम
स्ति संनुषज्यते संस्तुतयोरसंदृष्टाकारयोरप्यस्तीति गोणिकापुत्रः दौत्यं असंस्तुतयोरपि दूतीप्रत्ययादित्याश्वासनः असंदृष्टाकारयोरित्यनुषज्यते दूतीप्रत्ययात् इत्याभा
सं तानि विश्वासात् भवति यत्नं तासां मनोहराण्युपायनानि तांबूलमनुलेपनं स्रजमंगुलीयकं वाससी वा तेन प्रहितं प्रदर्शयेत् तासां संदर्शिते भावानां कामिनीनां मनोह
राणि यानि उपायनानि तांबूलादीनि तेषु च यथार्थं नायकस्य नखदशनपदानि तानि तानि च चिह्नानि स्युः तेषु तांबूलादिषु यथार्थं यथायोग्यं तांबूले दशनपद

वा०सू० मिथ्यादितानितानि च वक्ष्यमाणानि । वाससि च कुंकुमांकमंजलिं निदध्यात् । वाससि चेलांचले कुंकुमांकं कुंकुमरसरक्तं । पत्रच्छेद्यानि स्वनामाभिप्रायाकृतौ निदर्शयेत् । नाना-

९७ भिप्रायाकृती निगूढालिंगनचुंबनादिस्वाभिप्रायाकाराणि पत्रच्छेद्यानि तालपत्रखंडादिनिर्मितकृत्रिममिथुनानि लिखितपत्रगर्भाणि कर्णपत्राण्यापीडांश्च तेषु

च स्वमनोरथाख्यानं लिखितपत्रगर्भाणि स्वाभिमतलेखनाभ्यंतराणि कर्णपत्राणि कर्णाभरणविशेषाः आपीडाः पौष्पशिरोभूषणानि दर्शयेत् तेषु उक्तेषु स्व-

श्रितेषु सत्सु स्वमनोरथाख्यानं स्वत एव कृतं भवति प्रतिप्राभृतदानेनैव तां नियोजयेत् । नायिका च प्रतिप्राभृतं तस्य तत्प्रेषितानुरूपा वितरेत् सौमिकाताम्बूलादिः स्वाभिप्रा-

यसूचकदानेन प्रसर्पणेन एनां दूतीत्वानुकूलां नियोजयेत् । तत्समीपं प्रेषयेत् । कृतपरस्परपरिग्रहयोश्च दूतीप्रत्ययः समागमः कृतपरस्परपरिग्रहयोः स्त्रीकृ-

तान्योन्यप्रीतिदानयोश्चात् परस्पराभिप्रायज्ञानोद्रिक्तरागादन्योन्यसंदर्शनाकांक्षिणोः दूतीप्रत्ययः दूतीहारकः समागमः वक्ष्यमाणदेशकालयोः स तु देवताभि-

गमने यात्रायामुद्याने चक्रीडायां जलावतरणे विवाहे यज्ञव्यसनोत्सवेष्वग्न्युत्पाते चौरविभ्रमे जनपदस्य चक्रारोहणे प्रेक्षाव्यापारेषु तेषु च व्यापारेष्विति वाभ्र-

वीयाः सप्तैताः समागमः देवताभिगमने यात्रायां देवतादर्शननिमित्तप्रयाणसमये उद्यानोक्रीडायां विहारकाले जलावतरणे नद्यादितो उत्सवे वसंतादिः अग्निपी- ९७

डयाव्याहृतिकाले चौरविभ्रमे चौरनिमित्तकव्याकुलीभावे जनपदस्य चक्रारोहणे ग्रामदेवतानिमित्तयंत्रारोहणव्यग्रतायां प्रेक्षाव्यापारे लापवलोकनेत्तेषु तेषु

च अन्येषु व्यापारेषु दैविकराजिकेषु भवति स्त्रीभिक्षुकीक्षपणितापसीभवनेषु सुखोपाय इति गोणिकापुत्रः क्षपणिका कापालिका तापसी तद्रूपवती सुखोपा-

---

यः सुखसिद्धिकः सः तस्या एव तु गृहे विदितनिष्क्रमणप्रवेशे चिंतितात्ययप्रतीकारे प्रवेशनमुपपन्नं निष्क्रमणमविज्ञातकालं च तन्निसं सुखोपायो चेति वा स्याय-

नः तस्याः नायिकाया एव एवकाराद्विदितशंकया पूर्वोक्तनिरासः विदितनिष्क्रमणप्रदेशे विज्ञातनिर्गमनगोप्यमार्गे चिंतितो विचारितः अत्ययस्य निर्गमने

निरीक्षणप्रयुक्तविपदः प्रतीकारः फलपुष्पाध्यानयनादिरूपो यस्मिन् अविज्ञातकालं अनियतकाले चात्मवेशश्च तत् तदा सुखोपायं उपपन्नतमं अथ दूतीभे-

दानाह निसृष्टार्था परिमितार्था पत्रहारी स्वयंदूती मूढदूती भार्यादूती मूकदूती वातदूती चेति दूतीविशेषाः अष्टविधाः तासां क्रमेण लक्षणान्याह नायकस्य ना-

यिकायाश्च यथामनीषितमर्थमुपलभ्य स्वबुद्ध्या कार्यसंपादिनी निसृष्टार्था या यथामनीषितं सैवमाभजतु अहमेव साघभिलाषपूर्वकमर्थसंप्रयोगमात्रमुप-

लभ्य ज्ञात्वा स्वबुध्या घटनप्रकारं ताभ्यामशिक्षितं स्वस्वबुद्धिकौशल्येन कार्यसंपादिनी परस्पराभिमतरीत्या संयोजयित्री सा प्रायेण संस्तुतपरिभाषणयोर्ना-

यिकयोश्च प्रयुक्तसंस्तुतभाषणयोरपि कौतुकाद्यानुरूप्योपयुक्ताविमौ परस्परस्य संसंस्तुतयोरपि साप्युक्ता नायकतात्पर्येण कार्यसंपादिनी प्रायशः सं-

स्तुतपरिभाषणयोः परिचितिसंभाषणोभयवत्तोनीयकयोरिव तथा भवति एवं चान्यायवेन प्रयुक्ता प्रेषिता सती असंस्तुतभाषणयोरपि तयोस्तथा अप्रयुक्तापि द्र-

मोऽननुरूपौ रूपलावण्यगुणैः सदृशौ अन्योन्ययुक्तौ स्यातां इति कौतुकात् एनौ घटयेत् स्वप्रेरणात् तथा कार्यैकदेशमभियोगैकदेशमुपलभ्य शेषं पादयतीति

परिमितार्था सा दृष्टपरस्पराकारयोः प्रविरलसंदर्शनयोः दृष्टपरस्पराकारयोः परस्परं दृष्टेंगितव्यंजकहावभावाख्योः प्रविरलदर्शनयोः कादाचित्कदर्शनयोः

वा॰ सू॰ अपरितयोरितियावत् कार्यैकदेशं सा कूटवचनिरीक्षणादि प्रागुक्तपरिचयकारणैकदेशं अभियोगैकदेशं अभियोगैकदेशं ताम्बूलदानादि पूर्वोक्तं --- देशं वा नाय
९८ कृतमुपलभ्य तन्निरूपणात्कौतुकाद्वा शेषं संप्रयोजयतीति सा परिमितार्था परिमितं यत्किंचिदुपलभ्यार्थसाधिकात्वात् या संदेशमात्रं प्रापयतीति पत्रहारी सा प्रकृष्ट
सम्भावयोः संसृष्टयोश्च प्रकृष्टसम्भावयोः उद्रिक्तरागयोः अत एव संसृष्टयोः कदाचित्संयुक्तयोः चादेवाद्विप्रकृष्टयोः संदेशमात्रं परस्परं रहस्यवार्तां तद्द्व्यैक
रूपं वर्तमानादिकं वा मात्रचालस्याः घस्मानिरासः देशकालसंबोधनार्थं दूरस्थेन वा प्रहिताल्पमेव नायकमधिगच्छेद्जा गतो नामं तन्न सह्या पत्रो गलप्रं कपये
द्वीत्र स्खलितं वा भार्यो चास्य निर्देशं तद्यापदेशेन वा सा मैत्र्याश्च दर्शयेत् न स्वदर्शनचिह्नितं किंचित् दद्यात् भवते हमादौ संकल्पितेति चाभिदधीत ममवाल्लभ्य
यीवा आकाररमणीयतेति विविक्ते पर्यनुयुञ्जीत सा स्वयंदूती अन्यापदेशकालसंवेधनार्थं संकेतदेशाभिमतकालज्ञापनार्थं दूरस्थेन पाकिंचिद्दृष्टनार्थं वा प्रहि
ता अभिमतनायकं प्रति प्रेषिता पिया स्वयमेव स्वकार्यार्थमेव अपि गच्छेत् प्राप्नोति गलात् अजानती नाम परिचितवते न सह भवता सह उपभोगस्य प्रसंगो गम
म तावदिति पूर्वेद्युः रात्रि स्वप्नावस्थां गोत्रस्खलितं चागोत्रस्य त्वन्नाम्नः स्खलितं विस्मृतिं च निवेदयेत् अप्रईदृशी सादिनात्म्यपदेशेन तन्निंदा व्याजेन स्वामीर्ष्या स्वभ
र्त्री कुपितत्वादिना तस्या अप्रसंमतिं वा शब्देन भार्याया स्त्रिन्नी व्यो दर्शयेत् कथयेत् न स्वदर्शनचिह्नितं तदर्थं किंचिन्मृदु दद्यात् न छिन्नं कुर्यात् सर्वेनेतुम ९८
मेबदातुं आदौ एव सरितयास्त्वेवं संकल्पितापि तादिना आकाररमणीयता शरीरसौंदर्यलावण्याय त्रिकथयद्दृति उक्त्वा सा विविक्ते पर्यनुयुंजीततं वशयेत स्वयंदूती

अन्यार्थं गता सती स्वकार्यसाधिकात्वात् या तस्या विविक्ते दर्शनं प्रतिग्रहश्च तस्याः स्वयंदूत्याः कार्यो नायकेनेति शेषः दूरस्थच्छलेनान्यामभिसंधाय तस्याः संदे
शं आचरणद्वारेण नायकं साधयेत् तां चोपहन्यात् सापि स्वयंदूती दूरस्थच्छलेन अन्यस्याः दूतीकर्मव्याजेन तत्स्त्रीं संप्राप्य अन्यां तस्यामनुरक्तिं तस्या विरक्तिं च अभि
संधाय मनसि निधाय तस्याः प्रेषयित्र्याः संदेशः वार्तां तस्य आचरणद्वारेण विरसमुक्ता साधयेत् स्वकीयगुणलावण्यादिवर्णनेन वशयेत् यान्तां चोपहन्यात् तां स्वप्रे
षयित्रीं उपहन्यात् दोषलक्षणायाः दूरीकुर्यात् एतया नायकोऽप्यन्यदूतश्च व्याख्यातः एतया उक्तस्वयंदूत्या अन्यदूतः अन्येन नायकेन प्रेषितः व्याख्यातः व्याख्यातप्र
कारेण नायिकां वशं नयेदिति उक्तप्रायः नायकभार्यां मुग्धां विश्वास्य यंत्रणयानुप्रविश्य नायकस्य चेष्टितानि पृच्छति योगाञ्छिक्षयति साकारं मंडयति कोपमेनां ग्रा
हयति एवं च प्रतिपद्यस्वेति श्रावयति स्वयं चास्यां नखदशनपदानि निर्वर्तयति तेन ---रेण नायकमाकारयति सा मूढदूती मुग्धां अविवेकिनीं विश्वास्य सखीकृ
त्वा यंत्रणया तदनुप्रसाद अनुप्रविश्य अंतर्गृहं प्राप्य चेष्टितानि स्त्रीजनकामितानि तदुपायान् शिक्षयति प्रसाहयति साकारं रागवर्धकं यथा तथा मंडयति स्व
यमलंकुरुते कोपं प्रणयक्रोधं ग्राहयति कुर्विति बोधयति एवं च तदा एवं प्रतिपद्यस्व याचतं पतिं ब्रूहि श्रावयति तस्यै कथयति स्वयं वा स्वयमेव अस्याः मुग्धायाः
निर्वर्तयति तत्र तत्र कोणेति तद्द्वारेण तच्छिष्यर्यां व्याजेन स्वचातुर्यं दर्शयित्वा आकारयति वशयतीत्याह गूढं प्रच्छन्नस्वार्थं दूती तस्यास्तथैव प्रत्युत्तरं गाणो
जयेत् तस्यां मूढदूतीविषयत्वेन मुग्धाद्वारेणैव सा भूताः दर्शनवचनानि योजयेत् प्रेषयेत् नायकेनेति शेषः स्वभार्यां बालां मुग्धां प्रयोज्य तया सह विश्वासेन स

का०सू० ह्याजयित्वात्तथैवाकारयत्यात्मनश्च लक्ष्यं एवं प्रकाशयेत्ताभार्या दूती नायकः यां मृष्टां अविचक्षणां प्रयोजयत्यभिमतनायिकं ------ येनयोज
९९ यित्वा सर्वकारयित्वा तथैवतद्वारात्तदेशप्रसाधनादिप्रेषणेनवेचक्षणा ------ सन्त्तां प्रकाशयेत् स्वाभिमतविलासिन्यै भार्याहृपत्वात्तदाख्या तस्या
------------ तस्याः अन्यनायिकायाः तयैवभार्यादूती द्वारेव आकारण्यन्हरणं नायकं गि ------ सानंजवति वालो वापरिचारिकाम दोषज्ञप्रदुष्टे
नोपायेनप्रहिणुयात् तत्रकर्णपत्रे वा गहूतलेखनिधानं नखदशनपदं वा सामुकृ दूती नायकस्या वाग्प्रदोषज्ञां गुणदोषान भिज्ञायां प्रदुष्टेनोपायेन लौकि
कयालिंकिल्कार्यव्याजेन प्रहिणुयात् प्रयोज्याग्रहे प्रतिप्रेषयेत् तत्रतत्प्रेषणकाले लाजिक मलक न्हारादिमालायां कर्णपत्रकर्णावतंसविशेषगूहूलेखनिधा
नं गूढं प्रच्छन्नं यथा तथा लिखस्य स्वाभिप्रायविलेखनपत्रिकायाः निधानं स्थापनं नखदशनपदं रवीयतदंकनिधानं कृत्वा यस्यै दद्यात् मृत्कां तस्या
स्तथैव प्रापणं तस्याः विलासवत्याः तयैवला दृश्यपत्रिकयैव कृतं भवति तथा नायकस्य पूर्वप्रस्तुतार्थलिंगसंबद्धं स्वजनाग्राहणीयार्थलौकिकार्थद्वार्थेच वच
नसंदृशीन्तायाः आवेदयेदिति वात दूती संस्तुतयोः कृत परस्परसद्भावयोः पूर्वप्रस्तुतार्थलिंगसंबद्धं रहस्योक्तवाक्यार्थान्वितार्थकं स्वजनाग्राहणीयार्थं भवाश्वा
यन्तेयतासर्वार्थं लौकिकार्थं आपातत्वा जनानामगोप्यार्थवाधकं व्यार्थं तस्याए वरहस्यार्थ वो धकं उदासीनात्तन्मुखादिकं सादरमनिरीक्षंति तयोरन्यतरेण ९९
अविवेकात् धर्मेष्वेषु सन्निवेशेषु बहुजेकर्षये स्वाशकं तु पूर्वोपकारोनाल्पफलमप्यलौकेन नानुपालभेत् शक्तमुक्तलक्षणां पूर्वोपकारिणां पुरावहुं

दं वाक्यदाचित् अल्पफलमपि स्वल्पदमपि अन्यवाता दृश्यं अलौकेन उपायात्स्वस्यानहरणेन नानुपलंभेत नविवदेत् अप्रसारं तु निष्प्रतिपत्तिकमुपायतोपहा
पैहापयेत् अप्रसारं गत्तधनं निष्प्रतिपत्तिकं तद्वाभयोग्यतादीनं अपवाहयेत् उपायतउद्वासयेत् अन्यमवष्टभ्यतदनिष्टमेव अन्यं सहसारं अवष्टभ्य अवलंब्यैवत
दनिष्टं तस्य नित्यस्य अनिष्टमहितं कुर्यात् तत्प्रकारमेवाह निंदिताभ्यासोनिर्भोगाः निंदिताभ्यासः निंदितस्यतदनिष्टस्य अभ्यासः पुनःपुनः प्रयोगः निर्भोगात्तदिष्टसा
गः पदिनमसेरभिघातः कोपप्रकटनायतत्सान्निधौ अविज्ञातविषयस्य संकथा अविज्ञातविषयस्यतदविदितवृत्तांतस्य तद्विसानेषु भयः कुत्स्ना तद्विज्ञानेषु तत्क
थितकथासु दर्पविघातः दर्पस्य तदीयस्य कुमार्यकलाभि ------ मानस्य अभिघातः जघन्यतुल्यानिंदनां अधिकैः संरागः अधिकैस्तत्तोपि अनपेक्ष ----
------ प्रस्तुतवाक्येषु छलग्रहणं छलग्रहणं अर्थांतर कल्पनेनतिंदनं अनर्म ---------------- तुचितभाषणे नर्मणि चार्थांतरम पदिश्यहसेत्
नर्मणायुक्त ------------ दिश्यकुत्सितार्थं परिकल्प्यहसेत् वदतितस्मिन्परिजनस्यकटाक्षे ------ मानदोषाणांनिंदा वदतिसतिपरिजनस्यात्म
स्यकटाक्षेक्षणं मुखनिरीक्षणं ------ डनं सखीहस्तेहस्तप्रक्षेपः अनेनसमानदोषाणांजनानांनिंदा तद्दोषोद्घाटनेमपिक्रूर रत्नोपचारेषूद्वेगः रत्नो
पचारेषु गंधतांबूलादिभिः कारेषुउद्वेगः अस्पृहा स्वरतस्यादानं उदानमवांछनं वलात्प्रच्छन्नो जघनरत्नसंपिधानं नखदशनक्षतेभ्योजुगुप्सा नख
दशनक्षतेभ्यः तत्कृतेभ्योहेतुभ्यः जुगुप्सानिंदनं परिष्वंगेभुजमयासस्वापिधानं परिष्वंगेकुचकलशगाढालिंगनेकंचुमुक्तेसतिस्वस्व्यात्तहस्तोभ्यक

का॰सू॰ रथाद्यवधानं सम्यगाच्छादनं स्तब्धता गात्राणां गात्राणां लोचनौष्ठादीनां स्तब्धता निर्विकारत्वं आनीनमुपलभ्य चोरता उपलभ्य त्वाच्छादनार्थं संघर्षप्रेरण
१०० अप्रशक्तो हासः तदा प्रशक्तौ अप्रवृत्तो हासः शक्तावनभिनंदनं शक्तौ प्रवृत्तौ अनभिनंदनं स्वीकारः तदेवाह सक्थ्योर्न्यासः गुह्याच्छादनाय सक्थ्योर्वा
मर्दक्षिणोर्वा निद्रापरत्वं च तदेव निद्रालुता दिवास्वप्नभावमुपलभ्य महाजनाभिगमनं भार्यरतिताभ्यं महाजनाभिगमनं महाजनान्वीक्षणादीन् प्रतिकार्यव्या
जेनाभिप्रेषितासती साक्षात्तद्दूती वा वाचानवत् प्रसक्ते वपटपि त्रीन्दाक्ष्या तस्या अप्रेषितथैव प्रस्तुतप्रार्थनं तस्या अप्रेषितात् दूत्याः तथैव पूर्वं प्रस्तुतादि विशे
षणाद्युक्तमिव प्रार्थनाधिकप्रतिवचनं कथयेत् तदन्यतरः इति दूतीविशेषाः विशेषाः भेदाः इति सलक्षणमुक्ताः मतो तमेह विधवेक्षणिकादासीभिक्षुकी शि
ल्पिकारिका प्रविशत्याशु विश्वासं दूतीकार्यं च विंदति विधवा तथा विधा पल्लीक्षणिका शुभादिलक्षणाभिज्ञा शिल्पकारिका प्रसाधिका विश्वासं सरत्वप्रवि
शतिप्राप्नोति विंदति जानाति तदेवाह विद्वेषं ग्राहयेत् सखीभ्य रमणीयानि वर्णयेत् विचित्रान्प्रतिसंयोगाननेकानपि दर्शयेत् विद्वेषं अस्य तु खरूपित्वादिवर्णने
न रमणीयानि स्वाभिमते मनोहररूपौदार्यादीनि विविचित्रान् प्रसन्नुतान् अनेकान् नानाविषयुक्तान् रतिसंयोगान् सुरतविशेषान् दर्शयेत् अनुभविष्यसीति
कथयेत् नायकस्यानुरागं च पुनश्च रतिकौशले प्रार्थनां चाधिकस्त्रीभिरवष्टंभं च वर्णयेत् रतिसाद्गुत्वाव्यरतं अधिकाः कुलसौंदर्यादिभिः अवष्टंभं यौवन १००
मदं दूतीप्रागल्भ्यमाह असंकल्पितमप्यर्थमुत्सृष्टमपि कारणात् पुनरावर्तयत्येव दूतीवचनकौशलात् दूती वचनकौशलात् स्ववाक् चतुर्यात् असं

कल्पितमपि अर्थं कुरितमपि कारणात् ऐहिकामुष्मिकभयात् उत्सृष्टमपि निवृत्तमपि वा अर्थं अनुरागं आवर्तयति उत्पादयति अतो दूत्या सर्वं साधनीयमिति
भावः इति श्रीसर्वतंत्रस्वतंत्रश्रीसर्वेश्वरनिरूपणिनिरवधिकरुणारुणाभास्करनरसिंहशास्त्रिकृतायां वात्स्यायनसूत्रवृत्तौ पंचमाधिकरणे चतुर्थोऽध्यायः
४ कविरत्नसिंहशास्त्रीशास्त्रिमदनस्य पंचमाधिकृतौ व्याख्यायकर्मयूनोर्व्याख्यातिशस्य कामितं वित्तं एवं तद्दूतगमनाद्युक्तपरकीयावशीकरणोपायानां
जगद्धितैरुक्ति असंभवात्कथं तस्य तत्सिद्धिरित्याशे पचगस्य तस्य प्रकारांतरमाह नराणां महामात्राणां वा परभवनप्रवेशो विद्यते महाजनेन लक्षितमेषां
दृश्यते नुविधीयते च यद्यपि राज्ञां पट्टाभिषिक्तानां महामात्राणां तद्राज्यभारवाहिनां प्रवेशः प्रतिदिनप्रवेशः कुतः महाजनेन प्रसिद्धपुरुषेण चरितं कृत्तं
कर्म एषां सर्वेषां दृश्यते विदितं भवति हि ततश्च अनुविधीयते सर्वैः क्रियते च यद्यप्याचरति तथा राजेत्यादिन्यायात् अत्र दृष्टांतमाह सवितारमुद्यंतं त्रयो लो
काः पश्यंति चाच्छंतमपि पश्यंत्यनुप्रतिष्ठंते च अनुप्रतिष्ठंते दृष्टमनागमनमनुसरंत यथा कुर्वंति हि तस्मादशक्यत्वाद्गर्हणीयत्वाच्चनते यथाकिंचि
दाचरेयुः अशक्यत्वात् अविदितं प्रवेष्टुं गर्हणीयत्वात् अकीर्तिकरत्वात् तस्मात् सर्वलोकोपप्लवस्य महादोषत्वाच्च ते राजामात्यादयः वृथा इह परवि
रोधि आचरेयुः नाचरेयुः तथापि अवश्यंतयाचरितव्ये योगान्प्रयुंजीरन् आरब्धवशात्तु रुच्या परदारगमने हत्या आचारित्वे सति विषयीकृत्ते सति योगान्व
क्ष्यमाणोपायान् ग्रामाधिपतेरायुक्तकस्य हालिकसूनोः इति पुत्रस्य यूनो ग्रामीणयोषितो वचनमात्रसाध्याः शिलेकणिशादानं उछः कणशः धान्यं

वा॰सू॰ तद्वृत्तिकपुत्रस्य युक्तः कर्षाशप्रदानं कर्षिणा युजे न शिल्पमिति यदवकाशात् चोष्यंथैवचनमात्रात् अचतुरवचनादेव ग्रामीणानां तथाविधवृत्ति
१०१ कानां तद्ग्रामस्थानां योषितः ग्रामाधिपतेस्तन्नियन्तुः प्रायुक्तकस्य प्राप्तमेतात् सुक्तकस्त्रीभिः स्तनस्यापि साध्याः वश्याः भवंति नाधर्षे एष इत्याह संति वि
टाः ताः ग्रामीणयोषितः धर्षे एषः धर्षेणनभीषणेनापि साध्यास्तदाख्याः ताभिः सह विष्टिकर्मसु कोष्ठागारप्रवेशे द्रव्याणां निष्क्रमणप्रवेशनयोर्भवन प्र
तिसंस्कारे क्षेत्रकर्मणि कार्यो सासीशणसीनल्कलादाने सूत्रप्रतिग्रहे द्रव्याणां क्रयविक्रयविनिमयेषु तेषु तेषु संप्रयोगाः ताभिः ग्रामीणयोषिद्भिः ग्रामाध
क्षादेः विष्टिकर्म वेतनं विना कार्यं मोणकर्म कोष्ठागारं स्वस्यापि गृहं न तत्प्रवेशः यत्किंचित्कार्यार्थं निष्क्रमणं गृहाद्गृहे निर्णयनं प्रवेशनं भवनस्यापि प्रतिसंस्कारः संमा
र्जनादि क्षेत्रकर्म सस्यमध्यगानृणनिष्कासनादि कार्यो सस्य सवीजतूलस्य अतसीश्च यादपत्र लक्षणविशेषः ऊर्णाप्राविर्के एतेषां वल्कलानां च वीतह्रदाव
रुकेशमणां चादाने शलाटुकादिभ्यो निष्कासनं तस्मिन्कर्मणि सूत्रप्रतिग्रहे तैरेषां सूत्रकारणकर्मणि द्रव्याणां धान्यादीनां क्रयादिषु परस्परं क्रीतेषु तेषु तेषु अन्येष्वपि फ
लीकरणादिनास्थे कर्मसु संप्रयोगाः संभाषणादिनाश्लेष भवति अत्रान्याभाध्यक्षस्य कारणस्थित्वेन शिलोंछादिवृत्ते श्च सहकारेण योगो वाच्यः तथा व्रजयोषाभिः स
ह गवाध्यक्षस्य व्रजयोषाभिः गोपीभिः गवाध्यक्षस्य गोपस्य तदध्यक्षस्य च विधवानाथाप्रव्रजिताभिः सूत्राध्यक्षस्य विधवा पतिरहिता किंचना अनाथा सभर्तृका १०१
पिनिस्वा प्रव्रजिता तादृशी प्रव्रजितभर्तृका सूत्राध्यक्षः तंतुकारणक्रियाधिपस्तेन मर्मज्ञभावात्रात्रावटतः कुलटयोषाभिः मर्मज्ञत्वात् पत्तुर हस्यामित्त

त्वात् राज्ञा वस्त्रविटस्य कुलटायोषाभिः विटाग्रनाभिः वणिग्योषाभिर्नागरिकस्य वणिग्योषाभिः आपणिकाभिः क्रयविक्रयेयपण्याध्यक्षस्य च पण्याध्यक्ष
स्य च वणिग्योषाभिः संप्रयोगः अष्टमीचंद्रकौमुदीसुवसंतादिषु नगरखर्वटयोषितामीश्वरभवने सहान्तः पुरिकाभिः क्रीडा अष्टमीचंद्रककौमुदीषु प्राष्टमिं
कज्योत्स्नायां वसंतादिषु वसंतोत्सवादिषु खर्वटं बहुजनाश्रयाम्नाम विशेषः तत्रत्ययोषितो राजदासादिभिः सप्रस्थापनीतानां ईश्वरभवने राज्ञोन्तः पुरे अंत
पुरिकाभिः सह क्रीडा सहयापादिकं कार्यो तामिवाह तत्रापानकोतेनगरयोषितायथापरिचयमेतः पुरिकाणां पृथक् पृथग्भोगावासकान्प्रविश्यकथाभिरासि
त्वा पूजिताः प्रपीताश्चोपप्रदोषं निष्क्रमेयुः तत्र राजभवने नगरपदं खर्वटोपलक्षणं आपानकोत्तमीसर्वेषां किंचिद्दासोदकादिपीत्वा यथापरिचयं दिनक्र
मात्र परिसन्तुसारेण भोगावासकान् भोगस्थानानि अभिश्लिष्यारंजयित्वा पूजिताः ताभिस्तांबूलादिना पुनश्च निर्गमनसमये प्रपीताः सुकर्मकत्वेपि वाहुलकात्
तेरन्तः चाचितता चूलताः उपप्रदोषं सायंकाले अव्ययं विभक्तीसादिना समीपार्थे व्ययीभावः निष्क्रमेयुः कंचित्कालं तद्गृह निर्गच्छेयुः तत्र प्रणिहिता राजदा
सी प्रयोज्याया पूर्वसंसृष्टान्तां तत्र संभाषेत ततस्तदुपवेशनसमये प्रणिहिताराज्ञा प्रेषिता प्रयोज्यया संयोजनीय तत्र स्वनगरयोषिता पूर्वसंसृष्टा पूर्वसंकेतवती
राजदासी तां प्रयोज्यां तत्र तदा आगासरमणीयकदर्शनेयोजयेत् रामणीयकदर्शनेमनोहरप्रासादोपवनादिवस्तुमात्रदर्शनविषययोजनेन नयेत् तदेवाह
प्रागेव स्वभवनस्था ब्रूयात् दासुवां क्रीडाया तवराजभवनस्थानानि रामणीयकानि दर्शयिष्यामीति काले च योजयेत् प्राक् राजान्तर्यास्वस्थात् दृष्टागमनसमये

वा॰सू॰ स्वयं दासी स्वस्याः नायिकायाः भवनस्थां नायिकां क्रीडायां अंतःपुरिकासल्लापसमये स्थानानि वक्ष्यमाणानि इति इत्यादि ब्रूयात् आनयनार्थं यथा रूपं

१०२ येत् योजयेत् तत्प्रदर्शयेत् तद्धि हेकथनीयस्थानान्येवाह वहिः प्रवालकुट्टिमं दर्शयिष्यामि मणिभूमिकां वृक्षवाटिकां मृद्वीकामंडपं समुद्रकं प्रासा

दां श्वगूढभित्तिसंचारांश्च प्रतिभवनं चित्रकर्माणि शकुनकान्याधिसिंहपंजरादिनिचयानि पुरस्ताद्वर्णितानि सुः वहिः क्रीडासंघप्रांगणे प्रवालकुट्टिमं वि

द्रुमखचितभूमिं मणिभूमिकां अंतः पुष्परागादिमणिमंडितभूमिं वृक्षवाटिकां तत्र सततयोयानं मृद्वीकाद्राक्षासमुद्गकं कोशगृहं गूढभित्तिसंचारान् भि

त्तिगतप्रच्छन्नमार्गान् चित्रकर्माणि नानालेख्यानि योजयेत् दिसनुषक्त्यं ते एकांते च तद्दतमीश्वरानुरागं श्रावयेत् एकांते तत्र द्वारिकादिप्रदर्शनसमये तद्गतंना

सुस्थितं ईश्वरानुरागं महाराजप्रीतिं श्रावयेत् नान्यः कथयेत् संप्रयोगे चातुर्यं निवर्णयेत् संप्रयोगे महाराजेन संयोगे सति आपत्तिं अभीष्टप्राप्तिं अमंत्रस्राविं च प्रति

पन्नां योजयेत् अमंत्रस्रावं लोकवाक्यगोपनं यथा तथा प्रतिपन्नां विस्रब्धां योजयेत् राज्ञा अप्रतिपद्यमानां चात्मयमीश्वरे आर्यो पचारैः सांत्वनैरंजयित्वा संभ्र

यचसानुरागा विसर्जयेत् अप्रतिपद्यमानां दासी वा वैरननुकूला आर्योपचारैः वस्त्रतांबूलादिदानैः सांत्वनैः प्रियवचनैः रंजयित्वा अनुकूलयित्वा संभ्रयसंयुज्य

सानुरागं पुनरागमनेन्कंठायुक्तं यथा तथा विसर्जयेत् संमान्य दासी योजितां स्वयोजितां च संप्रेषयेत् प्रयोज्यायाश्च परस्त्री त्वमहोचितस्य दारान्निसमं ततः पुर १०२

मौचित्यात्प्रवेशयेयुः प्रयोज्याया पूर्वोक्ताभयरूपेण प्रयोजयितुमभिमतायाः परस्त्रीः अनेनैवानुग्रहे चितस्य वस्त्राभरणादिना संमानं कृत्वा दारान् प्रयो

ज्यां निसंप्रतिदिनं औचित्यात् आश्रितभार्यास्त्रेन तत्र प्रणिहिता राजदासीति समानं पूर्वेण तत्र अंतःपुरप्रवेशानंतरं इतिरामणीयकदर्शनेनादि पूर्वेण पूर्वो

क्तं प्रयोगान्तं समानं अस्या अस्या अपि अंतःपुरिकावाप्रयोज्ययासह चेटिका संप्रेषणेन प्रीतिं कुर्यात्प्रसक्तप्रीतिं सापदेशं दर्शने नियोजयेत्प्रविष्टां पूजितां

पीतवती प्रणिहिता राजदासीति समानं पूर्वेण अंतःपुरिका अंतःपुरस्थका चनमागाख्याचेटिका संप्रेषणेन राजान्तया स्वदासी नियोजनेन प्रयोज्यया

संयोगाभिमतया प्रसक्त प्रीतिं उत्पन्नानुरागां तां सापदेशं उत्सवादिव्याजेन दर्शने स्वदर्शनार्थं अभियोजयेत् आनाययेत् प्रविष्टां अंतःपुरं पूजितां तत्रस्था

यापीनवती पीतपानकं कर्पूरनिरमणीयकदर्शनादि प्राग्वत् यस्मिन्वा विज्ञाने प्रयोज्याया विख्याता न दर्शनार्थमंतःपुरिका सोपचारं तामाकारयेत् प्रविष्टां प्रणिहि

ता राजदासीति समानं पूर्वेण यस्मिन् सालभंजिकादिविषयकनिर्माणचातुर्ये या प्रयोज्या विख्याता लोकप्रसिद्धा सोपचारं ससन्मानं उन्मूलनार्थे भीतस्य भा

र्यां भिक्षुकी ब्रूयादसावंतःपुरिका राजनिषिद्धा गृहीतवाक्या मम वचनं शृणोति स्वभावतश्च कृपाशीला तामेनोपायेनाभिगमिष्यामि साति भर्तुस्तथा नर्थं नि

वर्तयिष्यति प्रतिपन्नां द्वित्रिरिति प्रवेशयेत् ततः पुरिकाचास्याः अभयं दद्यात् भयश्रावणाच्च संप्रहृष्टां प्रविष्टां प्रणिहिता राजदासीति समानं पूर्वेण भिक्षुकी

राजकुट्टिनी प्रेषिता भिक्षुकी वेषधारिणी उन्मूलनार्थं भार्तस्य उन्मूलनउत्सन्नो यो नर्थः राजकीयकलहादिरूपः तेन भीतस्य भार्यामार्तां दृष्ट्वा असौ एतस्मा

भिका अंतःपुरिका राजकुट्टिनी राजनिसृष्टा राजविषयकानुरागा अतएव गृहीतवाक्या राज्ञा अस्माणवचनाम मसखी अतो मद्वचनं शृणोति स्वभावतश्च कृ

का॰सू॰ पाशीलादयावतीसानांप्रति॰प्रनेनोपायेनरहस्यमार्गीणाभिगमितांनिष्पासिष्याऽन्तःपुरिकातथानंर्थेराजकीयापद्रवंनिवर्त्तयिष्यतिराजानंप्रस्तुत्तापरिहरिष्य॰
१०३ तीनिलांप्रति इत्यात्वद्विस्त्रिःद्वित्रिदिनपर्यंतंद्वित्रिवारंवा इतिरहस्यतेषांप्रतिपन्नांप्रसयवर्तीनांप्रवेशयेतभिक्षुकी॰अंतःपुरंप्रति॰प्रस्ताः॰भीतभार्यायाः॰अभयं॰अनर्थेप
रिहरिष्यामीतिप्रसयंप्रविश्वासंकृत्वा एतयाहस्त्यर्थिनांमहामात्रामितप्तानांवलाहितदहीतानांव्यवहारदुर्वलानांस्वभोगेनासंतुष्टानांराजनिप्रीतिकामानांवास्वजने
व्यक्तिमिच्छतांसजातीयैर्वाध्यमानानांसजातीनवाधितुकामानांसूचकानामन्येषांचकार्यार्थिनांव्यसनिनांजायाव्याख्याताः एतयाउकरीसाहतिजीविकामहा
मात्रा॰राजप्रकृतयः तैरभितप्तानतिच्छेदात्स्विनापीडितांविगहीतानांनिगृत्यर्वदीकृतानांभोगेनस्वकीयव्रतस्याराजमिप्रभुत्वनिमित्तंप्रीतिकामानांराज्ञः वास्वज
नेलोकेव्यक्तिंख्यातिं॰जन्मान्यत्वेनसजातीयैर्नीतिभिः सूचकानांलोकरहस्यज्ञापकानांव्यसनिनांद्यूतादिचतुराणांव्याख्याताः ईश्वरवश्यत्वेनोक्तप्रायाः॰अन्ये
नवाप्रयोज्यांसहसंसृष्टां संप्रास्यदास्यमुपनीतामंतः पुरंप्रवेशयेत्प्रणिधिनावापतिमस्याः संदूष्यराजद्विष्टइतिकलत्रावग्रहोपायेनांतः॰पुरंप्रवेशयेदितिप्रच्छ
न्नयोगाः॰अन्येनपुरुषांतरेणासंसृष्टांसयुक्तांप्रयोज्यांसंप्राप्यगृहीत्वादास्यमुपनीतांदासीकृत्वातेनसहनियमितांप्रवेशयेत् दासीद्वारा॰अस्याः प्रयोज्यायाः॰पतिंप्र
णिधिनाखवृत्तपटेनेनसंदूष्यदोषिणंकृत्वाराजद्विष्टइतिकलत्रावग्रहोपायेनकलत्रस्यावग्रहंविद्वेषमुत्पाद्यकलत्रेणसहनिर्वंधंवाकृत्वाउपायेनत्रिष्टुक्वा १०३
दिद्वारेणप्रच्छन्नयोगाः रहसिसंप्रयोगोपायाः एतेराजपुत्रेषुभवेणराजपुत्रेषुपरदारलोलुपराजविषयेएतेव्याख्याताः परआपकोकोपायाएवयोग्याः॰नत्वेवपर

भवनमीशः प्रविशेत् एवं॰अन्यदप्यपरभवनं॰अनभामिनोभवनंप्रविशेत् कुतः॰आभीरंहिकोट्टराजंपरभवनगतंभर्तृप्रयुक्तोरजकोजघान परभवनगतंपरकां
कानिशांलगतंभर्तृप्रयुक्तः तस्यतिनियुक्तःकोट्टराजंतद्दृशघोरं॰आभीरंनदारख्यं काशिराजंजयत्सेनमश्वाध्यक्षइति॰अश्वाध्यक्षः जघानहि॰प्रनोनप्रविशे
दितिपूर्वेणान्वयः प्रकाशकामितानिदेशप्रवृत्तियोगात् देशप्रवृत्तियोगात्तद्देशाचारानुसारात् प्रकाशंलोकविदितंयथातथाकामितानिपरकांतायोगाः सिध्यंति
राप्तिः तथाहि प्रभाजनपदकन्यादशमेहनिकिंचिदौपायनिकमुपगम्यप्रविशंत्यंतःपुरंभुक्ताएवविसृज्यंते॰अंधाणां प्रभाविवाहिता॰अन्तकपदकन्याः जानपद
जातिविशेषोत्सवाः दशमेहनिप्रथमर्तुदिनात् ॰औपायनिकंप्राभृतिकंभुक्ताःसंभुक्ताएकदिनंविसृज्यंतएवतस्करेतःगृहंप्रेष्यंते॰अंधाणांतद्राजेनमहामात्रेश्वराणां॰
चांतःपुराणिनिशिसेवार्थंराजानमुपगच्छंतिवत्सगुल्मकानांमहामात्रेश्वराणांराज्ञामासौनांप्रभाः कन्यैसाद्युपगम्यांतमनुषज्यतेउपगच्छंतिभुक्ताविसृज्यंतेस्वरूपव
तीर्जनपदयोषितः प्रीत्यपदेशेनमासमर्धमासंवावासयंत्यंतः पुरिकावैदर्भिकावैदर्भिकाणांरूपवतीः संदरीः प्रतिसादिसमानंप्रीत्यपदेशेन॰अनुरागातिशयानुसा
रेण॰अंतःपुरीकाराजदूतः वैदर्भिकाणांराज्ञः॰आत्तया दर्शनीयाःस्वभार्याःस्वभार्याःप्रीतिदायमेवसेमहामात्रराजभ्योददत्सपरांतकानांप्रीतिदायंउपायनंप्र
ठामात्रराजभ्यः राजभ्योराजप्रकृतिभ्यश्चददतिपततएव॰अपरांतकानांराज्येराजकीलाराष्ट्रेनगरस्त्रियोजनपदस्त्रियश्चसंहताएकशश्चराजकुलेप्रविशंतिसौराष्ट्र
काणामिति एकशएकदाराजकुलेराजगृहेतत्रभुक्ताः पुनरायांतिइतिइत्सापुन्नेयं एतेचान्येचबहवः प्रयोगाः पारदारिकाः देशेदेशेप्रवर्तंतेराजभिः संप्रवर्त्ति

वा॰सू॰ ताः राजभिः परस्परपरैः संप्रवर्तिता आचरिताः न त्वेवैतत्प्रयुंजीत राजा लोकहितैषी लोकहितैषी इति निगृहीतारिषड्वर्गस्तथा विजयते महीं एतत् परदारगमनं न प्रयुंजीत न कुर्वी
१०५ त कुतः न परदारेणानुरागच्छेत्तृ उदके सिद्धिमिच्छन्निर्न संभवति खलु दृश्यते चतुर्थी चेइरेखेव परस्त्रीषा लपट्टिके साहित्युनि सम्प्रति निषिद्धत्वात् निगृहीतः वशीकृतः विहिते
षु प्रवर्तितः अरयः कामादयः एवं इंद्रियाणि येन इति श्रीकविपदवाक्यमानतत्त्वज्ञपंडितमंडलमंडितपांडित्यसार्वभौमचंद्रिमोद्दंड श्रीसर्वेश्वरसरस्वतीपादशिष्यकाशीपु
रनिवासिना त्रिगुणेण नलिनचंद्रमालकोलनरसिंहशास्त्रिकृतवात्स्यायनसूत्रवृत्तौ पंचमाधिकरणे पंचमोऽध्यायः ५ एवं एतः परदारसंप्रयोगोपायमुक्त्वा प्रसंगात्तयो
षित्तोपायेषु संप्रयोगोपायान्तरं तद्रक्षणं च कथयिष्यन् संगतिमुक्त्वा तदनुवदति ईश्वरकामितमित्यादि तः संप्रविश अन्तःपुराणां रक्षणयोगात् पुरुषदर्शनं न
विद्यते रक्षणयोगात् अन्तःपुररक्षणनियुक्तराजभटनिरोधनवशात् अन्तःपुराणां राजकलत्राणां पुरुषदर्शनं पराङ्गनानिरीक्षणं पत्युश्चैकत्वादनेकसाधारण
त्वाच्चात्यर्थमलब्धानां निप्रयोगान्तएव परस्परं रंजयेयुः राजयोषितां एकत्वात् एकमात्रत्वात् द्वितीयस्याभावादिति यावत् अस्य चानेकसाधारणत्वात् बहुत्वेऽप्यनुरक्तत्वा
त् अप्रत्यापत्तेः यावदङ्गे मैथुनालाभः तस्मात्तानि जनकलत्राणि प्रयोगतः संप्रवर्तितः परस्परं प्रयोगैः रंजयेयुरनेदयेयुः तदेवाह धात्रेयिकां सखीं दासीं वा पुरुषवद
लंकृत्याकृतिसंयुक्तैः कंदमूलफलैरपद्रव्यैर्वा आत्माभिप्रायं निर्वर्तयेयुः आकृतिसंयुतैः पुल्लिंगत्वेन कल्पितैः अपद्रव्यैरस्थ्यादिभिः दृढतरचर्मपिनद्धैः पुरुषवदलंकृ १०५
त्य पुरुषतुल्यं कृत्वा आत्माभिप्रायं आलिंगनसुरतादिकं पुरुषप्रतिमा अव्यक्तलिंगाश्चाधिशयीरन् पुरुषप्रतिमाः पुरुषाकारद्रव्यादिविकाराः अत एवाव्यक्तलिं

गाः स्वयं चेष्टारहिताः अधिशयीरन् आलिंगयेरन् राजानश्च कृपाशीला विनापि भावयोगमायोजितापद्रव्या यावदर्थमेकया अनेकाभिर्वा बह्वीभिरपि गच्छंति कृपाशीलाः
सकामिनीमनोभवं वेदनाजनितदयालवः चात्विकृत्यभावयोगं स्वाभाविकरागोत्कर्षं आयोजितापद्रव्याः मदकरवस्तुसेविनः संतः यावदर्थं तत् अभिप्रायं येन यस्याः प्रीतिर्वो
सकस्त्वनुवीनिवर्तयति तत्राभिप्रायात्प्रवर्तते न रागति प्राच्योपचारः किं तु तास्वभ्येयस्याः प्रीतिः स्वामिन्न संतानुरागः स्वस्य वा तस्याः वासकः रूपलावण्यादिर्वीऽगि-
शयनस्य तुल्यकालः निवर्तयति ज्ञायते तत्र तस्याः अभिप्रायादनुरागात् प्राच्योपचारः स्त्रीयोगैनेव पुरुषाणामप्यलब्धवृत्तीनां वियोनिषु विजातिषु स्त्रीप्रतिमासु केवल
लोपमर्दनाच्चाभिप्रायनिवृत्तिर्व्याख्याता स्त्रीयोगेनेव तच्चेष्टाकथनेनैव अलब्धवृत्तीनां स्त्रीरहितानां स्त्रीरहितानां वियोनिषु पुंव्यक्तिषु विजातिषु तिर्यगादिषु स्त्रीप्र
तिमासु दार्वादिमयीषु अभिप्रायनिवृत्तिर्धातुक्षरणं योषावेषाश्च नागरिका न्यायेरन्तः पुरिकाः परिकाभिः सह प्रवेशयेति नागरिका नु कलाकशलान्यूनः प्रा
यस्याहिवर्णेनेनव स्थानप्रवेशयंति अंतःपुरं प्रापयंति तत्र तया वशीकरणप्रकारमेवाह तेषामुपावर्तने परिचारिका धात्रेयिकाश्चाभ्यंतरसंसृष्टा आयतिं दर्श
यंसः प्रयतेरन् तेषां नागरिकाणां उपावर्तने अंतःपुरनयनविषये आभ्यंतरसंसृष्टाः राजमहिषीसमीपवर्तिन्यः आयतिं फललाभं दर्शयंसः वर्णयंसः सुखः
सुप्रवेशतामपसारं भूमिं विशालतां वेश्मनः प्रसादं रक्षिणमनिसतापि जनस्य वर्णयेयुः वेश्मनः अन्तःपुरस्य सुप्रवेशतां सुखप्रवेशः हेतोः अपसारभूमिं पु
नर्निर्गमनद्वारं खलु विशालतां कदाचिदनिर्गमने प्रच्छन्ननिवासयोग्य प्रवेशवतां रक्षिणां वास्थागार रक्षक राजभटानां प्रसादं कदाचिदवलोकनेऽप्यकु

वा॰सू॰ रक्षाप्रमादमितिपाठः अनवधानतापरिजनस्य अंतःपुररक्षणानियुक्तावीरणकीवादेः अनिसर्गान्नियर्तान्नवस्थितिं वर्णयेयुः तेषामित्यादिसंबन्धं तमनुषज्यते
१०५ न चासम्भूतेनार्थे न प्रवेशयितुं जनमुपावर्तयेयुर्दौषात् असम्भूतेनमिथ्याभूतेन जनं नागरिकं न चोपावर्तयेयुः न प्रवेशयेयुः नातिविशेषः कुतः तस्य हर्म्याद्या
पतेः नागरिकस्तु समायमप्यंतः पुरमपायभूयिष्ठत्वान्न प्रविशेत् समायंसलाभमपि अपायभूयिष्ठत्वात् बलवद्दृष्टानिष्टानुबंधित्वात् सापसारं तु प्रमदव
नावगूढं विभक्तदीर्घकक्षमल्पप्रमत्तरक्षं प्रोषितराजकं कारणानि समीक्ष्य बहुशः आहूयमानः कक्षाप्रदेशं दृष्ट्वा ताभिरेव विहितोपायः प्रविशेत् बहुशः आ–
आहूयमानः राज्ञी दास्यादिभिरयंस्याद्दिकपनपूर्वकं बहूवारं प्रार्थ्यमानः सन् अतिकामुकः साहसिकस्तु नागरिकः कारणानि आयसादीन्युक्तवक्ष्यमाणानि
समीक्ष्य सम्यक्पर्यालोच्य प्रमदवनावगूढं प्रांतलग्नक्रीडावनं विभक्तदीर्घकक्षं पृथक्स्थितविस्तृतविकक्ष्य वनमध्यस्थं अत एव सापसारं सनिर्गमनगूढमार्गप्रो
षितराजकं दूरदेशस्थस्वामिकं तत एवाल्पप्रमत्तरक्षं अल्पाः प्रमत्ताश्च रक्षका यस्मिंस्तथोक्तं राजगृहं अकस्मात् कक्ष्याप्रदेशं चास्य मंदिरप्रांतं
गत्वा नेत्रोत्कलक्षणानि कानिचित् दृष्ट्वा ताभिः सहागतराजदासीभिः विहितोपायः कृतवेषादिरेव प्रविशेदंतःपुरं शक्तिविषये च प्रतिदिनं निष्क्रामेत् तत्र राज्ञीभिः
संयुज्य शक्तिविषये बहिर्निर्गमनकौशल्ये अपायशंकया कौतुककथागोष्ठ्या वा निष्क्रमेत् स्वगृहं गच्छेत् प्रवेशउपायांतरमाह बहिश्च रक्षिभिरन्यदेवकारणमपदिश्य १०५
संसृज्येत बहीरक्षिभिः वाह्यागाररक्षकैः सार्धं अन्यत् वक्ष्यमाणं कारणं वा अंतःप्रवेशे अपदिश्य उक्त्वा संसृज्येत अंतःपुरं प्रविश्य तत्र ताभिः संयुज्यात् अंतःपुर

चारिण्या च परिचारिकाया विदितार्थायाः सक्तमात्मानं रूपयेत् रूपयेत् रक्षिभ्यः कथयेत् तदलाभाच्च शोकं तदलाभात् परिचारिकालाभात् शोकमात्मनः क
थयेत् अंतःप्रवेशिनीभिश्च दूतीकल्पं सकलमाचरेत् अंतःप्रवेशिनीभिः अंतःपुरगमनागमनवतीभिः सख्यं कृत्वा दूतीकल्पं दूतेव सकलं राज्ञीप्रतिसंदेशप्रेषणा
दिकं राजप्रणिधींश्च बुध्येत राजप्रणिधीन् राजदासान् बुध्येत अन्यत्रगतान् प्रमत्तान् वा बुध्या सावधानो यतेत दूत्यास्त्वसंचारे यत्र गृहीताकारायाः प्रयोज्याया
दर्शनयोगस्तत्रावस्थानं असंचारे अप्रवेश्ये यत्र स्थाने गृहीताकारायाः तान्नमावायाः प्रयोज्यायाः दर्शनयोगः चक्षुःसन्निकर्षः भवति तस्मिन्नपि तु रक्षिषु परिचारि
कापदेशः तस्मिन् स्थले रक्षिषु रक्षकेषु विषये परिचारिकापदेशः दासीत्वेन व्यवहारः कार्यः प्रयोज्यायां चक्षुरनुबध्नं स्वाभिंगिताकारनिवेदनं अनुबध्नं स्यात् प्र
यंसासरद्दिंगिताकारवेदनं भावसूचकं विसेपणादिकं यत्र संपातः स्यात् तत्र चित्रकर्मणः प्रयुक्तस्य श्लोकानां द्व्यर्थानां गीतवस्तुकानां कृतचिह्नानामंगुली
यकस्य निधानं यत्र देशे संपातः तस्याश्चक्षुः सन्निकर्षः प्रयुक्तस्य मिथुनीभूतस्य चित्रकर्मणः प्रतिमादेः द्व्यर्थानां लौकिकरहस्यार्थानां गीतवस्तुकानां गेयानां क्रीडितका
नां कंदुकादीनां कृतचिह्नानां कृतनरखारोपकानां मातुलुंगादीनां अंगुलीयकस्य स्वनामांकितमुद्रिकादेः निधानं लेखनं प्रसतं च तयादर्शं पश्येत् ततः प्रविशेत् तयारा
न्ताप्रस्तरस्व कृतचेष्टापा प्रतिदर्शनं चात्मप्रतिचेष्टां वा कृतं पश्येत् द्रष्टुं प्रतीक्षेत ततः प्रविशेत् अंतःपुरं अंतःपुरं यत्र चास्यानियतं गमनमिति विद्यात् तत्र प्र–
च्छन्नस्य प्रागेवावस्थानं रक्षिपुरुषरूपो वा तद्ऋतुज्ञातवेलायां प्रविशेत् यत्र स्थले नियतं गमनं नियमेनागमनं भवतीति विद्यात् जानीयात् प्रच्छन्नस्य पैरेरदृष्टस्य

वा०सू० प्रागेव तद्गमनात् सर्वैमेवावस्थानं युक्तं तदनुज्ञानवेलायां तया राज्ञ्याऽनुज्ञानवेलायां निश्चिते समये देशे च। आन्तररक्षाप्रावरणावच्छिन्नरूपं निर्हरणप्रवेशौ। आस्त
०६ रणशय्याप्रावरणमपि तादृशमेव निर्हरणप्रवेशौ। अन्तःप्रवेशनबहिर्निर्यानयोः सीभिः कार्यौ पुरपुरैर्योगैर्वा नष्टच्छायारूपः पुरपुरैः प्राचीनहृम्रांशं तस्थिस्यायो
गैर्वं स्पमाणं जनेन नष्टच्छायारूपः नष्टमदृश्यं छायाप्रतिबिंबं रूपं यत्तेनेनेति शरीरं यस्य न तथोक्तः निर्हरणप्रवेशयोग्यः तत्रायं योगः नकुलहृदयं रोचकः
तुंबीफलानि सर्पाक्षीणि चांतर्धूपं पचेत् तेनांजनेन समभागेनोदकेनाप्यक्तनयनो नष्टच्छायारूपश्चरति नकुलहृदयं बभ्रुवः शकलं रोचको गोरोचनं तुंबी
फलानि परिणतालाबुखंडः सर्पाक्षीणि च समभागानि संयोज्य समभागेनोदकेनांतः गृहं पचेत् ततः धूपं बालकजिह्वया धूपं दत्वा तेनांजनेनाभ्यक्तनयनः अ
न्तःरात्रिषु कौमुदीषु चेटिकासंवापे चैतद्भवति कौमुदी पुल दूती। मुंचेटिकादासी एतत् प्रवेशने निर्गमने च द्रव्याणामभिनिर्हारे पानकानां प्रवेशने अपान-
कोत्सवार्थेषु चेटिकानां तु संभ्रमे द्रव्याणां राज्ञीगृहस्य वस्तूनामभिनिर्हारे राज्ञ्याऽत्र स्यादिभिर्निष्कासनसमये पानकानां पेयद्रव्यघटानां प्रवेशने तत्सम
ये उत्सवः तद्दानप्रतिदाने संभ्रमः संमर्दः व्यत्यासे वेश्मनां चैव रक्षिणां च विपर्यये उद्यानयात्रागमने यात्रा तत्र च प्रवेशने व्यत्यासेन तत प्रवेशे विपर्ययेन वा नो
स्थापने यात्रातः यात्रां कृत्वा दीर्घकालोदयां यात्रां प्रोषिते वाऽपि राजनि प्रवेशनं भवेत् प्रायो यूनां निष्क्रमणे यथा दीर्घकालोदयां दीर्घकालिकां प्रोषिते परस्पर १०६
स्य मर्माणि ज्ञात्वा चांतःपुरालयाः एककार्यास्ततः तुर्येः शेषाणामपि भेदनं एककार्याः नागरिकराज्ञीसंयोजने कृप्रयोजनाः राज्ञीगामिनो वा अंतःपुराल

याः अंतःपुरनिवासिनो जनाः मर्माणि रहस्यकर्माणि ज्ञात्वा प्रकटनभीता परस्परानुकूलाः संतः शेषाणामननुकूलानां तत्सन्निहितानां भेदनं प्रलोभनादिना तासा
धीनिकरणं दूषयित्वा तेनैकारंभैककार्यार्थेनानास्थिरः अभेद्यतां गतः स योयथेष्टं फलमश्नुते अनेकाराज्ञी सन्निहिता दासी दूषयित्वा वशयित्वा अभेद्यतां
तामियं यथेष्टं राज्ञीसंप्रयोगरूपं फलं तत्र राजकुलचारिण्य एव पुरुषानलक्षणानंतः पुराणि प्रवेशयंति तानि सुरक्षत्वादपरांतकानां तत्र राज्ञीकामितविष
ये राजकुलचारिण्यः चेटिकाद्याः अलक्षणान् प्रच्छन्नान् पुरुषानभिमतान् तान् अंतःपुराणि प्रवेशयंति सुरक्षत्वाभावादेव अपरांतकानां देशविशेषस्याना-
मियंत्रिताः क्षत्रियसंज्ञकैरंतःपुररक्षिभिरेवार्थे साधयंत्याभीरकाणां अर्थीममभिमतं आभीरकाणां स्त्रियः प्रेष्याभिः सह नागरिकांस्तद्रूपान्निवेशयंति
वात्सगुल्मकानां तद्रूपान्प्रेष्यवेषिणः निवेशयंति प्रवेशयंति रक्षिस्वन्येषु सत्स्वपि स्वैः पुत्रैरंतःपुराणि कामचारैर्जननीवर्जमुपभुंजते वैदर्भकाणां पुत्रैः पु
त्रसंज्ञैः जननीसाक्षात्तु भुंजते उपमात्राद्याः तथा प्रवेशितै रेवं ज्ञातिसंबंधिभिर्नैव राजकन्यां प्रवेशितैः दूत्यादिभिः ज्ञातिसंबंधिभिः ज्ञातिभिः सगोत्रैः संबंधि
भिः सपिंडैर्वा स्त्रैराजकानां योषितः संयुज्यंते ब्राह्मणैर्मित्रैर्भृत्यैः सेद्रीसंचेटैः श्वगौडानां राज्ञः कर्मकराश्चांतःपुरे ब्रह्मनिषिद्धाश्च तद्रूपाः सैंधवानां कर्म-
कराः अंतःपुरेषु कर्मकराः चित्रादिकार्यकारिणः तद्रूपास्समानाः तद्देवगमनादिकं अतः अत एव पापिनिषिद्धाः सैंधवानां राज्ञीनां भोग्याः
अर्थेन रक्षिणमुपगृह्य साहसिकाः संहताः प्रविशंति हैमवतानां रक्षिणं अंतःपुररक्षकं उपगृह्य वशयित्वा साहसिकाः भावनिष्टाः भीरवः नागरिकाः-

वा॰सू॰ संहृताः तद्दासीभिः संघटिताः सन्तः हैमवतानां पार्वतीयानामन्तःपुराणि प्रविशंति क्रमेण पुष्पदाननियोगान्नागरा ब्राह्मणा राजविदितमंतःपुराणि
१०७ गच्छंति परां तत्स्त्रियश्चैषामालापं तेन प्रसंगेन व्यतिकरो भवति वंगांगकलिंगकानां सहस्पनवदशिल्पे नैकं युवानं प्रच्छादयंति प्राच्यानां पुष्पदाननि
योगात् प्रतिदिनं साशीर्वचनपूर्वकपुष्पाक्षतादिप्रदानविषयकराजनियमानात् एषां ब्राह्मणानामालापः राज्ञीभिः सह प्रसंगेन तद्व्याजेन व्यति
करः संबंधो भवति तत्राप्येके नयूनां सेह्सुसंयुज्यंतं प्रच्छादयंति एवं नवदशवामोत्कारो भवंति प्राच्यानां तद्दिग्वस्थितानामंगादीनामंगनानां
एवं परस्त्रियः कुर्वीत एवं पंचाध्यायोक्तप्रकारेण परस्त्रियः वश्याः कुरुते साहसिको दुर्जनः ननु न परदारान् गच्छेदिति निषिद्धस्य ऐहिकामुष्मिकव
लवदनिष्टानुबंधिनः योपिदं तत्संगस्य प्रेक्षावत्प्रवृत्तिविषयतया नैतावता प्रबंधेनोपायवर्णनं निष्फलमित्याशंकमनं नोपयोगितया पदार्थैनि
रूपणवदारररक्षणायोपकरिष्यतीत्याह एभ्य इत्याद्याध्यायपरिसमाप्ति एभ्य एव च कारणेभ्यः स्वदारान् रक्षयेत् एभ्य उक्तेभ्यः कारणेभ्यः वशी
करणसाधनेभ्यश्चाच्छिद्यकामोपधाशुद्धान् रक्षिणोन्तःपुरे स्थापयेदित्याचार्याः कामोपधाशुद्धान् कामः स्वयं भोगवांछा उपधा उक्ता च स्वहीणोच्छा
लाभ्यां शुद्धान् रहितान् तेहि भयेनार्थेन वान्यं योजयेयुरिति तस्मात्कामभयार्थोपधाशुद्धान् स्थापयेदिति गोणिकापुत्रः इति पूर्वोक्ता अपि रक्षिणः भ १०७
येन रजाभिमनत्वादिना स्वनिष्ठासनन्मीसा अर्थेन धनलोभेन वान्यं नागरिकं योजयेयुः अंतःपुरगामिनमुपेक्षयेयुः तस्मादितिहेतोः अद्रोहो ध

र्मस्तमपि भयाज्जह्यादतो धर्मत्रयोपधाशुद्धानिति वात्स्यायनः अद्रोहः अंतःपुराद्रोहः धर्मः रक्षिणां तं धर्ममपि भयात् नागरिकभयात् जहाति कश्चिन्नी
रुः अतः अधर्मत्रयं अधर्मो दित्रयं अधर्मोर्थकामाः यद्यपि अधर्मशुद्धानित्यनेनैव सर्वं लाभस्तथापि भयनिमित्तं धर्मविध्वंसयाप्रपंचनार्थं पृथगु
क्तिः परवाक्याभिधायिनीभिः स्वमूढा कामिभिः प्रमदाभिरात्मदारानुपदध्याच्छौचाशौचज्ञानार्थमिति वाभ्रवीयाः गृहमेधी राजा वा स्वदाराणां शौचा
शौचज्ञानार्थं शुद्धवदितरनावाधाय परवाक्याभिधायिनीभिः परस्य नागरिकस्य दरपुरुषस्य वाक्याभिधायिनीभिः संदेशप्रेषणपराभिः गूढा
काराभिः भिक्षुक्यादिवेषधारिणीभिः प्रमदाभिः स्वात्मदासीभिः उपदध्यात् संयोजयेत् दुष्टानां युवतिषु सिद्धत्वान्नाकस्माददुष्टानां दूषणमा
चरेदिति वात्स्यायनः युवतिषु तरुणीषु दुष्टानां चापल्यादिदोषाणां सिद्धत्वात् स्वभावतः अदुष्टानां अप्रस्पष्टदोषाणां तासां अकस्मात् स्वयमेव
दूषणं दोषाभिव्यंजनं नाचरेत् अतो वाभ्रवीयोक्तमयुक्तं किंतु अतिगोष्ठी निरंकुशत्वं भर्तुः स्वैरिता पुरुषैः सह निर्यंत्रणता प्रवासे वस्थाने विदेशवा
सः स्ववृत्त्युपघातः स्वैरिणीसंसर्गः पत्युरीर्ष्यालुता चेति स्त्रीणां विनाशकारणानि अतिगोष्ठी अनुचितभाषणं निरंकुशत्वं स्वातंत्र्यं स्वैरितायुव
संततसंसर्गः अनिर्यंत्रणता भाषणोपवेशनादावनियमः प्रवासे वस्थाने भर्तुः विदेशवासः स्वस्याः स्ववृत्त्युपघातः स्वमर्यादात्वं घनं पत्युः ईर्ष्या
लुता असत्संसर्गदृष्टपशास्त्रतोयोगान् पारदारिकलक्षितान् नयतिच्छसत्तां कश्चित्स्वानदारान् प्रतिशास्त्रवित् पारदारिकलक्षितान् परांगना

वा॰सू॰ सं प्रयोगफलकान् योगान् पर्वीकान् यायान् शास्त्रतः अस्मात् स दृश्यः सम्यक् तस्माद्दारान् प्रतिदारकरक्षणविषये च लक्षो प्रमादं दुष्कोपायाः
१०८ नाम प्रयोगं उक्तश्च प्रयोजनमार्योत्पासनात्स्पति पाक्षिकत्वात् प्रयोगाणामपायानां च दर्शनात् धर्मार्थयोश्च वैलोम्यात्रावरेक्षारम्भारिकं प्रयो
गाणां उक्ता पायैः फललाभस्य पाक्षिकत्वात् अनियतत्वात् अर्थगाहान्यादेः दर्शनात् कदाचित्संभवात् धर्मः नपरदारगमनाच्छेदिति निषेधरूपः
अर्थः स्वधनात् इतरथा च धर्मायो: वैलोम्यात् हानेः एकत्रापरिपालनात् अन्यत्र व्ययात् न जीवेयरे ष्यां तच्चतुर्थे दुरदृष्टान् तदेतः दारगुप्तत्वे
मात्वं श्रेयसे न दारणां प्रजानां दूषणायैव नविज्ञेयोऽस्य संविधिः दारगुप्तेयैतद्रूपाय एतत् उपायत्रयं प्रारब्धं कृतं अस्य उपायजातस्य संविधिः प्र
तिपादनं प्रजानां एतच्छास्त्राध्येन दूणां दूषणाय यत्प्रयोगेण धर्मो यो दिक्लिष्टनायैनैव कृतं अतो स्मिन् शास्त्रे प्रवृत्तावर्तांप्रवृत्तिसिद्धिरितिभावः इति
श्रीकविपदवाक्यमानतत्त्वज्ञषड्दर्शिनीनिरतविहरणसदाचारसमाचरणावलिप्तादिवर्तिष्टपदितमंडलमंडितपालिसार्वंडेयंदिमोर्दं गुश्रीस
वेश्यास्सरोविचितवात्स्यायनसूत्रवृत्तौ पारदारिके पंचमेधिकरणे षष्ठोध्यायः ६ अंतःपुरिकदाररक्षितकमितिअदितअर्थविशः एवं वक्तदे दिक्का
मुष्मिकविरोधि पारदारिकमुक्त्वा देवसत्संगस्यायत्कं चित्तहिरोधि वैशिकमुच्यतदृसाह समासेन चेदं पारस्परिकं पंचममधिकरणं भावकल्प्यसं १०८
हृशासीशास्त्रे कामस्य पंचमाधिकृतिं व्याख्याय वैशिकार्थं व्याख्याता व्याख्यातधर्मशास्त्रार्थः वेश्यानां पुरुषाभिगमने रति वृत्तिश्च सगतः अभि

गमने संयुक्तत्वविषये रतौ रागोत्थानात्तातिजीवनं सर्गितः निमित्ततया शास्त्राचारसिद्धेः रसमेवस्थापयति रतिनिश्चस्वाभाविकं प्रवर्तनं रति तः र
तिः स्वलविशेषलक्ष्यै स्वाभाविकम कृत्रिमं प्रवर्तनं पुरुषसंप्रयुक्तता कृत्रिममार्योर्थे अर्थो र्थे जीवनार्थं प्रवर्तनं कृत्रिमं रागमसूत्यैतदपि स्वाभा
विकवद्रूपयेत् तम् कृत्रिमप्रवर्तनमपि स्वाभाविकवत् रागकृतमिवरूपयेत् प्रदर्शयेत् कुतः कामपराहि पुंसो विश्वासयोगात् कामपराः स्वभावा
नुरक्ताः विश्वासयोगात् असंतप्रीतिं लभंते हि अलुब्धतां चरव्यापयेत स्वनिदर्शनार्थं तस्य स्वाभाविकवद्रूपितानुरागस्य निदर्शनार्थं निश्चायनार्थे
अलुब्धतां ख्यापनमिलाषतां च स्वकीयभावं चरव्यापयेत् नचानुपायिना र्थात् लिप्सेत अर्थान् परकीयधनानि अनुपायिन चातुर्यं विना न लि
प्सेत न प्राप्नोति यतः अत एवं कुर्यात् आयतिसंरक्षणार्थे नित्यमलंकारयोगिनी राजमार्गविलोकिनी आयतिसंरक्षणार्थे तु नरफलहेतु जनरंज
नार्थे अलंकारयोगिनी अलंकृतासती राजमार्गविलोकिनीपंटाय यायाप्यनुयायिषु वा वलोकिनीचं दृश्य प्रसरण मार्गप्रहितदर्शनता भवेत्
दृश्यमाना न चातिविवृता तिष्ठेत् स एष धर्मत्वात् दृश्यमानाश्च वधिः सादरमवलोकिता सती अतिविवृता अतिविवृता अतिप्रकटिता वयवा न ति
ष्ठेत् लश्यालक्ष्यकचकुचादिमती भवेदिति सोपावनं कुतः पण्यसधर्मत्वात् क्रय्यसालभंजिकादितुल्यत्वात् नायकमावर्तयेत् आवर्तयेत् मंद
हासकटविलासादिनानुरंजयेत् अप्याप्यश्चा वश्छिंधाराल्मनश्चानर्थं प्रतिकुर्याद् र्थे चनार्थयेत् अत्याप्यः पूर्वमनुरक्ताप्यः एनं प्रवश्छिंधात्

वा॰सू॰ स्वरूपस्वलावण्यातिशयप्रदर्शनेन विसंज्ञयेत् अनर्थे अनेकसंगित्वादिदोषशंकां प्रतिकुर्यात् नैनोत्सारयेत् अर्थे स्वस्याः असाधारण्यानुरागरूपतो
१०८ ननस्यापि तैस्साधयेदुत्सारयेत् नचगम्यैः परिभ्रंशयेत् यानानुसृत्य तांस्सहायान् यान् अनुसृत्य सहायिकृतगम्यैः संयोक्तुमभिमतैर्नायकैः न परि
भ्रंशयेत् न वियुंज्यात् किं त्वसंतमनुसृत्य तानेव वक्ष्यमाणान् सहायान् संचरनोपयोगिनः कुर्यात् तैः संयुज्य तद्द्वारा साधयेदित्यर्थः तानेवाह ॰
त्वारक्षिपुरुषा धर्माधिकरणस्था दैवज्ञा विक्रांताः समानविद्याः कलाग्राहिणः पीठमर्दविटविदूषकमालाकारगांधिकशौंडिकरजकनापितभिक्षु
वश्चेति आरक्षिकपुरुषाः रात्र्यां पुरसंरक्षकाः धर्माधिकरणस्थाः न्यायशालाध्यक्षाः दैवज्ञाः ज्योतिर्विदः विक्रांताः शूराः समानविद्याः धनिके
न तुल्यरसिकाः कलाग्राहिणः तस्यैव कामशास्त्राध्यापकाः पीठमर्दादयः उक्तलक्षणाः तैर्न कार्ययोगात् केवलार्थैः त्वमीगम्याः तेते अरसिका
द्यः पीठमर्दादयश्च कार्ययोगात् धनिकस्य पठनकार्यार्थं केवलार्थैः अर्थदानं विना घटकानुल्का साध्या नाह स्वतंत्रः पूर्वे वयसि वर्तमानो वि
त्तवान् स्वतंत्रः पित्रादिशिक्षारहितः पूर्वे वयसि वर्तमानः प्रथमवयाः तादृशो वित्तवान् अपरोक्षवृत्तिः सन्निहितग्रामसेत्रादिमान् अधि
करणवान् गृहारामादिसंपन्नः अकृच्छ्राधिगमवित्तः निःसपत्नमनतिप्रयत्नलब्धधनः संघर्षवान् संघर्षः पराभिभवेच्छा स तत्वायः सर्वदिग्वक्षित्तवर्षा १०८
ग्रानः सुभगमानी श्लाघनकः सौंदर्याभिमानी सन् इतरनिंदापूर्वकं स्वस्याः गुणप्रशंसकः षंडकः पुंशब्दार्थी पुंस्त्वेन लोकव्यवहारार्थी धनिकः समस्य

धी समैः सर्वैः सजनैः स्पर्धालुः धनिकः स्वभावतश्च त्यागी त्यागी उन्मत्तदातृत्यागी राजनि महामात्रे वा सिद्धः सिद्धः प्रतिपरिचितः अनेन धनित्वं
तद्दूरकल्पं वस्तु चित्तैरेव प्रमाणोवितानमानी अदृष्टैकवादी स त्वविधमानद्रव्यविरागी रागी च गुरुशासनातिवर्ती गुरुः पित्रादिः धनवानिति सर्वे
ज्ञानुषज्यते सजातीनां लक्ष्यभूतः सजातीनां दायादीनां लक्ष्यभूतः प्रेमास्पदं एकपुत्रः धनिकस्य लिंगी प्रच्छन्नकामः लिंगी तापसवेषः सन् प्र
च्छन्नकामः अंतर्निगूढरागः शूरो वैद्यश्चेति इति एते धनलोभेनाभिगम्याः प्रीतियशोऽधिकास्तु गुणतोऽभिगम्याः प्रीतियशोधिकाः प्रीति
सस्यांपशः लोके आभ्यामधिका वक्ष्यमाणाश्च गुणतः गुणलोभेन महाकुलीनः दानदाक्षिण्यादिगुणवत्तया प्रसिद्धकुलोत्पन्नः विद्वान् स॰
भापंडितः समयज्ञः धर्मशास्त्रज्ञः कविः महाप्रबंधनिर्माता आख्यानकुशलः पौराणिकः वा— सभावावदूकः प्रगल्भः सर्वकार्येचतुरः विवि
धशिल्पज्ञः नानाचित्रकर्मकुशलः वृद्धसेवी वृद्धोपसानादिना स्थूललक्षः महापुरुषत्वेन ख्यातः महोत्साहः महानुत्साहः कार्येषु बद्धोत्स
कौ यस्य दृढभक्तिः भक्तिरागाध्यत्वेनतानं आर्ये पुरागो वा अनसूयकः गुणेषु दोषारोपरहितः मित्रवत्सलः त्यागी त्यक्तमनुपचिनि रवधिप्रेम
ह्रींवत्सलः घटागोष्ठीप्रेक्षणसमाजसमस्यानां घटनशीलः घटागोष्ठीसमवायसहायः प्रेक्षणैरथ्यावादैः समाजसमस्यावद्धजनसर्वक्रीडी
उनं प्रतिहृद्यो यानादेशे शुशीलं स्पसः नीरुकः दृढांगः अव्यंगशरीरः अविकलदेहः प्राणवान् बलिष्ठः अमद्यपः निषिद्धवस्तुत्यागी

वा॰ सू॰ हृष्यः पुरुषधौरेयः मैत्रः सगोजनप्रियः स्त्रीणां प्रणेता लालयिता च प्रणेता हृष्टदृः लालयिता प्रियोक्तिभी रंजयिता न चासां वशगः । अस्यां
११० स्त्रीणामधीनवशगः नैकाधीनः स्वतंत्रवृत्तिः अपराधी न जीवनः अनिष्ठुरः मृदुमनोवचनः युवतिषु न भिशंकी अन्यपर्शंगितासे देहरहितः अ
नीर्ष्यालुः दीर्घेर्ष्याधर्मस्त्रः गोष्ठी कलाप्रियः गोष्ठी समसहसंलापः कलाः वाद्यवीणा त्वक्तुःषष्टिकलाः रतिकलावा रतिनायकगुणाः इति
रत्नाराधः नायकगुणाः अभिगम्य गमनपरीक्षणीयगुणाः गम्यरम्यगुणानुक्त्वा नायकपरीक्ष्यललनागुणानाह रूपलक्षणमाधुर्ययोगि
नी रूपमंगसौष्ठवं लक्षणानि षट्सुन्नतत्वस्प्रारुणत्वादि सामुद्रिकोक्तानि माधुर्यं वाचि गुणयुक्ता नायकाभिमतकृत्वा नीर्ष्यादिगुण
वती निःस्वमकदर्यं वृत्तिः अदीनत्वभावा अप्रहृष्टहृद्धव्याधिनीति यावत् गोष्ठीकलाप्रियागोष्ठी सप्रेमतं भाषणं कलावाद्यवीणात्वात्स निसा-
भिलाषिणी विशेषार्थिनी विशेषः नायकगतासाधारणधर्मः गुणो ऽभिरूप्रतेन तया विषयेषु पूर्वौ तं नीरोगत्वादिषु प्रीतिसंभोगशीला
सानुरागसंभोगरताः स्थिरमति अचपलचित्ता एकजातीया चेति नायिकायाः गुणाः एकजातीयागणिकाकन्यम यपल्यायनुक्तसमुच्चयार्थश्च-
कारः बुद्धिः प्रतिभाशीलं सत्त्वभावः आचारः सद्वृत्तिः आर्जवं अवक्रता कृतज्ञता कृतोपकारस्मरणं दीर्घदूरदर्शित्वं दीर्घं भविष्यत् दूरं भूतं तु ११०
भयोर्दर्शित्वं प्रतिसंधानं अविसंवादिता सत्कलाय त्वतादेशकालज्ञता तत्र स्वकार्यकरणोपयोगिदेशाद्यभिज्ञता नागरिकता कार्यं चतुरता दे

न्यातिहासपैशुन्यपरिवादक्रोधलोभलोभचापलवर्जनं (अविसंवादितासत्कलायत्नतादेशकालज्ञता) दैन्यं अभिमतलाभेनसुखमालिन्यं अतिहासः
तत्त्राभे अप्रहसः पैशुन्यं रहस्यपरदोषकथनं परिवादः सति दोषारोपः क्रोधः अपरप्रधानगुणपारुष्यं लोभः तुच्छेप्सितवाञ्छासंभः हासावलोकनम-
धुरभाषणादौ निर्विकारत्वा चापलं देशकालपूर्वोत्तरणानालोचनेन प्रवर्तनं वर्जनं दैन्यादीनामभावः पूर्वाभिलाषिता वाल्यप्रभृत्यनुरक्तता कामसूत्र
कौशले अत्रोपपादितोपायप्रयोजनता तदंगविद्यासु च एतच्छास्त्रांगपूर्वोक्तचतुःषष्टिषु चातुर्यं इति साधारणगुणाः वारांगनाविलासिसाधारणगु
णाः दोषागुणविपर्ययाः गुणविपर्ययाः उक्तबुध्याद्यभावाः दोषाः अवरणहेतवः दोषांतराण्याह क्षयी राजयक्ष्माक्रांतः रोगी कुष्ठज्वरादिमान् क्रि
मिशकृद्यपसाप्यः क्रिमिशकृत्कीटसंयुक्तगोमयं वायसशब्दः पक्षिमात्रोपलक्षकः निम्नोन्नतविशेषभविकटश्वदनदलस्येः प्रियकलत्रः स्वदारनिरतः प
रुषवाक् निरतनिष्ठुरभाषी कदर्यः कृपणः निर्घृणः निर्दाक्षिण्यः गुर्जरैनपरित्यक्तः पित्रादिभिरप्यविश्वासत्वादिना त्यक्तः स्तेनः विश्वस्ते चापिचौरः दंभशीलः अ
त्मसादृहिनो वात्येव वशजीवी मूलकर्मणि प्रसक्तः निरीक्षणमात्राभिलाषः मानापमानयोरपेक्षी स्वपरपक्षेजनरभीलाषी दुर्व्यरमिमाव्यः प्रवलपरतिरस्कृतः
अतिलज्जः बहुतरलोकापवादभीरुः द्रव्यगम्याः इति एते रागः रूपलावण्यादिष्वनुरागः भयं परात्रणोनेस्त्रनयोभीतिः अर्थः स्ववांछासंपर्षः स्वधां वैर
निर्यातनं शौर्यजिज्ञासापक्षः चतुःषष्टिविद्यापरिशीलनेच्छा खेदः स्वकलत्रमौर्ख्येणात्रित्रता धर्मः कृतत्रलायश्रःस्वसमानेयोरात्रितकीर्तिः अनुकंपा

का॰सू॰ अनुरक्तेषु दया सत्यहृत्वं प्रियवचनं ह्रीः समानेषु कृतप्रलापयशोभीरुता प्रियसादृश्यं वाञ्छितसमानाकारता धन्यता धनिकता रागायनयः स्वकलत्रवि
१११ रागः स्वाजात्यं शशमृगीत्वादि समानजातीया एकजातीया वा सादृश्यं प्रातिवेश्यं सातत्यं सततसान्निध्यं आयतिश्च उत्तरकाललाभा गमनकारणानि भ
वन्तीत्याचार्याः गमनकारणानि नायकः संप्रयोगहेतवः अर्थोऽनर्थप्रतीघातः प्रीतिरिति वात्स्यायनः अर्थः अभिमतवस्तुप्रदत्तं अनर्थप्रतीघातः अनर्थप
रिहृतिः प्रीतिः अनुरक्तता एतानि त्रीण्येव गमनकारणानीति उक्तगुणानामिकश्चासत्त्वेऽन्यतमपायेऽनर्हविषये वलतद्भावस्वेदर्शयति अर्थस्तु प्रीत्या
नवाधितो स्वप्राधान्यात् न्यायादिषु तु गुरुलाघवपरीक्षा अर्थेऽपि एकस्यानिधने इतरस्यातिरागे तयोः प्रीत्या रागेणार्थो न बाध्यः कुतः तस्य धनस्याप्राधा
न्यात् मुख्याभिलषितत्वात् सत्यामिनायाः भयादिषु भयसंघर्षणादिषु मध्ये गुरुलाघवपरीक्षा उत्कर्षापकर्षविचारः कार्या इतिगम्यचिन्ता गम्यतरलिग
मनंकर्मीणा स्वदृष्टिचिन्तानद्यनगणदोषतद्बलाबलपरीक्षा गमनकाले कार्या उपमन्त्रितापि गम्येन सह स्थानं प्रतिजानीयात् दृष्टाणां सुलभावमानित्वात् वे-
श्या गम्येन उक्तगुणक्ता उपमन्त्रिता उपमन्त्रिता स्वनदासीद्वारेण आहूतापि सहसा न स्वयमागरी स्वा भावपरीक्षातः पूर्वमाकारणमात्रेण प्रतिजानीयात्
नसंगच्छेत नकुतः पुरुषाणां पूनामपि प्रायेण सुरलभावमानित्वात् सुलभाः अन्यतिप्रयत्नलभ्याविषये अवमानितत्वात् अवमानयितृत्वात् अतो १११
गौरवार्थिन्या पनार्थिन्या भावपरीक्षा कार्या तत्प्रकारमेवाह भावजिज्ञासार्थं परिचारकमुखेन संवाहकगायनवैहासिकान् गम्ये तदनुरक्तान् प्रणिद-

ध्यात् तदभावे पीठमर्दादीन् परिचारकमुखान् तस्य तांबूलादिदानप्रमुखान् संवाहकः शिविकादेः वैहासिकः परिहासकः तन्दत्तांस्तान् तस्मात् तदन्वेषयेते
तदुपजीविनः तन्मित्राणि च वशयित्वा गम्ये विषये भावपरीक्षार्थं प्रणिदध्यात् नियुञ्ज्यात् तदभावे एतेषामवश्यत्वे पीठमर्दादीन् स्वप्रान्त्राणि प्रणिदध्यात् तेभ्यो
नायकस्य शौचाशौचं रागापरागौ शक्ताशक्ततां दानादाने च विद्ध्यात् शौचाशौचे कोतारगारागौ रागरागौ स्वस्पार्शक्तताधनसेवितदानादाने वितरणतद्भावौ सं
भावितेन च सह विटपुरोगां प्रीतिं जनयेत् परिचारकादिश्च विलासिनः एतस्याः विटपुरोगां विलासदास्य गानादिगुणकथनजनितां प्रीतिं संभावितेन च सह
बहुमानेन सह जनयेत् वर्धयेत् लावककुक्कुटमेषयुद्धशुकशारिकाप्रलापनप्रेक्षणककलापदेशेन च पीठमर्दो नायकं तस्या उदवसितमानयेत् तां वात
स्य पीठमर्दस्य दादिः तस्याः कलावत्याः लावकादीनां युद्धे योधने शुकादीनां प्रलापने कलाप्रेक्षणादेशेन चानुयेप्रेक्षणव्याजेन नायके तस्या उदव
सितं गृहं तां वा तस्यावदसितं नयेत् अनुमत्या प्रीतिकौतुकजननं किंचिद् द्रव्यजातं स्वयमिदमसाधारणोपभोगमिति प्रीतिदायं दद्यात् प्रीतिः परस्परानु
रागस्य कौतुकस्य श्लाघ्यकस्य च जनकं प्रीतिदायं प्रेमस्तवकं द्रव्यजातमपूर्वं फलादि असाधारणोपभोगं स्वमात्रानुभाव्यमिति दद्यात् तस्यैयत्रत्वरम
ते तां गोष्ठ्या नवैनमुपचारैश्चारंजयेत् यत्र यस्मिन् नायके परमं रतिरंतीत्यितातां गोष्ठ्या प्रवर्तयेत् एनं नवं उपचारैस्तांबूलादिभिः गतेचसपरिहासप्रायांस्तोपाय
नांश्च परिचारकानभीक्ष्णं प्रेषयेत् गते च तस्मिन् स्वगृहाद्गते सति सपरिहासप्रायान् परिहासकाश्चित् दूषकादीन् सोपायनान् अपूर्वफलपुष्पादिह-

स्तान् परिचारकान् सहस्तान् अभीक्ष्णं पुनः पुनः तत्समीपे श्रीसंदेष्ट्रीः कार्यं प्रेष्ययेत् सपीठमर्थं याश्च कारणापदेशं स्वयं वागमनमिति गम्यापावर्तनं सपीठम
र्दायाः पीठमर्दसहितायाः स्वस्याः कारणापदेशं स्त्रीमालाकारादिगृहगमनव्याजेन गमनं गृहं प्रति वति गम्यापावर्तनं गम्यस्य रथकस्य स्वगृहं गतस्य औत्कंठ्य
सादनेन पुनः स्वगृहानयनोपायाः अध्यायपरिसमाप्तिं सूत्रं नायकस्तोकानां सह तांबूलाविहसन्नश्चैव स्कृतं चानुलेपनं आगतस्याहरेत् प्रीत्या कलागोष्ठीश्च योजये
त् स्वगृहं प्रत्यागतस्य सुगंधद्रव्यमिश्रं अनुलेपनं चंदनादि आहरेत् दर्पात्कलाः शुकशारिकाप्र पनादिषु रतांगोष्ठीः सहासविलासप्रियवचनानि योजयेत्
ज्ञापयेत् द्रव्याणि प्रणयाः स्पर्धा कुर्याच्च परिश्लेषणं संप्रयोगस्य चाकूतं निर्जनेनैव प्रयोजयेत् द्रव्या णामदृक् करमपुरवस्तूनि प्रणयादिव परिवर्तनं हारादेः संप्रयो
गस्याविषयत्वं पष्ठार्थः आकूतमभिप्रायं निर्जनेनैव स्वयमेव प्रयोजयेत् प्रकल्पयेत् प्रीतिदायैरुपन्यासै रुपचारैश्च पेशलैः गम्येन सह संसृष्टां रंजयेत् ततः परं गम्येन
सह संसृष्टां संप्रयुक्तासतीततः परं अभिमतसिध्यनंतरं अनागमानाय प्रीतिदायैः प्रेमप्रदैः उपचारै स्तांबूलपानकादिभिः पेशलैः सरसैः उपन्यासैः वचनैः तं रंजयेत्
स्थिरानुरागं कुर्यात् इति श्रीकविपदवाक्यमानतत्त्वज्ञकाशीपुरनिवासिवास्तिश्रीविश्वनाथसकलहृ रकहृदयहारकहृदयं धमानचरणारविंदहूहूमिलिंदाय
मानमानसामंदानंदरसंदोहयशोदानंदनंदनविशदयशः कमलभैकुलभास्करभास्करमसिंहशर्वि रचितवात्स्यायनसूत्रवृत्तौ वैशिके अधिकरणे प्रथमोध्यायः १ श्रीर ११२
स्तु उपजीवकत्वसंगतिं सूचयितुं सूत्रं कीर्तयति गम्यचिंतागमनकारणानि उपावर्तनविधिरिति अ र्दलश्चैकोनत्रिंशः सेयुक्तानायकेनच तद्रंजनार्थमेकचारिणी

वृत्तमनुतिष्ठेत् तद्रंजनार्थत्तस्य स्वस्यां रागस्थैर्यार्थं एकचारिणी वृत्तं तदेकत्वं पतत्वं अनुतिष्ठेत् तस्य ज्ञापयेत् रंजयेन्नतु सज्जेत् स्वकवच्चविचेष्टेनेति संसे
पोक्तिः रंजयेत् तस्यैव स्वस्यां प्रीतिं वर्धयेत् न तु सज्जेत स्वयं तस्मिन् अनुरक्ता न भवेत् सक्तवच्च असाध रणं तु रागवती वविचेष्टेत तस्मिन्व्याप्रियेत रतिएवं संसे
पोक्तिः वक्ष्यमाणस्य विवृणोति मातरि क्रूरशीलायाम र्थपरायां चायत्तस्यात् मातरि स्वस्याः अर्थे रत्यां नाथ कादर्थाभिलाषिण्यां क्रूरशीलायां तदलाभेप
रुषावलोकनादिम स्यां सस्या आयत्ता स्यात् तदधीनतां सूचयेत् तदभावे मातृकायां तदभावेस्ता स्या अ भावे मातृकायां उपमाता दौक्रूरेत्याद्यनुवर्तते सानुगम्ये
ननातिप्रीयेत सामात्राद्धिः अप्रतु गम्येन दुहित्रा सह क्रूरसंयुक्तेन नातिप्रीयेत अभिमतधनलाभे अनर्थ प्रीतेव वर्तेत प्रसह्य च दुहितरमानयेत् तेन तद् ज्ञानेन ह्या
त्याप्यदाने दुहितरं तस्मिन्ननुरक्तामिव स्थितां प्रसत्यतद्संमसे ववलात् आनयेत स्वनिवासगृहं प्र वयेत् तत्र नायिकायाः सततमरतिर्निर्वेदो भयं व्रीडा
नत्वेव शास्त्रनातिवृतिः तत्र मातृद्वेष्याः रतिः रागादिसहचिः निर्वेदः दुःखादि नासर्वत्रविफलत्वधीः दृक्तं प्रतापरुद्रीये दुःखेर्ष्यात्त्ववाधादेर्निर्वेदानिष्फ
लत्वधीरिति भयं रौद्रसंदर्शनादिभिश्चर्धाशंकनं व्रीडावेन संकोचनं ग्लानिः नैगरागलत्वादिभिः नत्वेवः सनातिवृत्तिः भवस्मात्मानुस्त्रं घनं च सततं भवतीति अ
नुशयितमनिंदितं व्याधिं मनस्तापादिभिर्वा ज्वरादिव्याधिरुच्यते अच वस्मान्निमित्तं अप्रकाश्यहेतु अनिर्वचपलतां चापल्यं त्वनवस्थानं रागद्वेषादिसंभवं
हृद्रमान्मारम्लदोंदानामुपलक्षणं अवस्थापितानायकपुरतश्चेष्टा ख्यापयेत् कथयेत् सतिकारणेत पदेशेनचनायकानभिगमनं सतिकारणे एतादृशाग

वा॰सू॰ मननिमित्तेसत्यपिअपदेशेनकेनचिद्व्याजेनतथ्यकानभिगमनंनायकोनायाभिचेतत् तदानिर्माल्यस्यतुनायिकाचेटिकांप्रेषयेतांबूलस्यच निर्माल्यस्य
११३ नायकनिर्माल्यतांबूलस्यचतदाभूतस्यअनयनायचेटिकां एवंविधनायकोत्कंठाश्रवणाद्द्रवीभूतहृदयस्यनायकस्यसमागमनेसतिव्यवायेतदुप
चारेषुविस्मयश्चतुःषष्ट्यांशिष्यत्वं व्यवायेक्रमेणोभयोः संप्रयोगेसतितदुपचारेषुनायककृतवीजनगंधताम्बूलादिदानहेतुषुविस्मयः अपूर्वौसंद
र्शेनाचिंतविस्मारूपः चतुःषष्ट्यादेतलवेसत्तादिचतुःषष्टिविद्यासुशिष्यत्वं तदेवाह तदुपदिष्टानां चयोगानामाभीक्ष्णेनप्रयोगः तदुपदिष्टानां
तेनप्रथमतःकृतानांयोगानांउक्तचतुःषष्टिविद्यानांआभीक्ष्णेनपौनःपुन्येनप्रयोगःकरणं तस्यसात्म्यप्रयोगाद्दृहृसितवृत्तिर्मनोरथायाख्यानं तस्य
नायकस्यरहसिसात्म्यप्रयोगात्करजरदनक्षतादेःसमानप्रयोगंकृतप्रतिकृत्वाल्पसोपेपंचमीवृत्तिर्वर्तनंमनोरथानांअभिमतभूषणवस्त्रादीनांआ
ख्यानंप्रदेयत्वेनप्रकटनं गुह्यानांचवैकृतानांप्रच्छादनं गुह्यानांउपस्थादीनांवैकृतानांक्षतकुचादीनांप्रच्छादनंवस्त्रादिनाअपुलंभीकरणमितियावत्
शयनपराङ्वृत्तस्यानुपेक्षणंचानुलोम्यं गुह्यस्पर्शनंसप्तस्यचुंबनमालिंगनंच क्रोधाच्छयनात्पराङ्वृत्तस्यनिर्गमनेच्छोरनुपेक्षणंआलिंगनादिनापुनरुपवेश
नंआनुलोम्यतःततःपुनरभिमुखीकरणंसुप्तस्यनिद्रितप्रायस्यनासादसंवाहनादिनाद्विरागप्रदर्शनंकृत्वाभिमतंसाधयेत् प्रकारांतरमाह प्रेक्षणमन्यमन ११३
स्कस्य अन्यमनस्कस्यवसंतरावलोकनयिपीभूतस्यमुखादेःप्रेक्षणंसादरावलोकनं राजमार्गेपिप्रासादस्थायास्तत्रविदितायाव्रीडाजाड्यनाशःप्रासा

दस्थायाःसोपस्थितायाःराजमार्गेणागच्छतःप्रेक्षणंतत्रतदाविदितायाःतेनपुनर्निरीक्षितायाःव्रीडाशाठ्यनाशःव्रीडासहासावलोकनादैर्ण्यंदा
क्षिण्यसंधार्ष्ट्यंतयोर्गोष्ठ्यागः तद्द्वेष्यद्वेषता तद्द्वेष्येनायकशत्रौद्वेष्यताशत्रुत्वं तत्प्रियेप्रियता तत्प्रियेनायकमित्रेप्रियताम्बस्याअपिमैत्री तद्धर्षेर
तिःतद्धर्षेतदिष्टवस्तुनिरतौरुचिः तन्मनसोवाशोकहर्षाभ्यांशोकहर्षौ तन्मनसोनायकचित्तस्यशोकहर्षौप्रियवस्तुयोगवियोगाभ्यांतेशप्रमोदौदर्शयेत् हर्षेः
स्त्रीषुजिज्ञासा स्त्रीषुपरेषांजिज्ञासाएतस्यरागपरिशीलनंविनिवर्तनायेतिशेषः कोपश्चादीर्घः कोपःप्रणयकलहःदक्षिणत्वप्रयुक्तोवाअदीर्घःक्षणि
कःस्वकृतेष्वपिनखदशनचिह्नेष्वन्यशंका स्वकृतेषुतदंगेषुस्वयाकल्पितेषुअन्यशंकापरकोटाकृत्वसंदेहवचनंअसाधारणानुरागविषयत्वसूचना
यअनुरागस्यवचनमाकारतस्तुदर्शयेत् अनुरागस्यात्वस्याःपरप्रेम्णः अप्रवचनंमुखेनानुक्तिःकिंतुआकारतःहावभावादिविलासैरहस्तैर्नैस्यमाणोश्च
दर्शयेत् ज्ञापयेत्स्वप्रेम मदस्वप्नव्याधिषुनिर्वचनं मदःपानादिनामत्ततास्वप्नोजागरित्यसंस्कारजःप्रत्ययःस्वविषयः व्याधिरामयः एषुएतद्व्याजेन
निर्वचनंरागस्य श्लाघ्यानांप्रशस्तानांनायकगुणानांचतुःषष्टिविद्याभित्तलैदार्यादीनांकस्यांचिद्गोष्ठ्यांतस्मिन्द्रष्टुवाणेप्रवर्कगोसतिवाक्यार्थे
ग्रहणंतेषांमनसिधारणंतदवधार्यप्रशंसाविषयेचभाषणं तद्गूनकस्यचोत्तरेणयोजनं तद्गूनकस्यतदुक्तप्रशंसावचनस्यउत्तरेणयोजनंअ
नुमोदकमस्तुतरकथनंतदवधार्यतदुक्तार्थेमनसिधृत्वाप्रशंसाविषयेस्तवनप्रसंगेभाषणंगुणानांच योनं भक्तिमांश्चेत्कथास्वनुवृत्तिर

वा॰सू॰ न्यत्रसत्याः कथासु प्राचीननायककृत्तांतश्रवणे लोभ कि मानरुचिर्मांश्चेत् न सपत्न्या ऽन्यत्र तत्स्य सपत्नीसंयोग कथनं विना विलासमनुवृत्तिः
११६ कथनं कथयो निःश्वासिते जृंभिते स्खलिते पतिते भिन्ने वा तस्या नर्मि माशंसीतीति निःश्वासे ऽर्त्तिसूचका धिकश्वासे मुखतो निर्गते स सूत्कारे जृंभि
ते जरीजृंभणे स्खलिते पादस्खलने पतिते पतने भिन्ने ऽङ्गुल्यादिमीनाभिघाते ऽर्त्तिक्षेममाशंसीत स्यादित्याशीर्वादं श्रावयेत् क्षुतव्याहृत
विस्मितेषु जीवेत्युदाहरणं क्षुते शेषास्तु जयगोदितृ त्तिनिरोपान्नासि कातिस्तु तस त्रपद वायुनिःसरण विशेषः व्याहृतं उच्चैरधिकभाषणं ए
स्मितं ऽप्रधिककालमट्टहासः उदाहरणं श्रावणे दौर्मनस्यव्याधिदौर्हृदस्यापदेशः दौर्मनस्यमनस्तापो व्याधावामये च सति स्वस्या ऽपि दौर्हृ
दस्यमनस्तापस्य व्याधेश्चापदेश ऽर्थारोपणेन वर्तेत गुणतः परस्याकीर्तनं गुणत एतद्रूपसत्याधिकगुणावलेन ऽप्रकीर्तनं एतत्समक्षं ननिंदा ना
यकस्य समानदोषस्य दत्तस्य स्मरणं दत्तस्येतेन कृतस्य समानदोषस्य ऽभिमतन खस्लादेः स्मरणं मुहुर्मुहुः स्वयं कृतं पराधेऽभयं कृते तस्मिन्
ऽपराधे ऽधिकरस्यादिक्षतरूपे भयं भीतिं तत्कृतेपीर्ष्या दर्शयेत् तत्कृते नायककृते ऽधिके रुजोपरोपेभ्या ऽपरोधे तद्व्यसने चालंकरस्याम
हणं रुजोपते पेरुजकृतनिर्वेधेतद्व्यसने धनहान्यादिना ऽमहणं विशेषरलनाय ऽभोजनं च तत्साय ता तयुक्ताश्च विलापाः नायकविषय ११६
कसरोदनदीनोक्तीः तेन सह देशमोक्षणं रोचयेत् रोचयेत् कथयेत् राजनिःक्रयं राज्ञो मां वा विक्रीय विक्रीयवित्तिको ऽभवः नास्ति समायुषोधि

गच्छेत्तद्वा नैसफल्यं तु ऽमायुषो जीवनस्य नास्तिकमनिच्छां ऽधिगच्छेत् नायकानवाप्तौ स्यात् तत्तद्वा प्राप्त्वादुःखाप्तौ साफल्यं जन्मनः कथये
त् तस्यार्थागमेऽभिप्रायसिद्धौ शरीरोपचये च पूर्वं संभाषिता देवतोपहारः तस्य नायकस्यार्थागमे पूर्वलाभेऽभिप्रायसिद्धौ राजसंमानादिमनोरथसि
द्धौ शरीरोपचये रुग्णस्य शरीरपुष्टौ पूर्वं संभाषितः पूर्वमलाभकाले संभाषितः लाभे इदं करिष्यामीति स्या पः देवतोपहारः देवतोत्सवः कार्यः निस
मलंकारयोगः निसं तदीक्षणसमये प्रसर्पं ऽलंकारयोगः ऽलंकरणमंगस्य परिमितोऽभ्यवहारः स्निग्धः घृतक्षीरादिषु कः परिमितः स्वल्पो दृढ स्
पादिसंबंधी ऽभ्यवहारो भोजनं गीते च नामगोत्रयोर्ग्रहणं गीते गेयं स्वरसंगत पदार्थैर्नामगोत्रयोः ऽभिधानवंशबोधकपदयोर्ग्रहणं कथनं ।
ग्लान्यामुरसि ललाटे च करं कुर्वीत ग्लान्यां धनशरीरादि प्रयुक्तविक्षेपकरं सवेगं कुर्वीत खवक्षो ललाटस्ताडनेन खेदमभिनयेदित्यर्थः यद्वा तदी
यवक्षो ललाटादौ स्वीयकरपल्लवं मृदुन्यसेन ग्लानि यापयेत्यर्थः तत्सुखमुपलभ्य निद्रालाभः तत्सुखं तस्य सुखसंतोषमुपलभ्य मुखविलासादि
नानुमायैव निद्रालाभः स्वपेत् उत्संगे चास्योपवेशनं च उच्छ्वाससमये तस्मात्पुत्रार्थिनी स्यात् स्यान्नायकस्य पेतस्य रहति शेष समवेत्रयथायोगं
गमने च वियोगे नायुष ऽप्राधिक्यमिच्छेत् गमने ऽन्यनगरे वियोगे देशान्तरगमने ऽप्यायुष ऽप्राधिक्यं जीवनं नेच्छेत् तस्य हये एतस्यानभिज्ञातमर्थं रहसि
न ब्रूयात् ऽनभिज्ञातमर्थं ऽविदितं हितकार्यं व्रतमुपवासं चास्य निवर्तयेत् मयि दोष इति दोषः अकरणप्रत्यवायो मयि मम स्यात् इति उक्ताव्रते ए

वा॰स्०॰ वत्सकादिउपवास एकादश्यादौ ऽशक्तेस्तयमपि तद्रूपा स्यात् अतादिकत्री वपरिहृश्येत विवादेन शक्यमित्यर्थे निर्देशः विवादे कौशलेन चातुर्या
११५ भिमानेन शक्तं त्वं वमनेति ब्रूयात् तदीयमात्मीयतो ऽविशेषेण पश्येत् तदीयैव स्त्वादिग्मात्मीयतः स्त्री यवलुनासहाविशेषेण समानरागेण
तेन विनागोष्ठ्यादीनामागमनं गोष्ठ्यादीनामागमनं गोष्ठ्यादीनां नाटविस्मायकादिकथानां श्रावणायनिमील्य धारणेऽश्लापानं मुक्तामाल्यादि
धारणेऽश्लापाश्रिह्य उच्छिष्टभोजने च नात सीतपानीयि कुलशीलविधा त्वानिवतो वितमित्रदेशगुणवयोमाधुर्यपूजा कुलं वंशः शीलं वृत्तिः वि
द्याश्चतुःषष्ठिकलाः ज्ञातिर्भ्रात्रादिः वर्णो ब्राह्मणत्वादिः वित्तं धनधान्यादि मित्रं प्रियसखादि देशः ऽप्रायीवर्तादिः गुणः ऽप्रौदार्यादिः वयस्ताहृण्यादि
माधुर्यं रसवचनत्वादि एषां पूजा प्रशंसनं गीतादिषु चोदनमभिज्ञस्य ऽप्रभिज्ञस्य गानादिकौशलस्य सिद्धये गीतादिषु ऽश्चासिना स्वामिनयादि परि
ग्रहः चोदनं प्रेरणं प्रोत्साहनं मितियावत् भयशीलो ऽनवधोरायनपेक्ष्य तदभिगमनं भयं चोरादेः भयादिना तदनागमने ऽनपेक्ष्य ऽप्रविचार्य स एवमे
ष्यादिस्यौर्ध्वदैहिकेषु वचनं ऽऔर्ध्वदैहिकेषु जन्मान्तरेऽपि स एव भवानेव स्यात् पतिभक्तु तद्दिष्टरसभावलीनानुवर्तनं रसः विभावाद्यभिव्य
क्तरत्यादिः स्थायीभावः ऽशृङ्गारादिरूपः भावः नयनकरादिचेष्टा लीलार्कंदुकादिक्रीडा ऽनुवर्तनं करणं तदभिगमने ऽन्यासह निसोविवादः ११५
तदभिगमने नायकसंप्रयोगविषयेविवादः भवतीति ख्यापयेत् बलात्कारेणयय पण्यन्यत्र तयानीयते तदा विषमनशनं शस्त्रं रज्जुमिति काम्येत ता-

पामात्रावलात्कारेण निर्वेधेन ऽन्यत्रग्रामान्तरं यदि नीयते तदा विषादिकं गृहीत्वा प्राणवियोगं कामये वाञ्छतीति च ख्यापयेत् प्रस्थापनं च प्र
णिधिभिर्नायकस्य कदाचिदनागमने प्रणिधिभिः सखीभिः प्रस्थानयनं ऽनयनं वा स्वयं चात्मनो हृतिग्रहणं नले वार्थिषु विवादो मात्राविना
न किंचिन्निष्ठतत्वतिग्रहणं भावादिभिर्वेशीकरणमेवं ऽप्रथीशुपनादिता नविषये मात्रा सहविवादो न कार्यः विनामात्र किंचित् क्रूरदृष्ट्यादिकम
पि न चेष्टेत न कुर्यात् प्रवासे शोप्रागमनाय शपथदानं प्रोषिते पूजा नियमाश्चालंकारस्य च प्रतिषेधो मंगलं चोपेक्ष्यं प्रवासे देशोन्तरगमनकाले
शपथदानं शापनं प्रोषिते गते सति पूजा देवतादेः नियमः ऽप्रशनादेः ऽप्रलंकारस्य स्रगादेः मंगलं क्षेममपेक्ष्य संप्रार्थ्यं स्मरणमतीतानांग
मनमीक्षणिकोपश्रुतीनां प्रतीतानां नायकवचनादीनां ईक्षणिकाः शाकुनद्रष्टारः उपश्रुतयः प्रश्नकथकाः तेषां ग्रहप्रति नक्षत्रसूर्यचंद्रताराभ्यः
स्पृहणं नक्षत्रं जन्मसं तारा जन्मसंपदादि ज्योतिः शास्त्रप्रसिद्धं सं तान्विशेषः एतदस्तु कल्पविचारणेन स्पृहणं ऽप्रागमनवाञ्छनं दृष्टस्वप्नदर्शनेन
संगमो ममास्त्विति वचनं दृष्टस्वप्नदर्शने शुभस्वप्नकस्वप्ने सति ऽप्रशुए तत्फलं वचनं ब्रूयात् उद्वेगो निवेशं शान्तिकर्म च ऽनिष्टतत्स्वकस्वप्ने सति-
द्वेगो निसेधः शान्तिकर्म तद्दोषनिवर्तकम् ग्रहपूजादि कार्यं प्रत्यागते कामपूजा प्रत्यागते पुनरागमने कामपूजा प्रतिमादौ मनोभवपूजनं देवतोप
हारः प्रतिश्रुत ह्रामांसादिदानं सखीभिः पूर्णपात्रग्रहणं पूर्णपात्रमहणं गंधपुष्पादिमंगलद्रव्यपरिग्रहो दानं च वायसपूजा च पाय

सपूजाकाकबलिः चातुर्धाद्दीनां प्रथमसमागमनानंतरं चैतदेवापसपूजावर्जं नहरणाभिनवसमागमेपि एतत् कामपूजादिकार्यं शास्त्रस्यचा-
नुसरणं ब्रूयात् शास्त्रस्य वक्ष्यमाणस्य अनुकरणं सहकामपूजानुष्ठानं कार्यमिति ब्रूयात्त्वा पयेत् निसृष्टभावः समानवृत्तिः प्रयोजन
कारीनिदर्शकोनिरपेक्षोर्थेष्विति शास्त्रलक्षणं निसृष्टभावः अप्रसन्नलग्नचित्तः समानवृत्तिः तुल्यस्वभावः प्रयोजनकारी आत्मकारीनिदर्श
कः निवः अर्थमीकः निरपेक्षउदारः तदेवं निदर्शनार्थं दत्तकलाशासनादुत्तमनुकथानुशीलयेल्लोकात् दत्तकशासनात् दत्तकोक्तशास्त्रानुसा
रात् तदेवं पूर्वोक्तं सर्वं निदर्शनार्थं दिक्प्रदर्शनार्थं अनुक्तं च अप्रकथितमपि लोकात् तद्व्यवहारात् अनुशीलयेत् गृह्णीयात् पुरुषप्रकृतेश्च तत्स
दृषस्वभावानुसारेण तत्तदुपायान् प्रयुंजीत धनलाभायानुरक्तापि सत्वनतिप्रौढस्वभावत्वान्नमत्वात् अपि मोहितो धनदिशती सर्थः तथाव स
दुर्विज्ञेयत्वमेवाह सूक्ष्मत्वादतिलोभाच्च प्रकृत्याज्ञानतत्त्वथा कामलक्षणदुर्ज्ञानं स्त्रीणां तस्माद्वित्तैरपि स्त्रीणां कामलक्षणं अनुरागादिः तस्माद्वित्तैरपि त
त्परिशीलयितृभिरपि दुर्ज्ञानं दुर्ज्ञेयं कुतः सूक्ष्मत्वात् उत्कटस्यापि तस्यातिगूढत्वात् अतिलोभात् बहुकाम्यगुणापेक्षितत्वात् प्रकृत्याज्ञानतः दु
र्विज्ञेयस्वभावत्वात् दुर्विज्ञेयत्वमेवाह रज्यंते रमयंत्यश्च संत्यजंति सजंति च कर्षयंत्यपि सर्वार्थान् ज्ञायंते नैव योषितः एवं तेऽनुरक्ता इव ब्याव हरंति ११६
रमयंति स्वात्स्वनुरक्तान् कुर्वंति संत्यजंति क्रीडादिभिरनुमोदयंति सर्वार्थान् धनकनकवस्तुवाहनादीन् कर्षयंति आकर्षयंती ततः सजंति

न परश्च निश्चयतः नैवज्ञायंते दुर्विज्ञेयभावाभावात् सर्थः इतिश्री कविपदवाक्यमानतत्त्वतत्त्वकाश्मीरपुरनिवासिनिवासि सर्वतंत्रस्वतंत्रपंडितमंडलमंडि
तपंडितसार्वभौमचंद्रिमोदरकृष्णो सर्वेश्वरसूरिचरमुख्यशिष्यकृतिवरकृतकृतिगणनमित्तपद्धितमन्यरत्नकुलतमलतमस्तति चंद्रभास्क
रभास्करनरसिंहशास्त्रिविरचितवात्स्यायनसूत्रप्रवृत्तौ षष्ठेधिकरणे द्वितीयोध्यायः २ एवं वशीकरणोपायानुक्त्वा वसरसंगस्याधनाकर्षणो
पायानाह कांतानुवर्तनमादिनाद्विशः कांतस्यानुवर्तनेन वशीकरणोपाया उक्ता धनार्जनोपाया उच्यंत इति शेषः एवं सर्वेऽप्यो ज्यैश क्तान्तस्वा
भाविकं चिन्नादानमुपायतश्च शक्ताहू शीघ्रं धनिकात् वित्तादानं गरुघमाणविन्नं स्वाभाविकं उपायनः यौतिकं चेति द्विविधं तत्र स्वाभाविकं सं
कल्पित संकल्पितं स्वाभाव्याते ननदन्तमार्या द्वितीयं तत्क्रमेव तत्समधिकं वा लभमानानोपायान् प्रयुंजीतेत्याचार्याः तत्संकल्पितं समधिकं
वा ततोपल्पिं विदेधिकं वा लभमाना लब्ध्वासती उपायान् सर्वाकर्षणाय न प्रयुंजीत न कुर्यात् विदितमप्युपायैः परिष्कृतं द्विगुणं दास्यतीति वा स्वाय
नः विदितं संकल्पितमपि धनं उपायैः संतुष्टः परिष्वतं बहुलं कापुपकरणयुक्तं द्विगुणं वा दास्यतीत्यत उपायान् प्रयुंजीतेव अलंकारभक्ष्यभोज्यपे
यमाल्यवस्त्रगंधद्रव्यादेस्तद्व्यवहारिषु कालिकं वित्तं भार्यमर्थाप्रतिनयनं गंधद्रव्यं वंदनं आदिनातांबूलादिपरिग्रहः तस्य अर्थोत धनं नीत्वाप्र
तिनयनं आनायनं तदीयैः वित्तभार्यं नायकप्रसंगार्थं कालिकं तत्समक्षं तद्व्यवहारिषु अलंकारादिविक्रेतृभ्यः कार्यं तत्समक्षं तद्धितप्रशंसा

तत्समर्थं नायकसन्निधौ तद्विलीनहृता लंकारादि व्रततस्या रामदेवकुलतडागोद्यानोत्सवप्रीतिदायव्यपदेशः व्रतं कामदेवपूजातृशोत्सवः
अश्वस्वविवाहादिः आरामोत्सवो वनप्रतिच्छन्देवकुलोत्सवः देवहदस्परथस्नवोत्सवादिः तडागोत्सवः तत्प्रतिष्ठापनंउद्यानोत्सवः तत्रयत्रो
द्गाएखुप्रीत्यौसंतो वेणानटविरादिभ्यो देयवस्त्रादिः व्यपदेशः कथनंप्रणिधिभिः निवेदितव्यइत्यनिमेणान्वयः एवमुक्तत्त्वापितदभिगमननि
मित्तारक्षिभिश्चौरैर्वा लंकारपरिमुषितिः रक्षिभिः वनपालादिभिः तदभिगमनं निमित्ताहृत्स्वारामादिगमनकालिकापरिमुषिः उद्घुंठनेकृते
तिकथयेत ततः ईदृग्लुकु इपच्छेदात्प्रमादाद्वने चौरा ईदृग्ह्राजकृता त कुड्यच्छेदात तत्यालात तथायाचितालंकारराणांचनदभि
गमनार्थेस्पव्ययस्पचप्रणिधिभिर्निवेदनं याचितालंकाराणांपरिचितेभ्यः नायकालंकाराणांदत्तानांचचौरादिभ्योनाशं तदभिगमनार्थेस्पत
त् आरामादिव्ययस्पवहुलस्पप्रणिदिभिः सखीभिः निवेदनं परोत्सतयानायकंप्रतितापनंकारयेत तदर्थमत्पणनहरणं तदर्थेपुनरलंकारा
घर्थीजनस्पासहतदुत्स्वसास्यव्ययस्यविवादः तदुत्स्ववस्पउत्सवादिनिमित्तकस्पव्ययस्पतन्नितकः प्रणिधिभिः श्रावणीयः सुहृदांकार्येषु
नभिगमनं सुहृदांखमित्राणांकार्येषुव्यसनोत्सवादिषुअनभिगमनं धनहानिखेदेनअभिहारहेतौतेश्चपूर्वमाहृताएवाभिहाराः पूर्व- ११०
मप्याविताख्युः अभिहारहेतौत्वगृहेवासंनिकाघुत्सवप्राप्तोसत्यपूर्वंत्साभिमतिंविनापितेनीयकीयैः प्रणिधिभिः आहृताः पूजार्थेमा-

कारिताः अप्याविताश्चपि स्वांप्रतिनायकेनानुक्ताअपिजनागुरवेदेवपूर्वंधनहानेः पूर्वमिवअभिहार्यौ ऋच्छ्रेणापूज्याः उचितानांक्रियाणां
स्युच्छित्तिः उचितानांअवश्यकर्तव्यानामपिक्रियाणां स्वाहूतमित्रपूजादीनांगंधवस्त्रादिधारणादीनांवाअन्वादेः व्युच्छित्तिः पूर्ववदकृतिः ना
यकार्थेचशिल्पिषुकार्ये नायकार्थेनायकसंतोषायशिल्पिषुतदभिमतचित्रलेखकेषु कार्येपूजनंविधेयंऋणंकृत्वाचैयमहामात्रयोरुपक्रि
याकार्यहेतोः चैयमहामात्रयोः वैद्यश्चिकित्सकः महामात्रोराजकीयः तयोरुपक्रियाउपचारः पूर्ववत्कृच्छ्रेणकार्याकार्यहेतोरभ्यर्हितार्थे मित्राणां
चोपकारिणांव्यसनोत्सवेष्वभ्युपपत्तिः मित्राणांनायकस्यअभ्युपपत्तिः गृहाभिगमनंकार्या गृहकर्मसख्याः पुत्रस्योत्संजनंदोहदोव्याधिर्मित्रस्य
दुःखापनयनमिति गृहकर्मगृहस्पशिथिलस्पकर्मनवीकरणं उत्संजनंविवाहाघुत्सवः दोहदः शरीरपुष्टिकररसायनादिः व्याधिर्ज्वरादिः दुः
खापनयनंपुनर्विवाहादिनाप्रणिधिभिर्निवेदयेदितिपूर्वेणान्वयः अलंकारैकदेशविक्रयोनायकस्यार्थेतयाशीलितस्यालंकारस्यभांड्रो
पस्करस्यवावणिजोविक्रयस्यार्थेदर्शनं तयभाय्यिकयेनशीलितस्यअर्थेप्रेषितंगंधतांबूलादिविक्रयणायविक्रयः क्रयणंतत्समर्थंनायकेनपू
र्वंदत्तालंकारस्यभूषादेः अलंकारैकदेशस्यवाभांडोपस्करस्यवागृहपात्रपरिकरादेर्वानायकस्यार्थेनप्रेषितस्यखंगंधद्रव्यादिविषयेना-
यकसमर्थंविक्रयः क्रयणंवणिजःसकाशात्विक्रयस्यार्थेस्वविक्रयणार्थेदर्शनंनायकंप्रतिप्रदर्शनमपिकार्ये प्रतिगणिकानांचसदृशस्प

वा॰सू॰ योऽस्य व्यतिकरे प्रतिविशिष्टस्य महणं प्रतिगणिकानां सजातीयवेश्यानां व्यतिकरे उत्सवादिसमवाये सति प्रतिविशिष्टस्य बहुमूल्यस्य सदृशस्य
११८ मनोहरस्य योऽस्य अलंकारविशेषस्य ग्रहणं तास्ताः स्त्रीकृत्य स्वयं धृत्वा गोष्ठ्यामेतस्य प्रदर्शनं पूर्वोपकाराणामविस्मरणं निसमनुकीर्तनं च
पूर्वोपकाराणां पुराऽदत्तवस्त्रालंकारादीनां अविस्मरणं स्मरणं तत्समक्षं अनुकीर्तनं तदीयानां प्रतिगणिकानां लाभातिशयं प्रति
श्रावयेत् प्रतिगणिकानां च समानपदस्थानां लाभातिशयं तत्प्रति भर्तृनायकादधिकलाभं प्रतिपिभिः प्रतिनायकैर्नं प्रति तात्रु नायकस्त
मस्समात्मनोऽप्यधिकलाभं भूतमभूतं वा ब्रीडितानामवरोपयेत् स्वयमपि ज्ञात्मापेक्षया सस्व संबंधिवासरवनितानामपि कलाभं भूरि॰
धनप्राप्तिभूतं ज्ञातं अप्रभूतं भाविनं वा नायकसमक्षं व्रीडिताचारूढा सलज्जावती सती पूर्वयोगिनी तुल्याभातिशयं येन पुनः संधाने यतमा
नानामाविष्कृतः प्रतिषेधः पूर्वयोः पूर्वसंयुक्तनायकानां स्वल्पदाने ननिराकृतानां लाभातिशयेन बहुद्रव्यदानेन पुनः संधाने पुनरपि संप्रयो
गयतमानानामपि स्वमात्रादिद्वारा प्रतिषेधो निराकरणं आविष्कृतः तत्सन्निधौ प्रणिधिभिः प्रकटितः कार्यः तत्स्पर्धिनां सागयोगितानिदर्शी
नं तत्स्पर्धिनां नायकविरोधिनां भूरिदानेन याचतामपि सांगयोगितायाः निराकृतेर्निदर्शनं कथनं नपुनरेष्यतीति बालया चितकमिसर्थो॰ ११८
पि गमोपायाः एतत्त्वबालेकारादिः अपूर्वे पुनर्नैष्यति नमिलतीति बालवैदृन्येन यानयेत् धनमहणोपायानुक्त्वा तद्धेतुभावगमोपायान्य

तिरेकमुखेनाह विरक्तं च नित्यमेवमनः प्रकृतिविक्रियातो मुखवर्णाच्च विद्यात् नित्यं सर्वदा प्रकृतेः शरीरस्य विक्रियातः कस्वरणविलक्ष॰
णाविशेषपरिज्ञानमुखवर्णाद्प्रसन्नत्वादेः अप्रस्य विरक्तमपि रागहीनं इति विद्यात् मनस्त्वाद्युक्तत्वानुपपद्यते उनमतिरिक्तं वाददाति अप्रा
प्तिं अप्रियं प्रतीत्यायऽनं ददातिचेत् प्रतिलोमैर्लोकैः संवध्यते प्रतिलोमैः भूरिधनामपेक्षिनी च जातिभिः संवध्यते संयुक्तोऽयस्त्व्यपदिश्य
लन्यकरोति व्यपदिश्य अन्यदुक्ता अन्यत्प्रमुक्तेचेत् उचितमाच्छिनत्तिप्रतित्याले विस्मरति उचितं गंधपुष्पादिसवनं आच्छिनत्ति न करोति
स्वपक्षैः संतयाभाषते स्वपक्षैः स्वीयजनैः संतयाभाषा तेरेव भाषते स्वविषयं संभाषते मित्रकार्यमपदिश्यान्यत्र शेते मित्रगृहे उत्सवादिकमपदिश्य
भवतीति प्रतार्या अन्यत्र नायिकांतरगृहे पूर्वसंसृष्टायाश्च परिजनेन सह मिथः कथयति पूर्वसंसृष्टायाः स्त्रापि सयापुरानुभूतायाः गुणान् परि
जनेन तत्स्वमिथोरहसि तस्यच सारद्रव्याणि प्राग्नवेधार्यस्यापदेशेन हर्तेत कुर्वीत तस्य एवं लिंगैः स्वस्यां विरागं ततास्या अववोधान् अनया स्व॰
विरोधात्तात्तदृति हानाः पूर्वसोऽद्रव्याणि वहुमूल्यतदीयहस्तक कलादीनि अन्यापदेशेन पश्चाभीसादिप्रतारणेन नतिचास्या हस्ताद्युक्तमार्गः
प्रसस्यप्रतिगृह्णीयात् उत्तमर्णः भक्षणारः सच प्रतिप्रसस्यकृत्वहित्वा अस्याहस्तात्तत्तनगृह्णीयात् विवदमानेन गमनं रात्रौ अप्राह्णवास्य
कथामन्याः कथाः कथीगोष्ठी आह्वस्तनिवाय अन्याः अप्रहिताः कथाः वाच्याः तदालीकानीतद्व्यसनानां वापरिस्रयोगणमनुकीर्तनं चली

वा॰सू॰ कान्तो लेखारांस्यसनं वा दुःखकरं तस्याश्च पश्चिमयोगं लब्ध्वि षयापराधानीममीति तां च वेत्ति । योपप्रयत्नं ममैतां परानुरक्तत्वादीनां उपप्रयत्नेन तत्समी
११९ पे स्थापनं । आगतो वादर्शनं । आगते समीपं प्रति । अर्थ याच्यया चर्न । अयाच्यस्यालव्यवस्तुनः । अर्थेनेव मोक्षः एवं अर्थेनेतरो यत्सर्वं स्वग्रहणान्ते ।॰
माक्षेमोचनोपाया उक्ताः इति परिग्रहकल्पात् तत्कास्य परिग्रहकल्पः वशीकरणोपायः मोक्षोपायश्च तत्कस्यमते इति ज्ञेयः उक्तं श्लोकेन संग॰
ह्णामि परीक्ष्य गम्येषु संयोगः संयुक्तस्यानुरंजनं रक्तादर्थस्य वादानं मतेमोक्षश्च वैशिकं परीक्ष्य तदीयगुणदोषान् वैशिकं इति वेश्यावृत्तं एव
मेतेन कल्पेन स्थिता वेश्या परिग्रहे नातिसंधीयते गम्यैः करोत्यर्थांश्च पुष्कलान् कल्पेन उक्तोपायेन परिग्रहे संयोगादौ नातिसंधीयते न प्रतार्य
ते के नेति संपास्यति इति श्रीकविराजवाक्समानतल्लज काशीपुरनिवासि पण्डितमण्डलमण्डित पण्डितखण्डेश्वर द्विमोर्दूद दर्शिनी विहरण
शरणनिजवसिष्ठनिवास कनिष्ठी कृतवसिष्ठादिगणित सर्वेश्वरावतारसर्वेश्वरसूरीवरच्छात्रनिकरचमत्कर्दरे दिशन्त ह्याख्येदं मिलिंदने दनंदन
चरणारविंदद्वंद्वान्वितरनामशानंदसरस्सतेतुंदिलयशोराननंदनविशदयशः कमलभास्कर भास्करनरसिंहशास्त्रिकलितवात्स्यायनसूत्र
वृत्तौ षष्ठे वैशिकरणे तृतीयाध्यायः २५ एवं निःस्नेहीकृतस्य विमोक्षणोपायानुक्तासधनस्य प्रतिसंधानोपायानाह अर्थागमोपायाः आगमः अर्जनं ११९
विरक्तलिंगानि चिह्नानि विरक्तप्रतिपत्तिः तैर्विरक्ततां ज्ञात्वा पूर्वकमाभरणग्रहणादि निष्कासनक्रमाः अनुरक्तस्यापि निःस्वस्य मोक्षणोपा॰

याउक्ताः अधुना सधनस्य पुनर्वशीकरणोपाय प्रसंगस्ताकथ्येत इति आदित एकत्रिंशः एकत्रिंशः अध्याय शेषः वर्तमाननिपीडितार्थमु
त्सृजति पूर्वसंसृष्टेन सह संदध्यात् वर्तमानं स पदिसं रहं निपीडितार्थं स्वाग्रही तस्य वे धनं संतं पूर्वसंसृष्टेनपूर्वसंयुक्तेन निःस्व तयानिःसृष्टेन दैवाः
धनिकेन सता सह संदध्यात् संयोगोपायान् प्रयुंजीत संध्यो यो वसितार्थोविर्तेर्वोसानुरागश्च ततः संधेयः अवसितार्थः कर्तव्यत्वेन निश्चितः संप्र
योगाख्य कार्यः वित्तवान् भूरिधनः सानुरागः पुरानुभूतत्वेन स्वस्यामनुरागवान् यः संध्येत्वया घटनार्थं दास्यादिकं प्रेषयेत्सः ततः तदुयोग
नंतरं स्वयापि संधेयः दूत्यादिद्वारा अन्यत्रगतस्तर्कयितव्यः सकार्यवशात्प्रविष्टः अन्यत्रगतः पूर्वं स्वस्यां संगतः सन् स्वां विहायान्यत्र गतः अ॰
न्यस्यां संगतः सन् पुनः कार्यवशात् संप्रयोगरूपकार्यार्थं प्रविष्टः स्वसमीपं प्राप्तश्चेत्सतर्कयितव्यः वक्ष्यमाणरीत्या ग्रहणेविचारयितव्यः पंच
विधोपि विचारप्रकारप्रकारमेवाह इतः स्वयमपसृतस्तत्रस्थितोपि स्वयमपसृत इतः स्वस्याः समीपात् स्वयं स्वेच्छयैवापसृत्य गत्वा तत्रान्यत्र स्थि
तः सन् ततोपि स्वयमेवापसृतः विनिर्गतः प्रथमः इतश्च ततश्च निष्कासितापसृतः इतः स्वस्थानात् ततः परगृहाच्च बलान्निष्कासितः सन्नपसृ
तः द्वितीयः इतः स्वयमपसृतस्ततो निष्कासितापसृतः स्वयं स्वेच्छयापसृतनिष्कासितस्तृतीयः इतः स्वयमेवापसृत्य तत्र स्थितः तत्र तस्याः सदने
स्थितः सन्नृपः स्वां संदध्यान् सचतुर्थः स्वामिस्यादि सर्वत्रानुषज्यंते इतोपि निष्कासितापसृतस्ततोऽनिष्कासितापसृतस्तत्र स्थित इति इतः स्व

वा०सू० स्याः निष्कासितो बलात् ततः तस्याः अनिष्कासित एव निःसृतः स्थितः तत्रैव वा अप्रकाश्य एव इति पंचमः एषु अन्यस्यादीनाह इतस्ततः स्वयम
१२० पसृत्य सोपैति चेदुभयोः गुणानपेक्षी चलघुबुद्धिः संधेयः इतः स्वयमपसृतः ततः चेद्गृहात् स्वयमपसृत्य स्वेच्छयैव निर्गतः स उपैति चेत् स्वां पुनः स उभयोः
सेतरयोः गुणानपेक्षी गुणाग्राही अत एव चलघुबुद्धिः चपलचित्त इति असंधेयोऽनपात्य अपायः इतश्च ततश्च निष्कासितापसृत इति स्थिरबुद्धिः स चेद्
न्यतो बहु लभ्यमानया निष्कासितः स्यात् समानकारेषु हितः समेत्य बहु दास्यतीति संधेयः स्थिरबुद्धिः निश्चलरागोपि सः उक्तो द्वितीयः अन्यतः ना
यिकांतरात् बहु धनादिकं लभ्यमानया लभ्येच्छया स्वया समानया तथाविधयान्यया च निष्कासितः स्यात् निष्कासितत्वाद्धेतोः रोषितः अभिमानी
सन् संभूयमिदानीं बहु धनादिकं दास्यत्येवेति निमित्तसंधेयः निःसारतया कदर्यतया वा स्वकोऽन प्रयानितः स्वयमुपसृत्य ततो निष्कासितापसृतो य
याति रिक्थमादाय ततः प्रतिन्यासः तृतीयः अन्यया निःसारतया निःस्वत्वेन कदर्यतया अप्रतिरूपणत्वेन वा त्यक्त्वा सत्कृश्वेन् न प्रयानः संधे
यः स एव रिक्थं यत्नापेक्षितधनं प्रादेः संप्रयोगात् दधापदितः तदा अहीनासोपि प्रतिन्यास एव इतः स्वयमपसृत्य तत्र स्थितः उपतपं श्वतकोपि
तव्यो विशेषार्थी तत्र विशेषमपश्यन् अपि कामो जिज्ञासितुकामः आगतस्यानुरागात्वात् दास्यति तस्यां च दोषान् दृष्ट्वा मयि भूयिष्ठं वा गुणान् धुनां १२०
पश्यति सगुणदर्शी भूयिष्ठं दास्यतीति बालो वानेकदृष्टिरतिसंधानप्रधानो वा हरिद्रारागो वा यत्किंचित्कारी चेत् स बलोकसंदध्यान्न वा चतु

यो तु विशेषार्थी हावभावादिविलासापेक्षितस्तत्र तस्यां विशेषं अप्रेक्षितं कामः रागी जिज्ञासितुकामः जिज्ञासितुमतत्सकाशात् कलाः ज्ञा
तुं ताकामः इच्छावान् अतोमि धनं दास्यतीति वा तस्यां दोषान् कौर्यादीन् भूयिष्ठवहलान् गुणांश्च सौरस्य प्रसन्नत्वादीन् अधुना पश्यन् जिज्ञासा
ति अतो गुणदर्शी गुणज्ञः तस्मात् भूयिष्ठं बहु धनं दास्यतीति वा बालः अनभिज्ञः अत एव नैकदृष्टिः चपलः अतिप्रतिसंधानप्रधानः अस्व
तसंधानापेक्षः हरिद्रारागः निशामात्रानुरक्तः न तत्रापि यत्किंचित्कारी स्वल्पदायीति स बलोकपर्यालोच्य संदध्यान्न वा एवं त्रिधा पुरुषवयोऽनु
सारेण ग्रहणाग्रहणयोः तर्कयितव्यः परिशीलयितव्यः इतो इतो निष्कासितापसृतस्ततः स्वयमपसृतः स्वयमपसृत्य उपतपं तर्कयित
व्यानुरागादागंतुकाम्यः स बहु दास्यतीति मद्गुणैर्भावितः सोऽन्यस्यां न रमते पूर्वं मयोगेन वामयानिष्कासितः सं मां छलयित्वा वैरं निर्यातयितुकामो ध
नमभियोगादस्याः पत्युस्तं अस्या विश्वास्य प्रसादानुकामो निर्वेक्ष्यतुकामो वा मां वा वर्तमानां भेदयित्वा स्वल्पकामः स्वस्यार्थं कल्याणबुद्धिः संधे
यो न्यथा बुद्धिः कालेन लंभयितव्यः उपतपन् दुःखितः स्वयासंधानार्थीति यावत् पंचमः अनुरागात् मयि प्रीत्या आगंतुकामः संयोक्तुकामः सः अ
नेनेन पुरा निष्कासित इदानीं दास्यतीति वा मद्गुणैः मदीयरूपलावण्यादिभिर्विलासैश्च भावितः रंजितः सन् अन्यस्यां तद्गृहीतायां न रमत इ
ति वा पूर्वं अयोगेन संप्रयोगमदत्वा छलयित्वा वंचयित्वा वैरं क्रोधं निर्यातयितुकामः प्रत्यपकारेणापनेतुकामो वा अस्य धनं बहु अभियोगात्

संप्रयोगनिमित्तं ॥ अपत्यत्वे से प्रयोगश्च बहुकालेन इतः विश्वासस्य विश्वासयित्वा लब्धं नं प्रसारानुक्रमः प्रस्थानयनकामो वा निर्विण्णकामद्वह एव स्वद्रव्यधनभो
गकामो वा यो वा वर्तमानो ॥ अन्येन सक्तो भेदयित्वा नतोऽविश्लेषयित्वा स्वयमपि स तु कामो वेत्ति बहुधा तर्कयितव्यः ॥ अवेक्ष्य दूरसादि हि ॥ एवं बहुपापयोर्लोच्य
हुं कल्याणबुद्धिः स्वविषये ॥ असमीचीनमति श्लिष्ट संधेयः ॥ अन्यथा बुद्धिः सानुरागमतिश्लिष्टकालेन लंभयितव्यः नवं चयितव्यः ॥ अविलंबेन प्रतिसंधेय
इति यावत् इत्तो निष्कासित स्तत्र स्थित उपजपन्निति न व्याख्यातः एतेन पंचमविषयोक्तप्रकारेण व्याख्यातः ॥ गृहणादि विषये उक्तप्रायः ते उपजपयेत्
न्यतः स्थित स्वयमुपजपेद्वा लोकार्थोपनिष्कासितो मया सा वन्यत्र गता यत्वा दानेन व्यः ते उक्तेषु मध्ये चरमः मया व्यलीकार्थोपनिष्कासितो ॥ आरोपित
मिथ्यावादः सन् सक्तः ॥ अन्यत्र गत इति वो चार्यस्वयमुपजपेत् तदानयने स्वयमेव यते तयत्वा दयमानेत व्यश्च इतः प्रवृत्तसे भावो वा नतो भेदं पास्यति
इतः मया प्रवृत्तसंभाषः लब्धशुभ वचनः सन् ततः तस्याः सकाशात् भेदं विच्छेदं यास्यति वर्तमानस्य वादपे विघातः करिष्यामि वर्तमानस्यान्यत्र द
र्पविघाते दर्पस्य खंडरीला भगर्वे स्यावि घातं तदीय भेषो द्वारेनेनं विवृत्तिं च करिष्यामि इति निश्चित्य यत्ना दानेय इति पूर्वेणान्वयः सामान्यत इतः प
रिकरैत वास्य स्य पुनः प्रतिसंधानकालमाह ॥ अथ योगमकालो वा स्य वृद्धिरस्य ज्ञाता ॥ अयोग्यकालः भाविवृध्यंकुरकालः वृद्धिः धनादिसम्
द्धिः ॥ अस्य त्वानुरक्तस्य स्पष्टा सिद्धा यदा वा इदं सर्वत्रानुषज्यते लब्धमनेनाधिकरणं ॥ अधिकरणमहाराजाश्रयः दारैर्वियुक्तः दैवान्मानुषाद्वापार १२१

तंत्र्याद्यात ततः पारतंत्र्यात् धनस्य पित्रा भ्राता वा विश्रुतो ऽन्येन प्रतिबद्धेनेन संधिं कृत्वा नायकं धनिनमाश्रयिष्यामीति वियुक्तः विभक्तः रहितो वा ॥ अन्येन मस
क्तनायकेन प्रतिबद्धः स खल्वप्रमाणो धनिकः तं धनिनं नायकं ॥ अनेन पूर्वस्य कृत नम्र तिवद्ध नायकद्वारेण संधिं प्रस्नीकारयित्वा आश्रयिष्यामि वशेनेष्या
मीति वा विमानितावमपानस्यो विकारयिष्यामि यथा इदानीं तं तं बद्धेन भेदयिष्यामि तं विरक्तयित्वा तथा करिष्यामीति वा चलत्वि तया बाला यद्यमेवे
नमापादयिष्यामि करिष्यामीति वा यदा प्रतिसंधे यत इति पूर्वेणान्वयः ॥ अथ संधातुः कृत्यमाह तस्य पीठमर्दादयो मातुर्दौः शील्येन नायिकायाः सत्यप्यनु
रागे विवशाया पूर्वं निष्कासने हेतुं च वर्णयेयुः पीठमर्दादयो नया प्रेषिताः नायिकायामहत्यनुरागे सत्यपि मातुर्दौःशील्येन क्रौर्येण विवशायाः पराधी
नाया नायिकाया बालायाः सकाशात् तव पूर्वं निष्कासनं जातमिति तस्य संधेयनायकस्य हेतुं निष्कासनस्य वर्तमानेनाकामाया संसर्गः ॥ अकामाया अपि
तस्मिन्ननुरागरहितायाः ॥ अप्यस्याः वर्तमानेन वर्तमानत्वेनसान्निध्येनेति यावत् संसर्गः तेन संप्रयोगो भवति तदागमने निवर्त्तनेऽति च वर्णयेन् तस्याश्च
साभिज्ञानैः पूर्वानुरागैरेनं प्रत्यानयेयुः साभिज्ञानैः पूर्वप्रत्यभिज्ञा न सहितैः पूर्वानुरागैः प्राचीनरागोद्बोधकवाक्यैः प्रत्यानयेयुः वशी कुर्युः ॥ अभिज्ञानं च तत्कृ
तोपकरणसंबद्धं तत्कृतोपकरणसंबद्धं तत् ताभ्यां कृतानि परस्परं कृतान्युपकरणानि नखक्षतादीनि तैः संबद्धं तत्ख्यापनपूर्वकं ॥ अभिज्ञानं प्रत्यभिज्ञा
नं कथयत् वर्णयेदिति पूर्वेणान्वयः इति विशीर्णप्रतिसंधानं विशीर्णस्य पूर्वं वियुक्तस्य प्रतिसंधानं पुनः संघटनप्रकारः इति ठकः एवं वियुक्तस्य पुनः

वा॰सू॰ प्रतिसंधानतदभावप्रकारस्तत्र पूर्वसंयुक्तासंयुक्तसमवाये न्याय्यमाह अपूर्वपूर्वसंसृष्टयोः पूर्वसंसृष्टः श्रेयान् स हि विदितशीलो दृष्टानुरागश्च सुखोपचारो
१२२ भवतीत्याचार्याः अपूर्वो ऽपरिचितः पूर्वो भुक्तो ऽसंसृष्टः उभयोः संसृष्टयोः महदर्थिनोः सतोः पूर्वसंसृष्टः पूर्वपरिचित एव श्रेयान् महत्त्वे योग्यः कुतः
स हि पूर्वपरिचितः विदितशीलः परिज्ञातस्वभावः दृष्टानुरागः ज्ञातानुरागः अतः सूपचारः सुखेनानायासेन तदनुकूलहावादिप्रचारैर्वशीकार्यो भवति
आचार्याः केचित् पूर्वसंसृष्टो निष्पीडितार्थो दोषतः खरीनपुनर्विश्वासयितुं पूर्वोऽस्य सुखेनानुरज्यत इति वात्स्यायनः निष्पीडितार्थः स्वयाऽऽकर्षितध
नः अत एव अर्थदोषदुःखः अर्थहानिप्रयुक्तदुःखः अतः विश्वासयितुं वशीकर्तुं न दुःशक्यः सुखेन अनतियत्नेन रज्यते स्वयं तथापि तु पुरुषप्रकृति
तो विशेषः तथापि तु वस्तुतस्तु पुरुषस्वभावानुसारेण विशेषः संधाने कार्ये एवं स्वलाभपरहान्यर्थं वा विशिष्टप्रतिसंधानप्रपंचमुक्त्वा सु
खप्रतिपत्तये श्लोकैः संगृह्णाति अन्यां भावयितुं गम्याद् अन्यतो गम्यमेव वा स्थितस्य चापघातार्थं पुनः संधानमिष्यते गम्यात् संधानात् अन्यां स्त्रियं भेद
यितुं विश्लेषयितुं वा अन्यतः अन्यस्याः गम्यं स्वस्याः विरोधिनं भेदयितुं वा स्थितस्य द्रव्यहानिमीत्सां विहाय यत्र स्थितस्य अपघातार्थं द्रव्यस्वीकारार्थं वा पु
नः संधानं उपायतो वशीकरणं बिभेत्यन्यस्य संसर्गाद्व्यलीकानि च नेक्षते अतिसक्तः प्रमाद्यत्र भयाद् बहु ददाति च अन्यस्य पुरुषान्तरस्य संसर्गान्तरहेतोः स्वया १२२
बिभेति भीतो भवति संसर्गेन सह तदर्थः व्यलीकानि स्वापराधान् नेक्षते न गणयति अतिसक्तः स्वस्यामसंतानुरक्तः अत एव भयाच्च बहुधनं ददाति तेना

भिभवेत् किं तु असक्तं अननुरक्तमेव संतं पूर्वं स्थितं अभिनिंदेत् निराकुर्यात् सक्तं ईषदनुरक्तमपि तादृशं परिभवेत् अपेक्षेत् अन्यदूतानुयातेनु यः
स्यादिति विशारदः तं योगिनं पूर्वं नारीकालेन च वियोजयेत् अन्यदूतो दूतांतरं नायिकांतरं प्रेष्यतीति यावत् तस्य अनुयातो हसितभाषणादिना अनुस
रणे ऽप्रतिविशारदः अप्रसक्तकुशलः स्वगृहे सन्निवेश्यः स्यात् तं संयोगिनं पूर्वसंयुक्तमपि तं पूर्वं नारी कालेन अप्रतिसक्तधनिलाभेन वियोजयेत् त्यजेत् भवे
च्चाछिन्नसम्भ्रमानात् च शक्तं परित्यजेत् शक्तं तु वशिनं नारी संभाव्याप्यन्यतो व्रजेत् तत्रश्चार्थमुपादाय शक्तमेवानुरंजयेत् शक्तं धनिनं सक्तं न परित्यजेत्
अधिकनायकलाभेऽपि न सजेत् किंतु तस्मिन् अछिन्नसम्भ्रमाना अवियुक्तानुरागा भवेत् तु अपि तु वशिनं स्वायत्तं शक्तं तं संभाव्य प्रार्थनया अभिमतं कृत्वा
अन्यतः बहुदातारं प्रति नतः तस्मात् उपादाय गृहीत्वा सक्तं प्राचीनमेव आयतिं प्रसमीक्ष्यादौ लाभं प्रीतिं च पुष्कलां सौहार्दं प्रतिसंदध्याद्विशीर्णं सौहार्दं वि
चक्षणकुशला वारांगना अन्या दौर्भाग्य एकल एव तस्य आयतीः उत्तरकाल प्राप्तिं लाभं स्वस्याहृतस्मात् पुष्कलां उत्कटां प्रीतिं स्वस्यां प्रसमीक्ष्य सम्यगालो
च्य विशीर्णं विशिष्टं प्रति सौहार्दं अनुरागं संदध्यात् कुर्यात् इति श्रीकविपदवाक्यमानतत्त्वज्ञकाशी प्रतिस्थवासि पंडितमंडलमंडितपांडित्योद्दंडसर्व
तंत्रस्वतंत्रनिजवाग्विष्टनिष्टंकनिष्टीकृतवसिष्ठादिगरिष्ठश्रीसर्वेश्वरावतारसर्वेश्वरसूरिवरच्छात्रनिकरचरमसंवरेंदिरानंदयारविंदमिलिंदनं
दनंदनचरणारविंदद्वंद्वाभिवंदनानंदसंदोहतुंदिलयशोदानंदनंदनविशदयशः कमलभास्करनरसिंहशास्त्रिविरचितवात्स्यायनसूत्रवृत्तौ षष्ठे

वा॰सू॰ धिकरणे चतुर्थोऽध्यायः ५ एवंविशीर्णप्रतिसंधानप्रकारमुक्त्वा लाभविशेषलाभविचारं वक्तुं उपजीव्यत्वं गम्यानां सूचयति विशीर्णप्रतिसंधानं प्रादितो ह्यावेशः गम्य
१२३ बाहुल्ये बहुप्रतिदिनं चलभमानानेकं प्रतिगृह्णीयात् गम्यबाहुल्येऽगम्यानां बाह्यसंगमासक्तानां बाहुल्ये बहुत्वे सति प्रतिदिनं बहु धनं एवं नियमेन देशं कालं स्थि
तिमात्मनश्च गुणान् सौभाग्यं चान्याभ्योऽन्यूनातिरिक्ततां चावेक्ष्य रजन्यामर्घं स्थापयेत् देशं राजधान्यादि कालं वासन्तादिः आत्मनः स्वस्याः स्थितिं मर्यादां
गुणान् सौजन्यादीन् सौभाग्यं रूपलावण्यादि अन्याभ्यः तत्रस्थनायिकान्तराभ्यः अन्यूनां नातिरिक्तां समानरूपादिमतां अवेक्ष्य विचार्य तदनुसारेण रजन्यां
रात्रौ संप्रयोगार्थिनं अर्घं पणं स्थापयेत् निश्चिनुयात् गम्येषु दूतांश्च प्रयोजयेत् गम्येषु विषये योजयेत् प्रहिणुयात् तत्प्रतिबद्धांश्च स्वयं प्रहिणुयात् तत्प्रतिब
द्धान् तेषां सखीन् स्वयमपि वशयित्वा तान् प्रति द्विस्त्रिश्चतुरिति शतानि लाभातिशयप्रतिग्रहार्थमेकस्यापि गच्छेत् इति द्वित्रिचतुःशतानि सुवर्णादिशतानां
लाभातिशयः अधिकलाभः तस्य प्रतिग्रहार्थं प्राप्तये एकस्यापि एकेनैव वा गच्छेत् संगच्छेत् प्रतिपरिग्रहं कल्याश्चावरेत् प्रतिपरिग्रहं प्रतिदिनसंप्रयो
गं कल्यानुकान्येको नरः द्वित्र्यादि शतानि आचरेत् पणं कुर्यात् गम्ययोगपद्ये तु लाभसाम्ये यः द्रव्यार्थिनी स्यात् ततोऽपि निर्विशेषः प्रसभरत्याचार्याः ग
म्ययोगपद्ये युगपद्बहुगम्यप्रसक्तौ लाभसाम्ये स्वस्याः धनप्राप्तिविशेषनियमः द्रव्यार्थिनी द्रव्यं रत्नहीरादि पूर्वं यः द्रव्यं यस्यास्ति तदर्थिनी स्यात् तत्र गच्छेत् १२३
यतः अपि लाभसाम्येऽपि ततः असाधारणद्रव्याद्धेतोः न निर्विशेषः साम्याभावः प्रत्यक्षसिद्धोऽस्ति अप्रत्यादेयत्वात् सर्वकार्याणां तन्मूलत्वाद्धिरण्यद इति वात्स्या

यनः अप्रत्यादेयत्वात् हिरण्यस्य दैवाद्धि रागे विशुनं देयानर्हत्वात् सर्वकार्याणां वस्त्रालंकारभोज्यादीनां तन्मूलत्वात् सुवर्णमूलकत्वात् तद्दिन ररत्नादि
रूपकं वैपरीत्याद्धि हिरण्यद एव धनाधिक्यलाभाद्देवसुवर्णमेव पणः कार्यः सुवर्णरजतताम्रकांस्यलोहभाण्डोपस्करास्तरणप्रावरणवासोविशेषगन्धद्रव्यक
टुकभाण्डघृततैलधान्यपशुजातीनां पूर्वतो विशेषः सुवर्णकुप्यलाभे भाण्डशब्दः सुवर्णादिषु प्रत्येकं संबध्यते उपस्करः तन्मयाएव दर्व्यादयः आस्तरणं
चित्रकम्बलादीनि प्रावरणं शाल्यादि सविशेषगन्धद्रव्यं अगरुश्रीचन्दनकस्तूर्यादि कटुकभाण्डं एलालवङ्गादि पिप्पलिका घृततैलयोः कल्का धान्यं व्रीह्यादि मितं प
शुजातिर्गोमहिष्यादिः पूर्वतः अन्यनायकान् विशेषः यस्मिन्नुक्तविशेषोऽस्ति समाप्तः यत्र साम्याद्द्रव्याल्पेऽपि मित्रवाक्याद्गतिपातित्वात् पतितो गम्यगु
णतः प्रीतितश्च विशेषः तत्रोभयत्र साम्यान्न साम्ये द्रव्याल्पेऽपि द्रव्यस्याल्पस्याल्पत्वे वा सति मित्रवाक्यात् सुहृद्वचनात् ग्रहणं कार्यं तथा च आयतितः
सुवर्णादिधनविशेषलाभात् गुणतः मित्रपक्षपातित्वगुणात् प्रीतितः रागाधिक्याद्यत्र विशेषः तस्य ग्रहणमिति फलितं रागिस्त्यागिनो रागिणो वि
शेषः प्रत्यक्षत्वादाचार्याः रागिस्त्यागिनोः स्वानुरक्तद्रव्यत्यागिनोर्मध्ये रागिणो विशेषः ग्रहणे प्रत्यक्षः अनुभवसिद्ध इति केचित् शक्यो हि रागिणि त्यागित्वम
प्यापादयितुं हि रक्तस्य जायते न तु त्यागी निर्ममो द्रव्य इति वात्स्यायनः रागिणि त्यागः धनलोभसारित्यागः शक्यः संभावितः न तु दातारि इमममे वा वैविशदयति रक्तो
पिलुब्धः धनेसज्जति धनहानिभीत्या स्वां द्रव्ये निर्ममः निर्लोभस्तु त्यागी न सजति हि अतः त्यागी श्रेष्ठ इति नेदं युक्तं किं तु तत्रापि धनवद धनवतो धनेव

वा॰सू॰ तोविशेषः तत्रापि धनवद्धनवतोः त्यागिनोर्मध्ये धनवतः धनवत्त्वेन त्यागि प्रयोजनकर्त्रोः प्रयोजनकर्तुर्विशेषः प्रत्यक्षत्वादित्याचार्याः प्रयोजनं मित्रादेः
१२४ स्ववचनेनोपकारः प्रयोजनकर्ता सकृत्प्रयोजनं कृत्वा कृतिनमात्मानं मन्यते त्यागी पुनरतीतं नापेक्षत इति वात्स्यायनः सकृदेकवारं कृतिनं बहुकार्यकर्ता
रं अतीतं पूर्वं नापेक्षते न स्मरति प्रतत्त्वं विंत्स्य तत्राप्यात्ययिकतो विशेषः तत्रापि त्यागिन्यपि आत्ययिकतः अत्ययमतीतं तन्न स्मरतीत्यात्ययिकः पूर्वे
दत्तानुद्वृष्टकल्पेन कृतत्यागिनोस्त्यागिनो विशेषः प्रत्यक्षत्वादित्याचार्याः कृतं पुरस्तावदितमनोरंजककार्यं स्मरतीति तथा विशेषः श्रेष्ठता चिरमा
राधितोपि त्यागी व्यलीकमुपलभ्य प्रतिगणिकया वा मिथ्यादूषितः क्रममतीतं नापेक्षते प्रायेण हि तेजस्विनो ऋजवो स्युरत्याश्रयत्यागिनो भवंति कृतत्वल
पूर्वपरिश्रमापेक्षी न सहसा विरज्यते परीक्षितशीलत्वाच्च न मिथ्यादूष्यत इति वात्स्यायनः कृतभ्रमः हैत्यागी त्वाराधितोपि पूर्वोक्तैकुसारिणा धर्मेण चिर
सेवितोपि व्यलीकं स्वल्पं किंचिदपराधं प्रमादकृतमुपलभ्य दृष्ट्वा प्रतिगणिकया विरोधिवारांगनया मिथ्यादूषितः अनया एवं कृतमित्युक्ता स स्ववचनेस न अति
तंपूर्वं सेवया कृतं श्रमं वशीकरणकष्टं नावेक्षते न विचारयति कुतः तेजस्विनः श्रीमंतः ऋजवः पूर्वोत्तरापरिशीलकाः उत्तमात्रम्ना हि एवं अतो स्यादत्ता
अपि अलं तु विश्रुत्ता अपि त्यागिनः परीक्षागशीलात् अतएव कृतप्रा। नावेक्षते कृतत्वस्तु पूर्वोत्तरपरिशीलो तु पूर्वपरिश्रमावेक्षी पूर्वं सेवया कृतसे १२५
वाविचारी सन् किंचिद् लोके सत्यपि न विरज्यते न विरतो भवति परीक्षितशीलत्वात् विचारिस्वभावत्वात् न मिथ्यादूष्यते अन्यया प्रसत्कथनेन दूषि॰

तुं न शक्यते तत्राप्यायतितो विशेषः तत्रापि कृतत्वहूयसमवायेतु आयतितः अधिकलाभेन मित्रवचनार्थागमयोरर्थागमे विशेषः प्रत्यक्षत्वादित्या
चार्याः प्रार्थागमे द्रव्यलाभे विशेषः प्राधान्यं अन्येषामपि त्वर्थागमो भवति मित्रं तु सकृद्वाक्ये प्रतिहते कलुषितं स्यादिति वात्स्यायनः अन्येषु अन्येभ्योपि भ
वति सुलभः सकृदेकवारमपि वाक्ये वाक्ये प्रतिहते वितथे सति मित्रं स्वल्पमनः कलुषितं क्षुब्धं तत्राप्यतिपातितो विशेषः तत्रापि मित्रहूयसन्नि
पाते अतिपातिनः अतिलाभेन तत्र कार्यसंदर्शनेन मित्रमनुनीय स्वोभूते कृतं नवचनं तत्रातिपातनमर्थप्रतिग्रहे हि यात् स्वोभूते श्वोद्य स्पतीति न कृतं
वचनं अनुकवर्तं मित्रं कार्यदर्शनेन लाभद्रष्ट्या अनुनीय समाप्यतोपि नायकास्य एव पातनं पाणि अर्थागमानर्थप्रतीकारयोरर्थागमे न विशेषः प्रत्य
क्षत्वादित्याचार्याः अर्थागमः अर्थलाभः अनर्थप्रतीकारः सिद्धस्यादेरनिष्टपरिहारः तयोर्मध्ये अर्थागमे न अर्थलाभो भिन्नः विशेषः महत्त्वं असाधा
रणनिमित्तं अर्थः परिमितावच्छेदोनर्थः पुनः सकृत्प्रसृतो न ज्ञायते क्वावतिष्ठत इति वात्स्यायनः अर्थः इतपनं परिमितावच्छेदः इयता कालः अनर्थः पुनः अ
र्थेनुसकृतमेकवारं संस्थितः निवर्तितः क्वावतिष्ठते न ज्ञायते न दृश्यते अनर्थो निवृत्तिरपरिच्छिन्नकालावस्थायिनीत्यर्थः अतो न समीचीनं तत्रापि गुरुलाघ
वकृतो विशेषः तत्रापि अर्थानर्थपरिहारं समवाये एतेनार्थसंशयानार्थप्रतीकारयोर्विशेषो व्याख्यातः एतेन अर्थानर्थपरिहारयोरत्यप्राशस्त्यकथ
नेन अर्थसंशयः तल्लाभसंदेहः अनर्थप्रतीकारः तन्निश्चयसंदेहो तयोरपि मध्ये विशेषः च रमयोरिवप्राशस्त्यं देवकुलतडागारामाणा

का॰सू॰ कारणं सलीलामनिचैत्यानां चनिवं धनं गोसहस्राणि पात्री नरितं ब्राह्मणेभ्यो दानं देवकुलं देवालयः स्थली महाजनोपवेशनप्रदेशः आम्यथीमिष्टकाभिश्री
१२५ यत्तद्समिचैत्यं यजनस्थलं निवं धनं ब्राह्मणादिभ्यः पात्री नरितं अन्यद्वारेण कार्या देवस्थलानां चपूजाभ्युदयप्रवर्तनं देवस्थलानां स्थावरदेवानां पूजा अभ्यु
दयप्रवर्तनं उपनयनादिकारणं तद्वायसहिष्णोर्वा धनस्य प्रतिग्रहणमित्युत्तमगणिकानां लाभातिशयः उद्वायसहिष्णोः उत्क्षिप्तधनव्ययकर्तुः सकाशात्
धनप्रतिग्रहणं धर्मीय उत्तमाः कुलकलालावण्यपनादिभिः लाभातिशयः संपादनप्रकारः एवस्वन प्रकारः एवमुत्तमगणिकानां धनलाभप्रकारमुक्त्वा रूपाजी
वानामभ्यासांतमाह सर्वांगालंकारलाभो गृहस्यालंकरणं सर्वांगिकचकुचादौ अलंकारलाभः गंधपुष्पादिभिरलंकरणं गृहस्य प्राणस्यापि प्रस्पष्टकरणं अलंक
रणं महार्हैर्भांडैः परिचारकैश्च गृहपरिच्छेदस्यो ज्वलनेति रूपाजीवानां लाभातिशयः महार्हैः प्रतिमल्लैः चासनाद्यैः गृहपरिच्छेदस्य आंतः सदनपरः प्रदे
शस्तु उज्वलता अलंकरणं रूपेण अलंकरोत्येव आसमंतात् सर्वदा जीवंत इति रूपाजीवाः निसंशुक्लमाच्छादनयपक्षधमन्नं निःसंसौगंधिकेन तांबूले
न च योगः सहिरण्यपलेशमलंकारमिति कुंभदासीनां लाभातिशयः निःसंसर्वदा शुक्लममलिनं आच्छादनं वासः अपपस्तु धं स्तुधाजनकं कुंभदासीनां ज
लाहरणीनां एतेन प्रदेशेन मध्यमाधमानामपि लाभान्योजयेदित्याचार्याः एतेन उक्तेन प्रदेशेन प्रकारेण मध्यमाधमानां अनतिस्फूतानां महार्हभांडालं १२५
कारादिरहितानां अधमानां च स्वगृहशोधिकानां लाभान्तत्प्रकारान्योजयेत् संभावितेनोक्तरीत्या देशकालविभागसामर्थ्यात् गुणरूपरागलोकप्रवृ

त्तिवशादतिनिपातालाभानां नियता प्रवृत्तिरिति वात्स्यायनः विभागसामर्थ्यात् अनुसरणात् गुणाः कलाभिज्ञत्वादयः रागः स्वस्यां नायकस्य लोकप्रवृत्तिः स्वसमा
नानां परा आसां वशात् अनुसारात् अनियता अव्यवस्थिता लाभानां लाभार्थे नत्तु नियता गम्यमन्यमन्यतो निवारयितुकामा सक्तमन्यस्माम पहर्तुकामा अन्यां वा ला
भतो विमोक्ष्यमाणा गम्यसंसर्गी वात्मनः स्थानवृद्धिमानमभिगम्यतां च मन्यमाना अर्थप्रतीकारं वा साहाय्यमेनं कामयितुकामा सक्तस्य चान्यस्यव्यलीकार्थिनी पूर्वेषु उपका
रमकृतमिव पश्यंती केवलप्रसर्थिनी वा कल्याणबुद्धिरल्पमप्यर्थं गृह्णीयात् गम्यं पूर्वं सक्तं विरोधिनं अन्यतः अन्यसकाशादपि निवारयितुकामा व्याघर्तने च्छु अ
न्यस्यां सविरोधिन्यां अपहर्तुकामा नतो निष्कासनार्थिनी अन्यां अनभिमतां लाभतः अधिकधनस्य अभिगम्यसंसर्गात् रूपगुणाकीर्तिमसंवं धात्स्वस्या भस्थानवृद्धिं अ
निष्यपिकां अयं ता भं अभिगम्यतां महाजनाभिलष्यमाणत्वं च मन्यमाना वा अनर्थप्रतीकारे अनिष्टपरिहारविषये एनं नायकं सहायं स्वस्याः सहायभूतं कर्तुकामा वा
सक्तस्य स्वस्यां अन्यस्य प्रदानुः व्यलीकार्थिनी भीतिकरी अकृतमिव पश्यंती विस्मरंती सतो प्रत्यर्थिनी द्वेषिणी कल्याणबुद्धिः कुशलमतिर्गणिका गृह्णीयात् गृही
लावशयेत् असमर्थिनी तु समाश्रिता अनर्थप्रतिचिकीर्षती नैनं प्रतिगृह्णीयात् समाश्रितानर्थप्राप्ता अनिष्टं प्रतिचिकीर्षती उपरिहर्तुकामा अप्रत्यर्थिनी अतिक्रांतमविधमानं
अर्थं धनमस्याः असमर्थिनी अयनापीतियावत् एनं अर्थं अल्पमपि न प्रतिगृह्णीयात् सक्षाम्येनमन्येन प्रतिसंधास्याभिगमिष्यत्ययं स्वदारैर्योक्ष्यते एवं निर्धनं अन्येन
धनिना प्रतिसंधास्याभिसंगच्छे अयं मसक्तः गमिष्यतीमत्तः मत्सकाशात् गत्वा च स्वदारैः स्वकलत्रेण वियोक्ष्यते युक्तो भवति नाशयिष्यत्येष सावकुशलो नतु उत्तरणाधमस्तो

वा॰सू॰ ष्टोऽस्यागमिष्यति स्वामी पिता वा ऽसौ नायकः ऽअनुशयवान् ऽअपरिभ्रंशितः ऽअतः नाशयिष्यति धनं नानाप्रकारेण उत्तरं ऽअनंतरं ऽप्रसन्नः ऽमध्यस्थः नियंता स्वामी राजपु
१२६ त्रः पिता वा ऽगमिष्यति चेत् मम कथं भवेत् अतो ना एनं स स्वामीति पूर्वेणान्वयः स्थानभ्रंशो वास्य भविष्यति चलवित्तश्चेति मन्यमाना तदा तस्माल्लाभमिच्छेत् अ
स्य स्वसंततस्याप्यानभ्रंशाद्राजकोपेन परराष्ट्रेण वा प्रतिज्ञातमीश्वरेणाप्रतिग्रहं लब्धस्य साधिकरणं वा स्यति हृदिकृता वा स्यापततो वा हन्मस्यागमिष्यति स्थलपत्रं वास्य
मस्य पक्षे नेतृत्वे छिन्नं भवतीति समविसंवादो वेसायनि मिच्छेत् सारिमहत्त्वं वा सात्वरेत् यस्य ईश्वरेणाप्ता प्रतिज्ञातं यस्य प्रतिग्रहं वा धनिकादेनेकहस्तादे ऽअधिकरणस्थानं
स्याधिकरणपतनं एव वहद्वहं ऽअस्य वृत्तिकतावृत्तिः सेनादिः कलः राजगृहे लेखनं ऽप्रापतत्तः ऽप्रागमिष्यतः वाहनं ऽप्रश्वादि स्थलपत्रं स्थानाधिपत्यपत्रिका ऽआ
गमिष्यति स स्वस्त्रीत्यादि पक्षे तेनह फलतिकृते कृतिरेमति सतित नश्यति न्यविफला भवतीति निःसंप्रतिदिनं ऽप्रविसंवादः सफलप्रवृत्तिमान् नैयति क धनलाभवानि-
ति यावत् इति एवं प्राप्तिं ऽअस्य धनलाभादिकं इच्छेत् किंवा ऽयेत् ततः पारग्रहं वशीकरणोपायं वा शत्रुत्वात् पूर्वोक्तोऽन्यस्य त्यागः समुच्चियते गम्यागम्यानुक्ताश्लो
कैः संगृह्णाति त्रा छुप्यागतवित्तश्चापि राजवाल्लभ्यमित्रवान् ऽप्रासत्याश्च तदा लेच दूरे देवं विवर्जयेत् कृच्छ्रेणातिक्लेशेन प्राप्तं धनं येन राजवाल्लभ्यं राजाधीनं वित्तमस्येति तथा
ऽआयसाः उत्तरकालफलस्यापि तथा ले कृच्छ्रसाध्यत्वराजाधीनत्वेच तमिति शेषः अनर्थावर्जनेयेषां गमनेऽभ्युदयस्तथा ऽप्रयत्नेनेव तांस्तथा स्तापदेशमनुक्रमेत् १२६
वर्जनेसाऽनर्थाः स्यात्स्युत्सादयः ऽअभ्युदयः यत्किंचिल्लाभः भवति तान् ऽप्रयत्नेन स्वयं प्रयत्नमकृत्वा सापदेशं स कपटं ऽअनुव्रजेत् संगच्छेत् प्रेमणायेच प्रयच्छंति स्व

स्यप्रेमाणितं बहुस्थूललक्षान् महोत्साहांस्तान् गच्छेत् स्वैरपिव्ययैः येस्वल्पेऽपि उत्सवे ऽगणितं बहुवस्तु प्रेम्णा प्रयच्छंति अथ यं कुर्वन्ति स्थूललक्षान् उदारमतीन् महोत्साहान्
दाने स्वैरैरपि व्ययैः वशीकरणाय स्वीयद्रव्येनापि गच्छेत् इति श्रीकविपदवाक्यमानतत्त्वकाशीपुरनिवासिश्रीरामगत्स्मरणनिपुणाकरुणावरुणाशरणाशर्वा-
णीस्मरणाचरणपरिचरणाचरणधुरीणात् करणा कृतजनकुमुदसमुदयनिद्राघभास्करभास्करन् रसिंहशास्त्रिकृता वात्स्यायनसूत्रवृत्तौ षष्ठेऽधिकरणे पंचमोऽध्या
यः एवं लाभालाभौ परिगणय्य हापरिग्रहं हेतु अदर्शयित्वा तदुपवादं वर्तु हृतकीर्तेनेना परवादिकीसंगतिं दर्शयति लाभविशेषाः ऽअर्थाः ऽआचर्यमाणा ऽनर्थानप्यनुबध्नंति तेषाम
नुबंधात् संशयाश्च ऽअर्थाऽभिमताः वक्ष्यमाणा ऽनर्थाश्च ऽआश्रयमाणाः क्रियमाणाः संतः ऽअनर्थान् ऽअनभिमतान् वक्ष्यमाणान् ऽअर्थांश्चाप्यनुबध्नंति संपादयंतीति तेषा
मनर्थानां ऽअर्थानां च ऽअनुबंधा अनुनिष्पत्तयः भवंति उभयेभ्यः क्वचित् संशयाः चात्त संकीर्णोदयो वक्ष्यमाणाः भवंति तद्हेतुमाह ते हि बुद्धिदौर्वल्यादतिरागादत्यभिमानादतिद-
भादतिहर्षादतिलंभादत्यार्जवादतिविश्वासादतिक्रोधादतिक्रोधादतिप्रसादादतिमदादतिसाहसात् दैवयोगाच्चयदृच्छया स्युः तेचानर्थाः हितायप्रयत्यमानस्य बु
द्धिदौर्वल्यात् ऽअकौशल्यात् ऽअतिरागात् ऽअभिमतवस्तुनि ऽअत्यभिमानात् स्वायोग्याहंकारात् ऽअतिदंभात् असंतमत्तारणात् ऽअतिहर्षात् ऽअकांडहासात् ऽअतिलंभात् स
मयेऽतिमौग्ध्यात् ऽअत्यार्जवात् ऽअतिविनयात् ऽअतिविश्वासात् ऽअतिविस्रंभात् ऽअतिक्रोधात् ऽअयोग्यकोपात् ऽअतिप्रसादात् कादाचित्कातिसौमुख्यात् ऽअतिसाहसा
त् ऽअनुचितकार्यकरणात् दैवयोगात् क्वचिद्यदृच्छया स्वापराधं विना कर्मवशात् भवेति तेषां फले कृतस्य व्ययस्य निष्फलत्वम् आयतिरागमिष्यतोऽप्यर्थस्य निवर्त

वा॰सू॰ नमाघस्यनिष्क्रमणंपारुष्यप्राप्तिर्गम्यशरीरस्यप्रतीघातः केश्यान्नाच्छेदनमंगवैकल्यापत्तिः तेषांअभेदेषष्ठीअनयोर्भिन्नं फलंजासिकवचनंकृतस्यनायकवशी
१२७ करणार्थंव्ययस्यार्थादिप्रसाधनविनियोगस्यनिष्फलत्वंउद्देश्यकार्याजनकत्वंअनायतिः उत्तरकालप्राप्यवर्षाशनादिहानिः आगमिष्यतः प्रतिदिवसल
भ्यस्यनिवर्तनंनिवृत्तिः आप्तस्यलब्धसंप्रयुक्तस्यनिष्क्रमणंसावसधात् पारुष्यप्राप्तिः अवाच्यवचनंगम्यशरीरस्यभोग्यशरीरएवयवस्यप्रतिघातः हा-
निःकेशानांकवयोःपातनंपाषाणादिनाच्यावपातः अंगवैकल्यापत्तिः कर्णादिंगच्छेदनंभवति तस्मात्तानादितएवपरिजिहीर्षेत् तानन्यहेतूनादिःअर्थानुष्ठा
नकालएवपरिजिहीर्षेत् सजेत् अर्थेभ्योपिष्टांश्चापिक्षेत अवर्जनीयश्चेत् अर्थेभ्योपिष्टान् बहुलाभिमतकरान् किंचिदनर्थकरानपिव्यापारान् अपेक्षे
तकुर्यात् अर्थार्थोरीनांस्वरूपमुदाहरणंचाह अर्थोधर्मःकाम इत्यर्थस्त्रिवर्गः अर्थोधनकनकादिः धर्मोदृष्टादिःकामऐहिकामुष्मिकोभयफलसुखवि
शेषः अनर्थोऽधर्मोद्वेषइत्यनर्थस्त्रिवर्गः अनर्थःपूर्वोक्तनिष्फलत्वादिः अधर्मः दुरदृष्टंद्विष्यतइतिद्वेषः तत्फलमुभयलौकिकदुःखं तेषुचार्थेषुमा
र्गोष्वन्यस्यापिनिष्पत्तिरनुबंधः तेषुअर्थार्थेषुव्यापारेषुआचर्यमाणेषुसत्सु अन्यस्यापि अनर्थाद्यन्यतमस्यापिनिष्पत्तिः अनुनिष्पत्तिःअनुबध्यतेऽनुनिष्प
द्यतइतितथोच्यते संदिग्धायांतुफलप्राप्तौस्याद्वानवेतिशुद्धसंशयः फलप्राप्तौफललाभतदभावयोः संदिग्धायांसंदेहविषययोः सतोःउभय-
विषयकसंदेहइतियावत् इतिइत्याकारकः शुद्धः प्रतियोगितदभावविषयकः इदंवास्यादिदंवेतिसंकीर्णः इदंइत्थंइदंद्विधंसंकीर्णःविरुद्धभावद्वय १२७

विषयकःसंशयः एकस्मिन्क्रियमाणेकार्यद्वयस्योत्पत्तिरुभयतोयोगः एकस्मिन् एकफलोद्देश्यककर्मणिसमंतादुत्पत्तिः समंततोयोगइतिसमंता
त् बहूनांफलानां इतिउच्यतइतिसर्वत्रशेषः तानुदाहरिष्यामः विचारितरूपोर्थस्त्रिवर्गः विचारितरूपः इच्छाविषयःअभिमतइतियावत् तद्विपरीतएवान-
र्थस्त्रिवर्गः तद्विपरीतः अनभिमतःद्विष्टइतियावत्त्रिवर्गःपूर्वोक्तः अनर्थएवतथोच्यते यस्योत्तमस्यप्राप्तोप्रसक्तोर्थलाभोग्रहणीयत्वमायतेरागमःप्रार्थ
नीयत्वंचान्येषांस्यात्सोर्थोर्थानुबंधः उत्तमस्यसंपदोदार्ययुक्तस्यप्रसक्तः उद्देश्यतयाअर्थात्ग्रहणीयत्वंस्वस्याउत्तमप्रात्यताआयतेः उत्तरका
लफलस्यआगमः योग्यताअन्येषांसाधारणानांप्रार्थनीयत्वं आकांक्षणीयत्वंचसउत्तमः अर्थानुबंधोर्थः लाभमात्रंकस्यचिदन्यस्यानागमनंसोर्थो
निरनुबंधः कस्यचित्प्राप्तौलाभमात्रस्यअन्यस्यअर्थिकस्यनागमनं अलाभःअन्यार्थप्रतिग्रहेसक्तादायतिच्छेदनंचान्तस्यवानिष्क्रमणंलोकविद्विष्टस्य
नीचस्यवागमनमायतिघ्नमित्यनर्थोनर्थानुबंधः अन्यार्थप्रतिग्रहेअन्यार्थस्यअनुत्तमस्याध्यकस्ययस्यनीचस्यपरिग्रहेसतिसक्तात् पूर्वमनुरक्तादपिआय
तिच्छेदः अलाभःआत्तस्यसक्तोत्तमस्यनिष्क्रमणंवानीचस्याप्यन्यथापिवासाम्यादागमनंसंवीयतिघ्नंभवति अनर्थोनुबंधोनर्थः स्वेनव्ययेनश्रूरस्यमहामा
त्रस्यप्रभवतोवालुब्धस्यनिष्फलमपिगमनव्यसनप्रतीकारार्थंमहतश्चार्थघ्नस्यनिमित्तस्यप्रशंसनमायतिजननंवासोनर्थोर्थानुबंधः स्वेनकृतेनव्यये
नधनस्यक्रूरस्यराजभटस्यवामहामात्रस्यराजप्रधानमंत्रिणोवाप्रभवतःप्रभोर्वालुब्धस्यअदातुः कर्मणिषष्ठी तत्कर्मकंगमनंसंयोगः यत्निष्फलं

वा॰सू॰ धनलाभेऽल्पमपि व्यसनस्य परकृतस्य क्षेत्रादिपीडायाः प्रतिकारार्थं निहसर्वे अर्थे प्रस्य धनव्ययकरस्य निमित्तस्य राजकीयापराधरूपस्य प्रशमार्थं नं शाम
१२८ कं न्यायनिजनर्नत्वस्याश्चोत्तममनहरणयोग्यतासंपादनेन फलहेतुश्च भवति स निष्फलसंगः कदर्यस्य दुर्भगमानिनः कृतघ्नस्य वातिसंधानशीलस्य वै
रपि व्ययेऽलयाए धनमंते निष्फलमनर्थो निरनुबंधः कदर्यस्य लुब्धस्य दुर्भगमानिनः क्षुद्राभिमानिनः कृतघ्नस्य वै नापिका कृतेऽरव अतिसंधानशील
स्य प्रतिसेवाशाध्यस्य दारा धनं अनेन संप्रयोगानंतरमपि निष्फलं धनादि हि दुर्लभं भवति सः तस्यैव राजवल्लभस्य क्रौर्यप्रतापाधिकस्य तथैवाराधनमंते॰
निष्फलं निष्कासनं च दोषकरं सोऽनर्थो नर्थानुबंधः तस्य कदर्यतादिदोषयुक्तस्य राजवल्लभस्य राज्ञाभिमतस्य शौर्यपराक्रमः प्रतापः परभीकरस्त्वं तथैव
स्त्व धनव्ययेन परदारा धनं निष्कासनं सोऽनः दोषकरं अनर्थहेतुः एवमन्यावपि धर्मकामयोरनुबंधायोजयितव्यौ तथाहि धर्मेण धर्मस्यैतेन कामस्य ते
न तस्यैतेन पमस्य एवं अर्थानयोस्यां धर्मकामयोः ताभ्यां तयोः अनुबंधो भवति केवल धर्मकामावपि अपक्रमेणोदाहरणानि गृहागतजात्या युक्त
मस्य धर्मोद्देशेन नैपत्येन सेवनात् तत्र तटाकारामादि निर्माणं धर्मेण धर्मः प्रथमः तस्मादर्थात् कामसिद्धिर्द्वितीयः कामोद्देशेन सुंदरयुवसेवने तादृशा १२८
न्यलाभः कामेन कामस्तृतीयः नैयसेन तस्यैव सेवनाद्धर्मसिद्धिश्चतुर्थः धनिकोदारस्य नियतसेवनाद्धर्मसिद्धिः पंचमः इच्छाशयासेवितस्य राजवल्लभस्य
विश्वस्तस्य तदलाभेऽप्यसाणाद्धर्मलाभः षष्ठः धनोद्देशेन धनिकोदारयुवसेवनेन कामलाभः सप्तमः तस्यैव लुब्धस्य तथा सेवनेन काममात्राव्याप्तिरष्टमः ध

र्मोद्देशेनोत्तमस्य नियतसेवनार्थसिद्धिर्नवमः तस्यैव राजविरोधिनस्तथा सेवनात् अनर्थो वा प्राप्तेर्दशमः तरुणस्य कामार्थसेवनागमः एकादशः तस्यैव जनवि
रोधिनस्तथासेवनाद्द्वादशः कृतोपकारस्य विस्रब्धस्य त्यागात् केवल धर्मः न वनवयुवजनसंगात् केवलकामः एवं अर्थधर्मद्वेषयोरप्यनुबंधास्तेयाह
ति संक्षेपः योजनप्रकारमेवाह परस्परेण च युक्तास्संकीर्णाः सानुबंधाः युक्ता अपि न हतेन परस्परेण धर्मेण धर्मस्त्वा युक्तरीत्या संकीर्णेन अनुबंधभेदान्
कल्पयेत् अनुबंधास्तभेदः परिनिष्ठितोऽपि द्वाभ्यां विस्तर्थः संशयः परिनोषितः उपचारैः संतोषितोऽपि नायकः दद्यान्न वा अर्थसंशयः धनविषयक संदेहः नि
ष्पीडितापेफलमृत्सृज्य जंत्वा धर्मः स्यान्न वेति धर्मसंशयः नीच्यौ दिनं स्त्रीकृतं अर्थं फलं धनादि संपत्त्यस्ते तावशेषं धनाभावादुत्सृज्य ज सा अमस्यात् भवेत् अ
भिप्रेतमनुपलभ्य परिचारकमन्यं वा क्षुद्रं गत्वा कामस्याद्वा न वेति कामसंशयः अभिप्रेतं इच्छाविषयं युवानं अनुपलभ्य अलब्ध्वा परिचारकं स्वस्याः क्षुद्रं जाति
धनैर्नीचं युवानं गत्वा प्राप्तास्य पदि कामः कामपूर्तिः प्रभाववान् क्षुद्रोऽनभिजनो न अर्थकारी व्यतिनवेऽस्य न वा अर्थसंशयः प्रभाववान् राजावलेनवान् क्षुद्रः जा
त्या अनभिमतः अहं दरः असंगतः सन् अनर्थं उत्कलक्षणं अनर्थं तनिष्फलः सन्तः परिसक्तः पितृलोकं यायात्तत्र धर्मः स्यान्न वेति धर्मसंशयः निष्फलः
निष्कः सक्तः आसक्तः संपर्मिस्यतः मयानिष्कासितश्चेत् पितृलोकं यातितत्र तदा रागस्याविवक्षायामभिप्रेतमपलभ्य द्वेषः स्यान्न वेति द्वेषसंशयः रागस्यावि
पक्षाविवक्षायां अलाभान्निवृत्तौ अभिप्रेतेरागपूर्वकसंप्रयोगं अनुपलभ्य अप्राप्य द्वेषः द्वेषो रतिश्रुद्धू संशयः अर्थसंकीर्णाः अर्थो नीरविरितशीलस्य वल्ल

वा॰ सू॰ असंश्रयस्य प्रभविष्णोर्वा समुपस्थितस्याराधनमर्थो नर्थ इति संशयः आगन्तोः आगन्तुकस्य अर्थोद्गागतस्य अत एवाविदितशीलस्य अज्ञातस्वभावस्य च
१२१ स्वभर्तृसंश्रयस्य राजपुरुषस्य वा प्रभविष्णोः प्रभोर्वा अविदितशीलस्य समुपस्थितस्यागतस्य आराधनं सेवनं अर्थः कल्करः अनर्थ इत्युद्वेगुर्वेति संकीर्णो संशयः
श्रोत्रियस्य ब्रह्मचारिणो दीक्षितस्य लिङ्गिनो व्रतिनो वा मां दृष्ट्वा जातरागस्य मुमूर्षोर्मित्रवाक्यादानृशंस्याद्वा गमनं धर्मोऽधर्म इति संशयः श्रोत्रियस्य सदाचार
संपन्नवानप्रस्थस्य ब्रह्मचारिणः तदाश्रमवर्तिनो वा दीक्षितस्य यज्ञादिदीक्षायुक्तस्य गृहस्थस्य वा लिङ्गिनः तुल्याश्रमिणो वा व्रतिनः अन्यस्यापि व्रतशील
स्य दृष्ट्वा मामुमूर्षोः मरणोन्मुखस्य वा कदाचित् जातरागस्य इदं सर्वे विशेषणं प्रीत्यर्थं मित्रवाक्यात् स्वमित्रोपकारवाक्यात् आनृशंस्यात् स्वस्याएनदयात्
श्रुत्वा लोकादेवाप्रत्ययस्य सौम्यादगुणो गुणवान्निस्पृहो वेत्यस्य गमने कामो द्वेष इति संशयः अप्रकृतप्रत्ययात् अपरिचितात् लोकादेव लोकं दृष्ट्वा अगुणः स्थैर्यो
दिगुणहीनः अनवेक्ष्य स्वयमविचार्य संकिरेन्न परस्परेति संकीर्णसंशयः परस्परेण अर्थादीनां संकिरेत् संकीर्णेनात् यत्र परस्याभिगमने अर्थस्य त्यागश्च संहर्षः
स उभयतोऽर्थः यत्र यदा परस्याभियोगे एकसंबन्धिप्रयोगे सति अर्थः धनलाभ एव सक्तात् अर्थः संतानुरक्तनहरणसंयोगे हर्षः कामः भवति इति यः संशयः स उभय
तोऽर्थः अधिकरणभेदेन अर्थद्वयविषयकः उभयतोऽर्थयोगाख्यः एकस्मिन्नेव भावाभावविषयकः शुद्धसंशयः एकस्मिन्नेव भावद्वयविषयकः संकीर्णः अधि १२१
करणद्वये भावद्वये भावद्वयविषयकस्त्वयमिति भेदः एवमुत्तरत्रापि यत्र परस्यैव न त्यागेन निष्कालंगमने सक्ताञ्चामर्षिताद् हितप्रसाद दानं तदुभयतोऽनर्थः स्व–

न स्वीयद्रव्यसंबन्धिना परस्य वशीकरणं तस्य वैकगमनं संप्रयोगः निष्फलं धनलाभादिशून्यं भवति वा अमर्षितात् अन्यत्र गमनेन कुपितात् सक्तात् पू
र्वमनुरक्तात् द्रव्यदातुः कर्तुः वित्तप्रसादानं दत्तवित्तपुनःस्वीकारो वा परस्याभिगमने चार्थो भविष्यति न वेत्यत्रीकासक्तोऽपि संहर्षोः दास्यति वा न वेति स उभयतो
नर्थसंशयः भविष्यति लप्स्यते अत्र इदानीं अप्रकाशतः सन्निहितासक्तः अपायः अर्थो हर्षो भयविषयकः अयं तु अर्थद्वयविषयक इति विशेषः यस्याभिगमने व्य
यवत्तिपूर्वो विरुद्धः क्रोधादपकारं करिष्यति न वेति संशयः व्ययवतिमदीयद्रव्यव्ययपूर्वे के पूर्वो विरुद्धः पुरुषमपि विरोधवानयं क्रोधात् सक्तो वा महर्षितो दत्तं प्रसादा
स्यति न वेति तदुभयतोऽनर्थसंशयः सक्तः अनुरक्तः अमर्षितः सन् दत्तं प्रतिश्रुतधनं प्रसादाद्दास्यति ददातीति यः संशयः पूर्वः फलाभावविषयः अयं तु अपकार
विषय इति विशेषः इत्यसौ द्वादिके उभयतो योगाः औद्दालिकैः तदुक्ताः बाभ्रवीयास्तु यस्याभिगमनेऽर्थोऽनभिगमने च सक्तादयः स उभयतोऽर्थः यस्य येन अभिगमने संप्र
योगे सति अर्थः धनलाभादिः भवति अनभिगमने सक्तात् अनुरक्तादेव सः तेन योगः यस्याभिगमने निष्फलो व्ययोऽनभिगमने च निष्प्रतीकारोऽनर्थस्य उभयतोऽनर्थः नि
ष्फलः धनादिलाभशून्यः व्ययः स्वधनमात्रस्य निष्प्रतीकारः प्रकारान्तरेण परिहार्यः यस्याभिगमने व्ययो दास्यति न वेति संशयः अनभिगमने च सक्तो दास्यति न वेत्युभ
यतोऽनर्थसंशयः दास्यति धनं यस्याभिगमने व्ययवतिपूर्वो विरुद्धः प्रभाववान् प्रसादास्यतीति न वेति संशयोऽनभिगमने च क्रोधादनर्थं करिष्यति न वेत्युभयतोऽनर्थ
संशयः व्ययवति व्ययपूर्वे के पूर्वः पुरा विरुद्धः विरोधवान् अयं प्रभाववान् प्रभुत्ववान् प्रसादाद्दास्यतीति प्रतिज्ञातधनं दास्यति अत्र अन्यतोऽनर्थोऽन्यतोऽर्थसंशयः

अर्थतः अनभिगच्छतः अर्थः प्रचुरः निश्चितः संशयः प्रचुरः एवमन्यत्रापि अन्यतोऽर्थोऽन्यतोऽनर्थ इति संशयः अन्यतोऽनर्थोऽन्यतोऽनर्थ इति संशयः एतेषामेव
व्यतिकरेऽन्यतोऽर्थसंशयोऽन्यतोऽनर्थसंशय इति षट् संकीर्णयोगाः इति उक्तप्रकारेणाष्टौ तेषां अर्थानर्थसंशयानां व्यतिरेकपरस्परव्यत्ययेन षट् संकीर्णयोगाः
भवन्तीति योजना तेषु सहायैः सह विमृश्य यतोऽर्थभूयिष्ठोऽर्थसंशयो गुरुरनर्थप्रशमो वा ततः प्रवर्तेत तेषु उक्तेषु मध्ये यतो यदभिगमनेन अर्थो भूयिष्ठः
बहुधनलाभः अर्थसंशयः उत्कटकोटिकस्तत्संशयो वा गुरुः उत्कटो यो ऽनर्थः तस्य प्रशमो वा भवति ततः तदभिगमनं सहायैः आप्तैः सह विमृश्य विचार्य
निश्चित्य प्रवर्तेत कुर्यात् धर्मकामावपि एवं प्रकारैः उदाहरेत् एकैकशः संकिरेत् परस्परं व्यतिषञ्जयेत् उभयतो योगाः एते अर्थानर्थादयः एकैकशः प्रत्येकं
परस्परेण व्यत्ययेन उदाहरणं संकरो ग्राह्यः परस्परव्यतिषङ्गस्तु एकतः कामः अन्यतो धर्मः एकतः कामसंशयः अन्यतो धर्मसंशय इत्यादि इति स्नेह्यः संभूय
चविटाः परिगृह्णन्तीति याम्येकत्वमसाधारणोपरिग्रहः या एकां वा रसं दर्शी विटाः संभूय एकां अल्पपरिगृह्णन्तीति अर्थार्थं स्वीकुर्वन्ति असाधारणोपरिग्रहः गोष्ठ्या संघेन
परिगृहीतत्वात् गणाख्या सा तेषामितस्ततः संसृज्यमानानां प्रत्येकं संहर्षमर्थानिर्वर्तयेत् तेषां रतस्ततः अन्यासु परिसंसृज्यमानानां अनुरक्तानां तेषां संसक्तानां संहर्ष
मनुरागं प्रत्येकं ततस्तुष्टोऽर्थं अर्थं तन्नापि कामसुनिर्वर्तयेत् स्वानुरागसंवर्धनेन नाशयेत् वसन्तादिषु च योऽस्य मनोरथमिमं युवा संपादयिष्यति तस्यां गमिष्यति दु
हितेति मात्रा श्रावयेत् यः उद्यानवसन्तादिषु तदुत्सवोपयोगि अलंकारवस्त्रादिरूपं मनोरथं तदभिमतं संपादयिष्यति पूरयिष्यति तस्य पूतः निकटमेव दुहिता एषा

चयेत् तस्य मात्रा एवाप्रतिश्रावयेत् तेषां संहर्षे जाताभिगमने कार्याणि उपलक्षयेत् तेषां अनुरक्तानां संहर्षे स्वस्यामनुरागं जातिं मान्यत्वाभिगमनं अभिमतसंप्रयोगं
कार्याणि उभयोः उपलक्षयेत् कुर्यात् एकतोऽर्थः सर्वतोऽनर्थः सर्वतोऽनर्थ एकतोऽर्थमुद्धृत्य एकतोऽर्थमितिस्मर्तव्ययोगाः एकतः एकस्मात् गम्यात् अर्थे
वस्त्रालंकारादिलभ्यते सर्वतः तदन्येभ्यो बहुभ्योऽनर्थः अनिष्टं उक्तैव परीक्षेच यतः यस्मात् अर्थे उदयपातयाद्यालभ्यते अनर्थमपि अर्थितः एतत्सर्वार्थात् अनु अन्य
स्मात् अर्थे अनर्थो दन्वनर्थ इत्येते सर्वतः बहुनिर्योगनिमित्तकत्वात् तदाख्याः उभयतोऽर्थसंशयमनर्थसंशयं वा पूर्ववद्योजयेत् संकिरेच्च तथा धर्मकामा
वपि उभयतः उभाभ्यामर्थः अन्येभ्यो हर्षः तद्वै परीक्षेच एवमनर्थमपि इत्यादि शिष्टा पूर्ववत् उभयोयोगवत् तथा एवमेव धर्मकामावपि एकतो धर्मः सर्वतः
कामं वै परीक्षेच एवमुभयतश्चेत्यादिप्रकारेण संकिरेत् संकीर्णसंशयान्योजयेत् इत्यर्थानर्थानुबन्धसंशयविचाराः अर्थानर्थानुबन्धौ तदनुबन्धौ तौ त
द्विषयकाश्च संशयाः स्युः संकीर्णादिनानाविधाः इति समाप्ताः अथ वेश्याभेदानाह कुम्भदासी जलहारिणी परिचारिका संमार्जनादिकारिणी कुलटा कुलं
सन्त्यज्य स्वेच्छाचारिणी स्वैरिणी कुलस्थैव रहश्चारिणी नटी नर्तकी शिल्पकारिका पुष्पादिविचित्रग्रथिनी प्रकाशविनष्टा बहिरङ्गचारिणी रूपाजीवा रू
पैकप्रधानजीविका गणिका अनेकासंगिनी वेश्याविषयलोला इति वेश्याविषयलोला इति वेश्याविशेषाः सर्वासां चानुरूपेण गम्याः सहायास्तदनुरंजनं
सर्वासां उक्तानां सहायाः आनुरूप्येण गम्यागमनार्हाः ततस्तदनुरंजनं तेषामनुरंजनं अनुरागोत्पादनं कार्यं अर्थागमोपायाः अर्थागमोपायाः तासामर्थसंपा

दनोपायाः उक्तं इतिशेषः निःसारणं धनिकमनुरक्तपत्नीयपरिगृहस्य निष्कासनं पुनः संधानं पुनः तस्य धनलाभे संधानं पीठमर्दादिभिः पुनः
संधानं अर्थानर्थानुबंधसंशयविचारः पूर्वोक्ताः इति वैशिकं वैशिकं वेश्याधर्मः इत्यर्थः पुरुषायितं इत्यर्थो ज्ञेयो वेषितः शास्त्रस्यार्थप्रधानत्वेन योगान्तरं योषितां
येन्यपतः प्ररूपाः सर्वे इत्यर्थिनः तत्सुखाभिलाषिणो हि शास्त्रस्य अस्य अर्थप्रधानत्वात् अर्थसंपादनोपायविषयकप्रतिपादनपरत्वात् तेन हेतुना अत्र शास्त्रे यो
गः अध्ययनादिरूपः भवति संतिरागपरा नार्यः संतिचापेपरा अपि प्रागत्र वर्णितो रागो वेश्यायोगस्तु वैशिके लोके नार्यः काश्चन रागपराः इति मात्राभिलाषिण्यः
तयोः रागः रंजनोपायः प्राक् अत्र शास्त्रे वेश्यायोगः वेश्यायाः योगः धनप्राप्त्युपायः अस्मिन् वैशिके वर्णितः इति श्रीकविपदवाक्यप्रमाणज्ञ काशीपुरनिवासिपंडित
मंडलमंडलमंडितपादारविंदद्वंद्वेभिमाद्रंतसर्वेभ्यरसरूपांतरसर्वेश्वरसरस्वतीवरछात्रनिकरचरमोनाति प्रयोजनमहाकार्यकारयित्वा निजजनमनः कुमुदस
मुदयभास्वन्मासखरांशिं इत्याद्विविरचितवात्स्यायनसूत्रवृत्तौ षष्ठेधिकरणे षष्ठोध्यायः समाप्तश्चेदमधिकरणं भास्करनृसिंहशास्त्रीश्रीणां कामस्य षष्ठमधिक
रणं व्याख्यायसप्तममथो व्याख्यातारव्यातत्सवैशास्त्रार्थः अपि नमप्रमेयमनः प्रणिधानाय प्रमेयभेदं सूचयितुमुक्तमनुवदति अर्थानर्थानुबंधसंशयविचारा वे
श्याविशेषाश्चेति इति समाप्ताः सप्तमाध्याय प्रतिपाद्यं सर्वोपजीव्यमिति संगतिस्तत्रय न्यायव्याख्यातं च कामसूत्रं कामसूत्रं कामप्रधानवद्र्थसूचकंशा १३१
स्त्रं व्याख्यातं रचितं तत्रोक्तैः सुविधिभिः अभिप्रेतमर्थमनभिगच्छन्नौपनिषदिकमाचरेत् तत्र षड्धिकरणोक्तैः विधिभिः प्रकारैः अभिप्रेतं अभिमतं अर्थं नाप

कवशीकारादिकं औपनिषदिकं एतत्प्रतिपाद्योपायजातं रूपगुणवयस्त्यागा इति सुभगंकरणं अवयवसौष्ठवं गुणाः ऋजुत्वानुरागित्वादयः वयस्तारुण्यं
त्यागः औदार्यं इति एते सुभगंकरणं वशीकरणहेतवः प्रसिद्धाः एतन्मांघेतु तगरकुष्ठतालीसपत्रकानुलेपनं सुभगंकरणं तगरं उपसंकुष्ठं काष्ठविशेषः ता
लीसपत्रं प्रसिद्धं एषां गंधस्पर्शे अनुलेपनं लेपः शिष्टं उक्तार्थं एतैरेव सुपिष्टैर्वर्तिमालिप्य अक्षतैलेन नरकपाले साधितमंजनं च सुपिष्टैः चूर्णीकृतैरेतैः वर्तिवस्त्र
खंडं आलिप्य तां अक्षतैलेन अक्षतिफलैव्योमोदीस्य वृक्षः कर्षकफलाख्यो प्रसिद्धः वृक्षविशेषः तत्फलमध्यवर्तिस्य तैलेन स्नेहेन प्रदीप्य नरकपाले उपरि स्थापिते
साधितं संपादितं अंजनं च सुभगंकारणमिति सर्वत्रानुषज्यते पुनर्नवा सहदेवी सारिवा कुरंटोत्पलपत्रैश्च सिद्धं तैलमभ्यंजनं पुनर्नवा वर्षाकेतुः सहदेवी प्रसिद्धा
सारिवा लताविशेषः करंटः कुरंटकः नखरागार्थं खड्गीभिधीयते उत्पलपत्राणि प्रसिद्धानि षिद्धं निष्पन्नं तैलं अभ्यंजनं अभ्यक्तं तद्युक्ता एव स्रजश्च तद्युक्ताः ठक
पत्रयुक्ताः पद्मोत्पलनागकेसराणां शोषितानां चूर्णं मधुघृताभ्यामवलीढं सुभगो भवति शोषितानां आतपेन मधुघृताभ्यां समाभ्यां मिश्रितं तान्येव तगरतालीस
तमालपत्रयुक्तान्यनुलेपनं तान्येव पद्मादीन्येव अनुलेपनं कृत्वा अनुलिप्य सर्वः शोषितेत्यादि अवलिह्य वर्जमनुवर्तते विभक्तिविपरिणामेन मयूरस्या-
क्षिरक्षोर्वा सुवर्णेनालिप्य दक्षिणहस्तेन धारयेदिति सुभगंकरणं मयूरः केकी तरक्षुर्मृगादनः अक्षि अन्यतरस्य तत् ह्रोलकं सुवर्णेन दृतेन आलिप्य लेपयि
त्वा इति एतत् तथा वादरमणिं शंखमणिं च मणीनां जंशंखमणीनां वा आभवद्युटिकां न चेति सुनसीं साधानुषंजनार्थः तेषु चाथर्वणान्योगानामेव तत् तेषूक्तेषु आ

यर्वणान् तच्छारेवाक्रान्योगान् वशीकरणमंत्रान् आमयेत् जपेत् विद्यातंत्राच्च विद्यायोगात् प्राप्तयौवनां परिचारिकां स्वामी संवत्सरमात्रमन्यतो धारयेत् स्वामी प्राप्तयौ
वनां प्राप्स्यमानताहएणां परिचारिकां कुलदासीं विद्यानेत्रात् एतच्छों स्वामिन्नाते विद्यायोगात् विद्यानिमित्तं अन्यतः स्वगृहादन्यस्मिन्न गृहे संवत्सरं तदर्थे
वाचाविद्यालाभं धारयेत् वासयेत् ततउच्चितां बालां मत्वा लालसीभ्रतेषु गम्येषु योस्याः संहर्षेण बहुदद्यात् तस्यै विसृजेदिति सौभाग्यवर्धनं ततः विद्याभ्यासानंतरं
बालां प्राप्तयौवनां भ्रतए वउच्चितां लालसीभ्रतेषु विलालसीं गम्येषु पुवत्स मध्ये संहर्षेण विद्यानाहएषदर्शेन जन्येन वहु धनं विसृजेत् दद्यात् इति एतद्वानं सौभा
ग्यवर्धनं चिरंतपारस्परगाम्यनुवर्धकं भवति गणिकां प्राप्तयौवनां स्वां दुहितरं तस्या विज्ञानशीलरूपानुरूपेण तानभिनिमंत्र्य सारेणयान्यैरदमिदं वा दद्यात् स्यार्णि
ग ह्णीयादिति संसाध्य रक्षयेत् तस्याः दुहितुः संबंधिभिः विज्ञानं विद्या शीलं चतुरत्वादि रूपं रूपसौंदर्यं लावण्यादि तैरनुरूपेण गोपम्यनयुक्तान् गृह्णातान् अभि
निमंत्र्य संबोध्य सारेण अपि कन्यारं ग्राभरणादि रद्दं रक्षादिवापस्ययोस्यै दद्यात् सोस्याः संसाध्य पुनः पुनरहस्कारक्षयेत् अप्रसंप्रयुक्तां रक्षयेत् इतिसाच मानु
रवि रितानामनागरिकपुत्रैर्पः निभिरसपैः प्रीयेत इति एवं सति सादुहिता अविदिता नाम अज्ञातं चेष्टैव नागरिकपुत्रैः सहाध्यायिभिः प्रीयेत प्रीतिं संपादयेत् ते
षां कलाग्रहणे गंधर्वशालायां भिक्षुकी भवने तत्र तत्र च संदर्शनयोगाः तेषां ताश्चिते चेत कलाग्रहणविद्याभ्यासस्थले गंधर्वशालायां मंदुरायां भिक्षुकी कुटि ॥ १३२
नी तत्र अन्यत्र देवभवनारामादौ दर्शनयोगाः सानुरागसवितौ लाभनिरीक्षणादयः सेपाद्याः तेषांयथा कदाचिन्मातापाणिं ग्राहयेत् तेषां यांउक्तसख्येनानुरक्ता

नां अतएव यथोक्तदायिनां स्वात् धनदानप्रतिज्ञानां पाणिं ग्राहयेत् दुहित्रा तत्रा वदर्थमलभमाना तु स्वेनाप्येकदेशेन दुहित्रे एतद्दत्तमनेनेति ख्यापयेत् माता
तत् तस्मात्तावत्प्रतिज्ञातं तु रप्यर्थेन स्वेनस्वकीयेन एकदेशेन पनस्यस्वीयधनैकदेशं गृहीत्वा अनेन एतद्दत्तं दत्तमिति दुहित्रे ख्यापयेत् प्रच्छन्नं वाते: सं
योज्यास्वयमजानतीभूत्वा ततो विदितेष्वेवं धर्मस्थेषु निवेदयेत् अजानती तदेवतैः धनिनागरिकैः प्रच्छन्नं भिक्षुकीगृहादौ सेयोज्य दुहितरं ततः संयोगानंतरं
विदितवग्नहीत्री वएवं रहोयोगं धर्मस्थेषु राजसन्निकेषु निवेदयेत् सख्येनानुदासस्यावामोचितकन्याभावामुपगृहीतकामसूत्राभ्यासिकेषु योगेषु प्रतिष्ठितां प्र
तिष्ठिते वयसि सौभाग्ये च दुहितरमवसृजेत् गणिका इति आप्त्यापचाराः सख्या वयवस्य यामोचितकन्याभावा नागरिकसंयोजनेन त्याजितव्रह्मचर्या उपगृहीत
कामसूत्रां सम्यगभ्यस्तोक्तशास्त्रां आभ्यासिकेषु आभासे कलभेषु योगेषु शास्त्रोक्तवशीकरणोपायेषु प्रतिष्ठितां निपुणतमां वयसि प्रतिष्ठिते निरूढे सति सौभाग्ये
नागरिकसधनयुवसंप्रयोगविषये अवसृजेत् इति यतं ते प्राप्यापचाराः नवसंप्रयोगमयोद्वा पाणिग्रहमस्वसंवत्सरमव्यभिचार्यं ततो यथाकामिनी स्यात् ध्वंम
पि संवत्सरासरासाणिनेनाभिनिमंत्र्यमाणा लाभमप्युत्सृज्य तां रात्रिं तस्यामेहेदिति वेश्यायाः पाणिग्रहण विधिः सौभाग्यवर्धनं च पाणिग्रहः पाणिग्राही संवत्सरं त
स्यैतं अव्यभिचार्यैः नियमे नसेव्यः ततः संवत्सरोत्तरं यथाकामिनीयथेच्छसंचारिणी परिणीतेन पाणिग्राहिणा कस्यांचिद्रात्रौ निमंत्र्यमाणा प्रार्थ्यमाना सती लाभं
अन्यस्मात् तस्येतन आगच्छेत् सान्छेत् इति एवं कृतः पाणिग्रहणविधिः तत्प्रकारः सौभाग्यवर्धनं वृहज्जनानुरागवर्धकः ॥ ततः प्राप्तिहेतुश्च एतेन रंगोप

वा॰सू॰ जीविनी कन्या व्याख्याताः एते नवेश्यापरिणयकथने नरंगोपजीविनां दशादिविचित्रकर्मिणां तस्मिन् तौ रहुयुवेश्यानां ये विशिष्टमुपकुर्यात् एषां नागरिकाणाम

१३३ ध्येतस्ये विशिष्टं गौर्यात्रिकं न नगीतना पानिउपकुर्यात् तस्मिंतौ हेतुः अत्र वशीकरणप्रकरणे यात्रिनान हादिकथनं एतादृशपाणिम्नहस्यापि वशीकरणं सा धनत्वा

त्रापना या सामेवाद्याधिकारः त्रिसद्भना यंवेति बोध्यं एवं स्त्रीणां वशीकरणे हेतून् उक्त्वा पुंसां ताना हृ पतरक मरिचपिप्पलीचूर्णैः मधुमिश्रैर्लिप्तलिंगस्य प्रयो

गो वशीकरणं धत्तूरः कनकुसुमं मरिचं कोलकं वातोद्भ्रान्तपत्रं मृतकनिर्माल्यं मयूरास्थिचूर्णावचूर्णं वशीकरणं वातोद्भ्रान्तपत्रं पिप्पलदलं मृतकनिर्मा

ल्यं मृतालं क्षिप्ति कुसुमं मयूरास्थिकेकिसम्भूतम् पातुः एतेषां चूर्णेन मधुमिश्रेणावचूर्णनं लिंगानुलेपनं स्वयं मृतायाम् उलकाखिकायाश्चूर्णं मधुसंयुक्तं सहामलकैः

स्नानं वशीकरणं मंडलकाखिकायाः गन्धायाः आमलकैः धात्रीचूर्णैः स्नानं तत्र लानुलिप्तं वज्रस्नुहीमंदकानि खंडशः कृतानि मनःशिलागंधपाषाणचूर्णेनाभ्यज्य

सप्तकृत्वः शोषितानि चूर्णयित्वा मधुनालिप्तलिंगस्य संप्रयोगो वशीकरणं मनःशिला मनोज्ञा गंधपाषाणः आपणद्रव्यविशेषः सप्तकृत्वः सप्तवारं अभ्यज्य आ

लिप्यालिप्य शोषिता नि वज्रं लताविशेषः सुहेमंजरी एतानि चूर्णयित्वा मधुना संमिश्र्यते नलिप्तलिंगं यस्य तस्य कारणिकसंप्रयोगः अविच्छेदेन वशीकरणं तद्धेतुः

एतेनैव रात्रौ धूमं कृत्वा तद्धूमतिरस्कृतं सौवर्णं चन्द्रमसं दर्शयति एतेन उक्तचूर्णेन तिरस्कृतं तत्र वासितं सौवर्णं वर्तुलस्वर्णखंडं चन्द्रमसं तमिव दर्शयति दर्श १३३

यित्वा वशयति एतैरेव चूर्णितैर्वानरपुरीषमिश्रितैर्यां कन्यां मवकिरेत्सान्यस्मै न दीयते एतः वज्रादिसंस्कृतखंडैः कन्यां उद्दिश्य अन्यस्मै न दीयते अन्यं न रोच

ते वचागंधानि सहकारतैललिप्तानि शिंशपावृक्षस्कंधमुत्कीर्य त्रिषण्मासात् वचा उग्रगंधा गंधा उक्ता तत्र खंडानि सहकारः तत्कुसुमानि स्कंधः शाखा

द्वयमूलं उत्कीर्य खनित्वा तत्र ततः षण्मासैः अपनीतानि देवकांतमनुलेपनं वशीकरणं चेत्याचक्षते मासैः तदुत्तरं अपनीतानि ततो निष्कास्य चूर्णीकृतानि

चेत् तच्चूर्णं देवकांतं तत्कांतिकरत्वात् तथाख्यं एवमन्येपि प्रतुलेपनं तस्य तथा खदिरसारशकलानि तन्नियंत्रे समुत्कीर्य षण्मासान्निरुध्यात् सु

ष्पगंधानि भवंति गांधर्वकांतमनुलेपनं वशीकरणं चेत्याचक्षते खदिरसारो वृक्षविशेषः येषु गंधं ततः सारि कांतीतमत्वं एवमन्येपि प्रियंगवस्त

गरमिश्राः सहकारतैलदिग्धा नागकेसरवृक्षमुत्कीर्य षण्मासनिहिता नागकांतमनुलेपनं करणमित्याचक्षते प्रियंगवः कंगुकाः तगरं गंगखंडानि दि

ग्धाः लिप्ताः नागकेसरद्रुमे भस्मंतरे उष्ट्रास्थि भृंगराजरसेन भावितं दग्धमंजनं उष्ट्रास्थ्यंजनिकायां निहितमुष्ट्रास्थिशलाकया स्रोतोंजनसहितं पुण्यं चक्षु

ष्यं वशीकरणं चेत्याचक्षते उष्ट्रः क्रमेलकः भावितं वासितं दग्धं भस्मीकृतं तद्रसेनैवांजनं अंजनमुष्ट्रास्थ्यंजनिकायां तत्कृतकरंडिकायां स्रोतोंजनसहितं प्रसिद्धांजन

समसंमिश्रं उष्ट्रशलाकयैव धृतं पुण्यं क्षेमकरं चक्षुष्यं तद्धितं एतेन श्येनभासमयूरास्थिमयान्यंजनानि व्याख्यातानि श्येनः पत्री भासः पक्षिविशेषः व्याख्याता

नि उक्तरीत्या संपादिता न्युक्तकरणानि उच्चटाकंदं चव्यं यष्टीमधुकं च सशर्करेण पयसा पीत्वा वृषो भवति उच्चटा गुल्मविशेषः कंदः तन्मूलं चविका यष्टिमधुकं आप

णद्रव्यं वृष्यः प्रवृद्धवीर्यः मेषबस्तमुष्कसिद्धस्य पयसः सशर्करस्य पानं वृषत्वयोगः मेषश्छागः मेषश्छागः बस्तः विश्रुंगः मुष्कसिद्धस्य अधोलंबमान

तथा विदार्याः क्षीरिकायाः स्वयंगुप्तायाश्च क्षीरेण पानं क्षीरिकायाः क्षीरवसाः विदारीस्वयंगुप्तेलता विशेषौ तत्क्षीरेण प्रसिद्धेन सह पानं तथा चषकत्वहेतुः
तथा प्रियालबीजानां मोरटा क्षीरविदार्यौश्च क्षीरेणैव प्रियालो वृक्षविशेषः तद्बीजानां चूर्णीकृतानां मोरटा लतादिशेषः क्षीरस्य पानं तथा शृंगाटककसे
रुमधूकानि क्षीरकाकोल्यासह पिष्टानि सशर्करेण पयसा घृतेन मंदाग्निना स्वरिकां पक्त्वा यावदर्थं भक्षितवान्नं नारियोगच्छती सा च सते शृंगाटका
दीनि प्राग्वत् द्रव्याणि क्षीरकाकोली गुल्मविशेषः पयसा गोक्षीरेण कृत्स्नउत्करिकं सम्यक्‌ यावदर्थं यथेच्छं भक्षितवानं ना अपेक्षिताः माषकलधौता मुसे घृतेन
मृदूकृत्योद्धृतां वृद्धवत्सायागोः पयःसिद्धं पायसं मधुसर्पिर्भ्यामशितवानं नारियोगच्छती सा च सते माषकलधौतान्माषविकारस्यगोलकान् विदारीस्वयं
गुप्ताशर्करामधुसर्पिर्भ्यां गोधूमचूर्णेन पोलिकां कृत्वा यावदर्थं भक्षितवानं नारियोगच्छती सा च सते विदारीस्वयंगुप्ताः तत्क्षीरेण चटकांडरसभाविते
स्तंडुलैः पायसं सिद्धं मधुसर्पिर्भ्यां प्लावितं यावदर्थं मिलितमानं पूर्वेण चटकोऽमासैः कुक्कुटपक्षिविशेषः भावितैः वासितैः प्लावितं मिश्रितं यावदर्थं यावदपेक्षि
तं इति भक्षितवानिसादि पूर्वेण माषविकारेण चटकांडरसभावितान् पग्नत्वचहितलान् शृंगाटककशेरुकस्वयंगुप्ताफलानि गोधूममाषचूर्णैः सशर्करेण
पयसा सर्पिषा च पक्त्वा पायसं यावदर्थं प्राशितमिति समानं पूर्वेण अपगतत्वचः निष्कासिततुषान् तिलान् स्नेहहरकान् शृंगाटकादिफलानि गोधूममा
षचूर्णैः सहसर्पिषा घृतेन पक्वानि सशर्करेण पयसा पायसं सर्पिषो मधुनः शर्करायामधुकस्य च द्वे द्वे पले मधुरसायाः कर्षः प्रस्थं पयस इति षडंगमन्नं
मेध्यं वृष्यमायुष्यं युक्तरसेमिस्वा च सते मधुकस्य गुडपुष्पस्य मधुरसायाः लताविशेषैः सस्यपलायाः परिमाणविशेषाः मेध्यं पवित्रं वृष्यं इंद्रियवर्धकं आ
युष्करं शतावरीस्वदंष्ट्रा गुडं कषायेपिप्पलीमधुकल्केगोक्षीरछागघृतेपक्वे तस्य पुष्यारंभेणान्वहं प्राशनं मेध्यं वृष्यमायुष्यं युक्तरसमिस्वा च सते शतावरी
मीरुलताश्वदंष्ट्रा लताविशेषः गुडं प्रसिद्धं एषां कषाये अधिकरणे पिप्पली मागधी मधु मधुकं तयोः कल्के रसो गोक्षीरछागघृते च पक्वे पाच बिल्वापुष्यारंभे
णान्वहं तस्य पक्वरसस्य अन्वहं प्रतिदिनं शतावर्याः श्वदंष्ट्रायाः श्रीपर्णीफलानां चत्वारिंशानां च तुर्गुणोजलेपाकजा प्रकृतस्य वस्थानां तस्य पुष्यारंभे
णप्रातः प्राशनं मेध्यं वृष्यमायुष्यं युक्तरसमिस्वा च सते श्रीपर्णी भद्रपर्णी षड्गुणानां शकलीकृतानां चतुर्गुणेन एतच्छकलपरिमाणात् प्राप्तकृतस्य व
स्थानात् घनीभावपर्यंतं पाकः कार्यः श्वदंष्ट्राचूर्णसमन्वितं तत्सममेवयवचूर्णं प्रातरुत्थाय हि पलिकामनुदिनं प्राश्नीयान्मेध्यं वृष्यमायुष्यं युक्तरस
मिस्वा च सते तत्समं एतच्चूर्णपरिमितं उक्तार्थे मस्त्वप्रमाणमाह आयुर्वेदाच्च वेदाच्च विद्यातंत्रेभ्य एव च आप्तेभ्यश्चावेक्ष्य व्याः योगा ये प्रीतिकारकाः
आयुर्वेदो वैद्यशास्त्रं वेदाः प्रसिद्धाः विद्यातंत्रं एतच्छास्त्रादि आप्तेभ्यः वात्स्यायनादिभ्यः योगाः उक्तरसायनानि प्रीतिकारकाः सुखहेतवः न प्रयुंजीत संदिग्धान्न
शरीरात्ययावहान् न जीवघातसंबद्धान् नाशुचिद्रव्यसंयुतान् संदिग्धान् संप्रदायालब्धान् अत्ययः अपायः संबद्धान् हेतून् तथायुक्तान् उक्तदोषरहितान्
मंगलैः तदर्थिभिः अभिनंदितान् अनुमोदितान् इति श्रीकविपदवाक्यमानतत्त्वज्ञ का श्री सुरनिवासि पंडितमंडलमंडितसारंगचंद्रिमाहं द

वा॰सू॰ संवेष्वपरावतासंवेष्वपरशाखिचरणमुख्यशिष्यवितथविकस्वनपरनरकुमुदसमुदयनीअभीअभास्करभास्करनभास्करनरसिंहशाखिविरचितवात्स्याय
१३५. नसूत्रवृत्तौ सप्तमेधिकरणे प्रथमोऽध्यायः एवं युक्तो वशीकरणादिष्विह तन्तु स्वकास्थविरस्यरणिणः प्रोछानुरंजनोपायान्वक्तुमवसरसंगतिं सूचयति सुभगंक-
रणं वशीकरणं तन्त्राश्चयोगाः ग्व्यादितः पंचत्रिंशः चंडवेगां रंजयितुमशक्नुवन्योगानाचरेत् चंडवेगां संदृष्टयौवनां रंजयितुं प्रीणयितुं योगान्व-
क्ष्यमाणान् रतस्योपक्रमे संवाधस्यकरेणोपमर्दनं तस्याः रसप्रतिकाले चरतयोजनमिति रागप्रत्यानयनं तस्याः प्रोछायाः रसप्राप्तिकाले सुखापेमा-
गमनकाले रतस्योपक्रमे उपक्रमात्याफलं संवाधस्यलिंगस्य ततः रागप्रत्यानयनं उपोद्घातं श्रीपरिष्वर्कमंदवेगस्या तवयसः श्चां तस्य चप्रत्या-
नमनमपद्रव्याणि वा योजयेत् गतवयसः स्थविरस्यश्रीतस्याश्रान्तेस्य प्रत्यानयनं तदर्थं श्री परिवैकं एवोर्क्तं कार्यं अपद्रव्याणि वक्ष्यमाणानि
योजयेत् संपाययोजयितव्यानि वा तानि सद्वर्णतोननाजकालायसगजदंतागवलद्रव्यमयानि त्रापुषाणि सैसकानि च मृदूनि शीतवीर्या-
णि पुष्पाणि कर्मसहिष्णूनि भवंतीति वाभ्रवीयायोगाः कालायसं अयः सारं जवलंद्रव्यविशेषः सीसकं योगिष्वं तार त्वार्थपिमृदूनि शीतवीर्याणि वीर्येल
भावः तानिकर्मसहिष्णूनि कार्यक्षमाणि तृष्ठ्याणि प्रीतिकराणि दारुमयानि साम्यतश्चेति वात्स्यायनः साम्यतः सारूप्यात् कार्याणि लिंगप्रमाणांतरं
विंदुभिः कर्कशपर्यंतं बहुलैः स्यात् लिंगप्रमाणांतरं लिंगादधिकप्रमाणं बहुलैः विंदुभिः सूक्ष्मकिणाकारैः कर्कशपर्यंतं कठिनप्रांतभागं १३५.

कुर्यात् एते एव द्वे संघाटी एते उभे दंडे वि पेयानुसारात् श्चोलसंघाटीत राख्या त्रिप्रभृतियावत्प्रमाणं वा चूडकः त्रिप्रभृति त्रिसादि संख्या-
विशिष्टः यावत्प्रमाणं लिंगसमप्रमाणं स्थूलचूडकः एकामेव लतिकां प्रमाणवशेन वेष्टयेदिति एकचूडकः एकामेव लतिकां प्रमाणवशेन लिं-
गप्रमाणानुसारेण उभयतोमुखच्छिद्रः स्थूलकर्कशपृषत्गुटिकायुक्तः प्रमाणयोगी कटीबद्धः कंचुको जालकं वा उभयतो मुखं मुख-
द्वये छिद्रं यस्य स्थूलकर्कशपृषत्गुटिकायुक्तः बहुकठिनसूक्ष्मकिणः प्रमाणयोगी लिंगसमप्रमाणः तदभावे लाबूनालकं वेणुश्च तैलक-
षायैः तैलेन सुगंधिद्रव्येण च सुभावितः सूत्रं रज्जुं घा बद्धः सूत्रेण कट्यां वद्धोपितया श्लक्ष्णकाष्ठमाला वा ग्रथिता बहुभिरामलकास्थिभिः संयुक्ता
श्लक्ष्णकाष्ठमाला सूक्ष्मसौवर्णादि लिंगपरिमाणकाष्ठं आमलकास्थिभिः धात्रीदलकाष्ठैः ग्रथिता संयुक्ता तस्य ख्याता सपविद्धयोगाः इतिदृ-
ताया अनपविद्धस्य कस्यचिद्याहृतिरस्तीति दाक्षिणात्यानां अपविद्धस्य उक्तयोगस्य कस्यचित् कस्यापि व्याहृतिः विनाशः नास्ति प्रतोव्यधनात् द्र-
ढयुक्तमिति दाक्षिणात्यानां मतं लिंगस्य कर्णयोरिव व्यधनं बालस्य लिंगस्य तदग्रस्य व्यधनं छिद्रं कार्यं युवा तु शस्त्रेण छेदयित्वा यावद्रुधिरस्या-
गमनं तावदुदके तिष्ठेत् शैथिल्यार्थं च तस्यां रात्रौ निर्बंधाद्व्यवायः छेदयित्वा लिंगाग्रस्य चर्म आगमनं यावत् निःसरणं तृतीयो वल्कलेन शोधा-
र्थे लिंगहृष्ट्वा पंचनिर्बंधात् व्यायामपि सोढव्यवायः ह्यो संप्रयोगः ततः कषायैरेकदिनान्तरितं शोधनं कषायैः प्रणाशमवैः शोधनं क्षालनं वेत

का०सू० सकृत्स्तशूकादिः क्रमेणवर्धमानस्वभावर्धनैर्वर्धनं क्रमेणवर्धनैः अधिवेदनैर्वेतत्ताद्दीनां शूकादिः लताभिः पश्चिमधुवेत मधुपुलेनयो धनं प्रो धनं ले
२२६ पं ततः सीसपत्रकर्णिकयावर्धयेत् सीसपत्रं लताविशेषः कर्णिकया कोमलस्वर्वधनेन मृक्षयेन्द्रव्यात कनेलेन अक्षयेत्लेपयेत् इतिव्यधनयोगाः इ
ति ल्लादयः योगआयाः तस्मिन्ने नेकाकृति विकल्पात्या पट्टबाणियो जयेत् तस्मिन् लिंगे अनेकाकृति विकल्पानि विकल्पितनानाकाराणि अपद्रव्या
णि व्यस्यमाणानि तत्राकारणानाह वृत्तमेकतो दृढमुदूखलकं कुसुमकं कंटकितं कंकाल्पिगजदृग्विकमष्टमंडलिकं भ्रमरकं शृंगाटकमन्या
नि वा पायतः कामी तथ्यवृत्तं वर्तुलं एकतो वृत्तं अमिवंर्तुलं उलूखलवं तदाकारं वा कुसुमकं समाकाराकारं कंटकितं सकिणं कं काल्पि तदाकारं गज
प्रदूरसिकं स्कशः लादुवर्त विशेषः अष्टमंडलिकाष्टौ निद्यावकारविशेषाः अन्यानि प्राकारान्तराणि उपायतः दुःखाहेतुत्वे न कर्मेतः कार्यं क्षम
त्वे न संपादयेत् बहुकर्मसहता चैषां मृदुकर्कशता यथासात्म्यमिति पच्चरागप्रसादनयनं एषां उत्तराकारणां बहुकर्मसहता अधिककालकार्य
समता मृदुकर्कशता मार्दवकार्कश्यभयवताएतानि यथासात्म्ययथात्मभावं प्रसादनयनं तदुपायाः एवं वृक्षजानां जंतूनां शूकैरुपलिप्तं लिंगं
दशरात्रं तैलेन मर्दितं उनःपुनरुपलिप्तं पुनःप्रमर्दितमिति जातशोकं खट्वायामधोमुखस्तदंतरे लंबयेत् शूकैः नीलावयवविशेषैः शूकैः २२६
तैः तैलेनाभ्यक्तं केनटंतिउक्षयकारणाज्जातशोफं संजातश्वयथुं शमयित्वा तदंतरेण तदीयतं तुरंध्रेण ततः शीतैः कषायैः कृतवेदनानि

महत्साधनमेतानि प्यारयेत् कषायैः अग्राहकषायैः शिवैः कटुभिः कृतवेदनानि महृवेरनायाःनिर्मलानि इति यथा कृतो भवति तथा कषायपरोपा
त्रेसोपक्रमं समलं लिंगं निष्पारयेत् निक्षिपेत् सयावज्जीवं शूकजोनाम शोपो विटानां स शोफः विटानां यावज्जीवं भवति अश्वगंधाशबरकंदजलशूक
बृहतीफलमाहिषनवनीतहस्तिकर्णवज्रवल्लीरसैरेकैकेन परिमर्दनं मासिकं वर्धनं अश्वगंधा शबरकंदो व्याविशेषालरसैः सौरैः एकैकेन एष कएषक
मासिकं तदवधिकं वर्धनं तद्वैतुः लिंगस्य एतैरेव कषायैः पक्वेन तैलेन परिमर्दनं षण्मास्यं एतैः पूर्वोक्तैः कषायैः रसैः सह पक्वेन तैलेन भा ज्ञातकेन षण्मा
स्यं षण्मासावधिकं परिमर्दनमपितथा दाडिमत्रपुसबीजानि वालुकं बृहतीफलरसश्च मृदग्निना पक्वेन तैलेन परिमर्दनं परिषेको वा इति एतैः सह तै
लेन पक्वेन परिषेकः समंततश्च चनं तांस्तांश्च योगानाप्तेभ्यो बुध्येतेति वर्धनयोगाः आप्तेभ्यः शास्त्रसस्तत्त्वतावाहिभ्यः सकाशात् योगा उपायाः ए
वं भी हानाधांदवेगाया हृतिन्यादेरसराण्यं पुरुषस्य शरारेः तन्नीतये लिंगवर्धनवद् कार्यं समोपायानुक्ता इमानी तस्मात्वार्याद् रसंतिविभ्यः तैः परे
तस इति पर्यालोचनया तत्त्वाः प्रकरणं तौरणा रागनाशनोपायानाह स्नुहीकंटकचूर्णैः पुनर्नवा वानरपुरीषलांगलिकामूलमिश्रैर्यामवकिरेत्सानान्यं क्रा
मयेत् मूलं तच्चूर्णं अन्येन कामयते न अनुद्रिक्तरागा भवतीत्यर्थः तथा सोमलताव ल्गुजभृंगलोहोपजिह्विकाचूर्णै र्व्याधिघातकजंबूफलरसनिर्यासेन घ
नीर्यासेन घनीकृतेन लिप्तसंबाधां गच्छतो रागो नश्यति स्नुहीः पनीकृतेन अन्नतिद्रवीकृतेन निर्यासेन लिप्तसंबाधांते पितयानिं प्रतिगच्छतः गम्मना

का०सू० तरागः तसा उत्कटः पारपथ: गोपालिकाबहुपादिकाजिह्विकाचूर्णैर्माहिषतक्रयुक्तैः स्नातायां गच्छतो रागो नश्यति स्नातायां स्नापितायां नीयामश्रान्तक जं
१३७ बूकुसुमयुक्तमनुलेपनं दौर्भाग्यकरं सजम्बुकुसुमयुक्तं नीयः कदंबः आम्रातकः कपीतनः जंबूर्जाम्बवं एषां कुसुमैर्युक्तं कुसुमीयं दौर्भाग्यकरणं नकरं
कोकिलाक्षफलप्रलेपो हस्तिन्याः संहतमेकरात्रं करोति फलप्रलेपः तद्रसानुलेपनं योनेः एकरात्रं एकरात्रकृतेनापि संहृतं संकोचं एवं शस्यहस्तिन्या विषय
कोपायानुक्ता वृषस्य मृग्या विषयोपायानाह पद्मोत्पलकंदसर्जकसुगंधचूर्णानि मधुनापिष्टानि लेपो मृग्या विशालीकरणं सर्जकं बंधककुसुमं गंधश्चंद
नं पिष्टानि मिश्रितानि कृत्वा लेपो मृग्या विशालीकरणे योनिवैपुल्यहेतुः प्रियायुवतिजनरक्षणायतत्त्वात्तु विस्मयकरत्वेन स्वप्रागल्भ्यप्रदर्शनोपायानाह
स्नुहीसोमार्कक्षीरैर्वल्गुजाफलैर्भावितान्यामलकानि केशानां श्वेतीकरणं फलैः तद्रसैः श्वेतीकरणं तद्धेतुः मदयंतिकाकुटजकर्बंजनिकागिरिकर्णि
काश्लक्ष्णपर्णीमूलैः स्नानं केशप्रत्यानयनं मूलैः तत्सारैः केशप्रत्यानयनं केशहीनाया तद्दुःखनिदेतुः केशानां कृष्णताहेतुश्च एतैरेव सुपक्वेन तैरेव
लेनाभ्यंगात् कृष्णीकरणात् क्रमेणास्य प्रत्यानयनं एतैरेव उत्पन्नरसैः तैलेन प्रतिहुतेन कृष्णीकरणात् कृष्णतासेपास्नानं तत्क्रमेण दिनक्रमेण प्रस्य
श्वेतस्य श्वेताश्वस्य मुष्कस्वेदैः सप्तकृत्वो भावितेनालक्तकेन रक्तोऽधरः श्वेतो भवति मुष्कः अंडकोशः मदयंतिकादीन्येव प्रत्यानयनं मदयंतिकादीनि त १३७
न्मूलरसलेपनं प्रत्यानयने पुनरागहेतुः बहुपादिकाकुष्ठतगरतालीसदेवदारुवज्रकंदकैः पलिहर्तवंशवादयतो याश शब्दं शृणोति सा वश्या भवति बहुपा

दिकावरविरपिसतो पत्तूरफलयुक्तोऽभ्यवहारः उन्मादकरः अभ्यवहारः भोजनं उन्मादः चित्तविभ्रमः गुडो जीर्णतश्च प्रत्यानयनं जीर्णैनः गुडः तत्र जीर्णे प्रत्यान
यनं उन्मादनिवर्तकः हरितालमनःशिलाभक्षिणो मयूरस्य पुरीषेण लिप्तहस्तो यद् द्रव्यं स्पृशति तन्न दृश्यते हरितालं अभ्रं तालं मनःशिला मनोगुप्ता भक्षि
णः तन्मात्राभ्यवहारिणः मयूरस्य मस्यनातैलेन विमिश्रमुदकं क्षीरवर्णं भवति तैलेन तद्विशेषेण हरीतकाम्रातकयोः श्रवणप्रियंगुकाभिश्च पिष्टाभि-
लिप्तानि लोहभाण्डानि ताम्रीभवंति हरीतकाम्रातकयोः मार्गीसहपिष्टाभिः चूर्णितानिः श्रवणप्रियंगुकातैलेन दुकूलसर्पनिर्मोकेण वर्तीं दीपं प्रज्वाल्य पा
र्श्वे दीपीकृतानि काष्ठानि सर्पवत् दृश्यन्ते निर्मोकः कंचुकं तन्मिश्रदुकूलकृतवर्तितैलेन तद्युक्तया प्रज्वाल्य कृत्वा तत्र भ्रामरे शेषीपतयास्थापितानि एवं कामेषु प्रपं
चमुपपाद्य तद्रागधर्महेतुमाह श्वेतायाः श्वेतवत्सायाः गोः क्षीरस्य पानं यशस्यमायुष्यं श्वेतायाः सर्वथा वच्छेदेन सद्ब्राह्मणानां प्रशस्तानामाशिषः सदृष्टा
णां सा प्रशस्तानां शृणुयाद् पर्यायानां आशिषः तथा ग्रंथस्याप्युपगमनायोति आशीर्निर्देशः पूर्वशास्त्राणि संसृत्य प्रयोगानुपसृत्य च कामसू
त्रमिदं यत्नात्संक्षेपेण निवेदितं पूर्वशास्त्राणि दत्तकादिकृतानि संसृत्य आलोड्य प्रयोगान् वाभ्रवीयादिकृतानुष्ठानपद्धतीः उपसृत्य अनुसृत्य सतयता
ब्रह्मचर्यादिना संक्षेपेण शब्दतः निवेशितं रचितं धर्ममर्थं च कामं च प्रत्ययं लोकमेव च पश्यति तस्य तत्त्वज्ञो न च रागात्प्रवर्तते एतस्य शास्त्रस्य लोके प्रसर्पे लौकि
कोचितव्यवहारान् रागान्न प्रवर्तेतेनातिकामुकोऽभवती सर्पेः अधिकारवशाद् उक्ता ये चित्रा रागवर्धनाः तदनन्तरमत्रैव ते यत्नाद्विनिवारिताः चित्राः नानाविधाः

रागवर्धनाः तदुपायाः येसामान्यतउक्ताः ते अनंतरं अधैव शास्त्रियत्वात् सूत्रांतरेण अपि विनव्यवस्थापिताः सूचिताः ननु न सर्वेपि वेत् न परदारगच्छे
त् न कलंजं भक्षयेत् इत्यादिना निषिद्धं शिष्टगर्हितं परदारादीवशीकरणदुपायबोधकस्यास्य शास्त्रस्य कथं आर्यैः परिग्रहः सर्वं अतः आह न शास्त्रमस्ती
त्यादिना न शास्त्रमस्तीत्येतेन प्रयोगो हि समीक्ष्यते शास्त्रार्थान्व्यापिनो विद्यात् प्रयोगांस्त्वेकदेशिकान् एतेन एतेषां प्रयोगाः अस्तु अन्ये आपाततः शास्त्रमस्तीति तावत्
समीक्ष्यतेन कार्यः कुतः शास्त्रार्थान् शास्त्रप्रतिपाद्यान् व्यापिनः अधिकारिविशेषं वंचनोनिर्दिश्य सामान्यतः कथितान् विद्यात् शास्त्रज्ञातास्य ये तु ताप केन शिष्टचा
रेण एकदेशिकान् अवस्थितान् बाभ्रवीयाश्च सूत्रार्था नागमंतविमृश्य च वात्स्यायनश्चकारेदं कामसूत्रं यथाविधि आगमं तन्त्रं तदविमृश्य सम्यग्विचार्येय या
विपि नत्र इदधिकार्युपयोगि अनेनासंप्रदायित्व व्युदासः अयं भावः नहिंस्यादितिनिषेधविषयश्येनादिविधिपृष्ठिनवेद इवनिंदितवामाचारलोपवैकदेशकागमेष्विव
वात्रापि शिष्टप्रवृत्ति संभवात् न च नहिंस्यादिसामान्यशास्त्रस्य श्येनादिविशेषविधिनाबाधितत्वात् नतस्य निषेध्यत्वं अन्यथाग्नीषोमीय पशुहिंसाया
अपि तथात्वापत्तेरितिवाच्यं अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यादेर्हिंसाया विधेयत्वेन तस्याः बलवदनिष्टाननुबंधित्वबोधनार्थं सामान्यशास्त्रबाधनेपि श्येनेना
भिचरन्यजेतेत्यादेः शत्रुवधरूपाभिचारस्योद्देश्यत्वेन विधेस्तत्र बलवदनिष्टाननुबंधित्वाबोधकतया सामान्यशास्त्राबाधकत्वात् तदुक्तमाचार्यैः अग्नी १३८
षोमीयविधिविशेषः सामान्यशास्त्रबाधकः ननु श्येनविधिरितितथा च श्येनादेर्विहितस्यापि बलवद्द्विष्टसाधनहिंसाफलकतया तन्मात्रे शिष्टाप्रवृत्तावपि

पितदविहितं ज्योतिष्टोमादौ यथा वामैन सुरामित्यादिनिषेधविषयवामाचारादौ शिष्टाप्रवृत्तावपि तदतिरिक्तेतत्प्रवृत्तिः तथापारदारिकोपायाद्या
वप्रवृत्तावपीतरत्र तत्प्रवृत्तिसंभवः वस्तुतस्तु श्यौदुंबरीस्पृष्ट्वोद्गायेदिति प्रत्यक्षवेदविरुद्धौदुंबरीसर्वावेष्टयितव्येत्यादिकल्पसूत्रप्रामाण्येपि नस
र्वीप्रामाण्येपवस्ततस्तत्रांतःकननतन्निषेधयोर्विरोधिकादिभेदेतोभयप्रामाण्यसंभवात्क्वापि सत्रितिसमासइति तदेतदुक्तचर्यैण परेणच समाधिना वि
हितं लोकयात्रार्थेन रागार्थोस्य संविधिः लोकयात्रालोकोपकारः रागार्थः रागहेतुकः अस्य शास्त्रस्य संविधिः कृतिः अनेन रागादिदोषस्यमहर्षिप्रणी
तत्वं सूचितं रक्षेद्धर्मार्थकामानां स्थितिं स्वां लोकवर्तिनीं अस्य शास्त्रस्य तत्त्वज्ञो भवत्येव जितेंद्रियः लोकवर्तिनीं लोकप्रतियोगिकां लोकेभ्य इति यावत् जि
तेंद्रियः इंद्रियालंपटः चतुरस्त्वनधीनइतियावत् तदेतत्कुशलो विद्वान् धर्मार्थावलोकयन् तानिरागात्मकः कामी प्रयुंजानः प्रसिध्यति धर्मार्थौ कामं च
तत् अस्मात् अवलोकयन् जानन् कुशलः विलासिनीभ्योस्वभावज्ञाने अप्रतिरागात्मकः तद्विलासैरतिरेकः कामी तदिच्छुः प्रयुंजानः स्वयं प्रयोक्ता वान प्रसि
ध्यति न भवति किंतु तांस्पृहभावज्ञः सन् धर्मार्थकामानसंपृक्तान् संप्रगमयते शास्त्रतत्त्ववित् इति श्रीकविपदवासमानतत्त्वज्ञश्रीकाशीपुरनित्यनिवासि
पंडितमंडलमंडितस्याखिलसच्चिदिमोर्हत् सर्वेश्वरावतारसर्वेश्वरसूरिवरमुख्यशिष्यविशिष्टशिष्यजनानिष्टकरदुष्टलोकरविपुष्टितमस्तोमनीभाभप्र
भास्कर भास्करनरसिंहशास्त्रिविरचितवात्स्यायनीयकामसूत्रटीकायां औपनिषदिके सप्तमेधिकरणे द्वितीयोध्यायः नष्टरागप्रत्यानयनं वृद्धिविधयश्च चि॥

वा॰स॰ आश्रयोमाः भ्राजितः षट्त्रिंशः समाप्तं चेदं भोपनिषदिकं सप्तममधिकरणं शास्त्रं च संपूर्णं गौरीगौरपयोधरोपरिलिखे श्रीव्रजलालपत्राणि नदूराकृष्ट्र मरायमा
१३९ णानयनः साशंतया वीक्षितः विश्वेशः सकलेष्टदः स्थिरतरं कल्याणपारं पठेत् श्रीराजव्रजलालेन वितनुतात्संजादिराजाधिक १ मत्स्येतोज्झमयुक्तमिस्त पदिशे
द्विद्रानविलसेनहा कविबुधगणहूनिस्तुलगुणाः गुणसः समत्वातिकैः तन्मातेयशसानियुक्तमनसाप्रत्तोमिकाश्चिद्गुणान् श्रीराजव्रजलालराममट्टक्तद्रामायणं त्वशृणु
२ यावत्कीर्तिविलक्षणानि प्रपंचे तावत्तद्वांस्तर्वसौख्यानि भुंक्ते. सोतेनाज्योसिद्दविहृद्यशोदानंदस्थीमन्मानितेभ्यो महद्भ्यः ३ यद्दृद्दशरथस्तनुवौल्मीकाद्यैश्च
वर्णितः कविभिः राजयशोदानंदात्मज हृद्धनरसिंहशास्त्रिणा शास्त्रे ४ मधुसूदनरूपानमेधुसूदनश्रुतकपंडिताः श्रुचयः तस्य आश्रीकृष्णाः श्रीकृष्णघ्राः व्रजप्रज
नधुरीणाः पंडितमंडलमंडितपादिस्यारवंडचंडिमोद्दंडाः खंडितपदहितकांडाः ज्योतिःशास्त्रे पि जैमिनेरधिकाः राजीवनेत्ररूपाः शचयो राजीवलोचनाः सुधि
यः सेवितमुकुंदचरणाः कृतिनः आमुकुंदनामानः श्रीकृष्णभ्युत्क तनयाः सनयाः कालत्रयेपि गणदक्षाः कुलमणिश्रुतास्त्रभारव्याः सा सारसभावभारतीरूपाः शा
पानुग्रहश्रुद्धाः सिद्धानवसिद्धवद्दसादृश्याः विख्यापितकृतिततयः कृतिकृतकृतिमध्यवर्णिशा महिताः सदाशिवसदानंदौ गतस्तत्रापुत्रिणांवरो सदाशिवसम
स्तत्रप्रथमः प्रथमानश्रीः वराहमिहिरात्मोद्ध ज्योतिषसर्वकालवित् सदानंदः सदानंदः सदानंदेशभक्तराट् मुनिवृत्तिः सत्सिद्धो पिशापानुग्रहसिद्धिदः यत्पादुका १३९
सेवकोपि भरतोभरतोपमः श्रीमांस्तस्य सुताज्जाताः पंचपंचाननोपमाः पंचपांडवसंकाशाः पंचब्रह्मनिभा गुणैः पंचशरशरसमानाः पंचामरद्रुसन्निभाः सगु-

णाः पंचापितेप्रपंचेसंचितसत्कृताः प्रपंचिताः कृतिभिः सर्वेपि पंडितास्तेषु महापांडित्यमंडिताः महात्मानो महाराजयशोदानंदनमन्त्रयाः निर्बीजप्रसरत्कृपाजलनिधि
प्रोत्कर्षसंपन्नसद्गुणान्दश्रियमहिष्टसद्गुणसदानंदनन्ततीयात्मजाः दायदायमहनिशं द्विजमुखेकरोदधाविवर्लिमीधात्रारिमहीभुजोपि महतो दातीन् जगाये
शवत् विद्वन्मंडलमंडनप्रदसदानंदनन्ततीयात्मजेवीहामंथमहीधरेणजगास्वयुद्धिसाहाय्यकं निर्मथ्य प्रतिपक्षसैन्यजलधिं प्रादुर्गवंतो ततः स्वच्छंदं विजयैदिशस
पुलर्कसौख्यासमाश्रिश्लिपि पक्षिशलागकदाशैरसौणानंदलव्यनिक्षेपाः सद्धर्मैकविचारक्षपितक्षणदादिनाः समाश्रिताः विद्वत्कविकुलनिलकाशंतत्संताताश्च
तेजसांत्तोमाः धैर्यादिसद्गुणाद्यन्तमणिगणाभूषाविभूषिताः शौर्यौदार्यौतिगांभीर्ये कार्येवानुयेशालिनः कवयः कवयोन्येपि यत्कृपावीक्षणात्क्षणात् यावदैकुं
ठगमनं श्रीकृष्णरवक्रुसपीः यानत्वतः श्रियात्तस्य पुत्राः संजज्ञिरे त्रयः तेषु ज्येष्ठो दानः पूर्वी व्रजलालस्तदुत्तरः मधुरानाथनामाथ मथुरानाथवन्महान् त्रयस्त
नामिसदृशाश्चिमर्त्येयद्वेवसमाः त्रयो लोका इवाधाराश्च त्रयो वेदा इवामलाः वृंदावननिवासीव हंसावनसमाहूय वैकुंठनाथकृपयावैकुंठे वसतिधकं पक्षं विचक्षण
नोरसन्नभीणा शक्तिपुरद्वः श्रीराजव्रजलालो विजयतेष्यधिकाशिविभ्रु नाथ इव मधुरानाथकपाया प्रशिथिलष्टपुलव्यथासनाथोपि विंदतिसांद्रानं
दं किमुत स एवात्र यत्कृनिष्ठायं कानिष्ठ्यप्रतियोगी द्विविधो व्रजलालनामकोस्येकः गुणिगणगणनावसरे मध्ये सदसः कनिष्ठिकान्वाऽज्या दक्षो विचक्षणो यं
लक्षणदेवराम चंद्रमभिरामं सगुणः श्रीव्रजलालं मनतित कल्पस साध्य कार्यद्राक अग्घस्याममर्त्य दुसत्कुसदृशौ वधिषु पुत्रा बुभो स्तोन्येवेश कृपावशात

वा॰स्त॰ दुपमात्तायंतएवधन्यं श्रीराजव्रजलाललेतुजमणोस्तचापिलेताहृशाः किंवाहं वदुदारसंपदाशेनेशेवं शेषस्तुनानाविधा रघुनाथः कथंभूतायदुनाथश्चकीदृशः इत्यर्थे
१८० निरोधार्थेनोवर्धितेवालरूपिणो श्रीराजव्रजलालः पंडितवर्येकमंडनो हेतुसकलकलाकुलभवनं कृतिकृतिसंश्लाघ्यसद्गुणसमुद्रः ज्योतिषवैद्यकधर्मव्याकरणा
लंकारयोगशास्त्रादौ मान्यौ नववदान्योपम्यः सर्वेत्रसिं धुकन्याहरः हरेरविचारित्वतुरानन्नः श्रीमुखोहरिः प्रापितगुणजनोपहर्ता पाशोजदेशः कुलोत्तमहेंद्रगुणोत्त
सांद्रोव्रजलाल एव गीतवंशमाला स्पष्टलोकः प्राशोवसत्सेविनपुण्यपादः गोपालचंद्रोत्र समुद्रतायं श्रीशुक्लराज व्रजचंद्रलालनामा। नारायणोब्रह्मवसिष्ठशक्तिपरा
शरव्यासशुकोपमानाः पर्येचिलोकविसमाः समस्ताः पूज्याः समस्तैः मधुसूदनाद्याः तेषुश्रुतमपादिस्यचातुर्यौदार्यजन्मभूः यशोदानंदनत्येमणा यशोदानंदनंर
नः न्यायमार्गस्थिये तेजोन्यापापीशादितुष्ट्ये तत्रकाश्यां विजयते महाराजाधिराज्यमिदं यत्रातिमित्रं परमं सुतेजः सत्राद्रिपुत्र्याश्रमसज्जनेभ्यः विश्वेशनामाखिलपुण्यसी
मश्रीरामनामोपदिशत्सजस्त्रं ३ यत्रत्रिमार्गेरौणगंगा भवांगारलुरुज्जनं स्नानेदाम्नसंदेहसंदिनं कुरुतेसदा यत्रात्तोर्निनिवारणायहीरणचक्रे एायान्निर्मिताय तो
रे द्रुपमर्धकालमनलंतदर्पतन पश्चत्रिधाणायः इच्छात्रिमुखाहरेर्निजविरःस्वीदोलयामासस्रातेनांत्रामणिकर्णिकाविजयतेतत्कर्णभूषांकिता यत्रत्रिवेणी त्रिविधा
लिहंचौवर्गेदात्रीत्रिदशाग्रवंद्या जागर्तितत्तपदलसितापीश्रीमन्तरंकस्पपरःपुरारेः यालोकानीत्रयाणांनिरवधिनिरतानंदसंदोहहेतुर्योस्यच्छासागरोक्ष क १८०
पिलमुनिदृशा सुखदेहम्भपिद्रावक् सागरान्मधिनश्री पदकमलरुद्रः स्वर्गलोकैकभूषाः सेषाश्रीदेवगंगाविलसतिसततं यत्रगोत्राहराख्या दहिदेव्यैन्येवहृपा

विपापं सेतमप्नतापंगादिनांगास्तलिंयानुन्नुतेन्नापसस्तैवयत्रहच्छादिमच्छान्दयपास्ववतस्तैः पापात्मनामात्मविदूषकाणां स्फूर्तिं प्रयाता स्फूर्तिगीतकीर्तिः विध्वपापनिजवा
धद्गात्रीयत्रास्ति गंगा करुणातरंगा हार्येहार्यप्रासादराजिभूपाः पार्येपार्येयस्यसः संतिसंतः वंदंवंदंयस्पदाब्जेस्तदव्रुगगातुंगौनंददायत्रभाति यत्रश्रीकालराजो
नयतिजयजयेसन्वहंसर्वलोकैः स्तुत्यः सत्याभितामा स्ववसनवरदैः फणिकामालिकाभिः गंधाद्यैः पूजितः श्रीप्रदपदकमलः सर्वविघ्नस्पहर्ता भर्ता भक्तस्यकर्ता
क्षितिजनकृतेः सर्वतोनिर्विशंकः टंकिकासन्निभः सेवकश्रान्दस्कूरविध्रावलाम्बुच्छुरा च्छेदने वज्रमावस्रभः कोटिभानुप्रभः सेनतंभासंतेयत्र दंसाननः स्वं
दें दुमंडितमहेशकपर्दसौम्निस्त्वंगात्मपर्वततटिनीमवलोकाकोपात् यो सस्यतः सभयसंप्रणतोगिरीशं भिरन्मावसति यत्र सदान्नपूर्णा कालोयत्रनिशुंभशुंभ
दमनौनालोकवर्षौत्करैः केलीलोपितवालचंद्रमुकुटाचूलीमनोहारिणी। ग्रालीभूषितकल्पवृक्षसुमनः पालीशुकश्यामला तालीशोभितकर्णभूषणसल
हालीजयसन्वहं श्रोणीनिर्जितमन्मंदरणीवीणीमनोहारिणी वेणीधारितपारिजातसुमनः श्रेणी सदायत्रसा एणी चंचललोचना चकचकन्माणिक्यभूषोज्वला
वाणी श्रीपीवीजिताविजयते प्राणेश्वरीधूर्जटेः खेलामात्रविपादिताहरमयानीलालकाले कलावेलातीतमुखेंदुकांतिलहरी शैलाधिनाथात्मजा कालारातिनिपी
तकं ठविलुठद्बोलाहलालस्रुन्दटज्वालाशाम कहलशोभितमुक्तावालालिपत्रान्वहं खपुरयुवतिसंतस्से व्यमानांघ्रिप द्मात्रिपुरहरत्वदंभोजातमान्तेजुम्भतेः भ्रमर
विकुरकांतिकान्तसंलज्जिताभ्रासमरदमितदुर्गाविभाति गजाननषडाननप्रमुखनंदनानंदितानिशुंभमुखदैत्यपद्विरदवृंदकंठीरवा कलाधरकलाधरासकलदेवता

ता॰ स॰ वंदिता धराधरवरात्मजाजयतियत्रनित्यंशिवा यत्नाधिराजपरिपूजितपादपद्मात्तोल्लसन्मणिकिरीटमनोज्ञमौलिः राजीवलोचनवहल्लकरुणामृधाब्धिर्यत्रानिशं
१६१ दिशतिवांछितवस्तुगौरी कालज्वलदहनलोचनदीप्तिजालैः कल्पात्ययेजगदिदंकवलीकरोति चंद्रासिनिश्रुतसुधारससेचनैस्तन्मृत्युः प्रेरहयतियत्रसविश्व
नाथः गंगातरंगापांगतरंगभंग्यादुर्मोनदुःस्वास्थ्यदुरम्महाघाः निर्यांतिनिःशेषतयाभवंतिशांतादिकाःस्ताम्रसर्वंनयत्र हेकितसेवकवांछितवंद्य पूर्णोदुधाक
रविंवस्मास्या शंकरमौलिनिर्शांतनिवासाजन्तुसतावतियत्रभवानीत्न श्रीलक्ष्मीवक्षस्थश्रितजनविपुलश्रीप्रदानप्रवीणाः ब्रह्मादिध्येयपादाः श्रुतिततिं
कथितस्फीतसत्कीर्तिसांद्राः मत्स्याः कूर्मानृसिंहावरकिकिरघुयदूमनाद्याः स्तद्यावितिपोर्तितेनितांतंकलिकलुषहरणमत्तेयोभांतियत्र ठक्कदेडखद्गशृंखलमुद्गरादि
धारीरोलभैरवरवस्फुटरहदुष्टकोरिसत्ततराः फुच्छदुष्टभेरकाविशिष्टतुष्टिराभलाभैरवस्पसंस्थियत्र रक्षणायतत्परः गंधात्माधारकालप्रतिभयतिनिपतत्त्रो—
ज्ज्वलन्तीलिवयः कीलैर्दग्धासमस्तस्थपदिगदयणीपापजैलात्कलशात् दुर्गाभोगरश्मिमध्यप्रचलदविरलप्रौढवीच्याचयातामावायोनिंदुमौलिविकिरतिस
कलप्राणिनोयत्रनित्यं श्रीदंडपाणिः स्वदेहधरस्यास्वंतमंडितान् जनान् जनितसंपत्पुरोयत्रवर्तीतिसः घोरंसंसृतितत्तैलापसंवर्तदहनोपमं सन्दृतान्
तदंतमनामयत्रादिशसजः पत्रालिर्पचनदतीर्थेवरोपकंठवृसेंद्रमुख्यसुरवंदितपादपीठः वंदारुवृंदपीनंदनवदृप्ता श्रीबिंदुमाधवउदारपदारविंदःवि १६१
श्वेशेमंदराद्रौचिरयतिनितरांतद्वियोगासहिष्णुलन्माप्नर्थीगुहायामहृतहृतिनुतीयत्रतादलक्षंसि पद्मादशीसंसदवेपनिर्जितकायोत्वत्सरेषुशिवमात्रोजैगीष

व्योनिभ्यः शिवशयगसरोजातसंभाव्युशोभत भवाब्धिमग्नोद्धरणेभवानीजानांतियत्रान्वहमात्तहर्षा अपारनिर्व्याजकृपारसेनपरीतचेताजगदेक
माना व्याधिवाधनमस्तकसंविघरयन्माम्नायषड्दर्शिनोश्रौतौपस्थितिधर्मशास्त्रमुखसद्विद्यामयीभिःस्फुटं ज्योत्स्नाभिःश्रितमित्रवंधुकुमुदान्पश्र्चा
तमानंदयन्यत्राभातिविपश्चिदिंदुनिचयःसत्सेवितःसर्वदा षड्दर्शिनीसागरपारगाणांप्रबंधनिर्माणधुरंधराणां साहित्यसाम्राज्यधुरीणकसीम्नां स॰
तांगणोयत्रसदामुदास्ते वैराग्यभाग्यसर्वस्वलाभाज्ञोभादिवर्जिताः श्रमंदानंदिनोयत्रसंतःसंतिसमंततः सहस्रारत्नसत्तधांशोःगलत्सुधारवादन
न्तृष्यितयोगिव्रजोयत्रविभातिनित्यं यत्रश्रीयदुनाथपादयुगलध्यानामृतांभोनिधिक्रीडाजातनिरंतरामितमहासंतोषसांद्राशयाः नुच्छहेतसुखं
सुरेतरसुखंलेशप्रेप्सिंवालिनसोरोमांदुलवसम्भोलपुतरंपद्मीप्रभुलंयथा तेकामदनशास्त्रस्यरकाचंद्रान्नाःद्विजः नाकालयवधमान्यानेकायत्रल
संसपि यत्राभिरूप्येणमनोहरेणवैराग्यभाग्यैरपिभाग्यवंतः तेमन्मथस्यापिहिमन्मथायितातिभांतिनित्यंविबुधाःसमंततः योत्कृष्टाकालिकादौत
दनुशतगुणान्यायशालाधनत्राप्युत्कृष्टा पंडितायातस्तुबहुगुणत्तन्प्रभुःश्रीनवाथः एतान्धर्मादिभुल्यानजागदुपकृतयेविश्वनाथोविधायते
रंगीयोसपैर्यविहरतिविदुषामंतरंगेसदैग न्याया धोरत्नमाप्याखिलखलकलुषंक्षालयन्द्राग्विश्वेश नवाबाद्भुतहृजयतीसर्वमाकर्षेद्रष्टा उ
ष्मानंयन्नवायोप्यहितपीडतः स्त्रीयकथंनिवेध्युद्रेसंशिशितेनः सुखितरतिकथासुसहसैवयव हस्यंभूतसहस्रसद्गुणगणेगंगादितीर्थान्वि

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

वा॰सू॰ तेनिश्चेशादिसमस्तदेवसहितेनकल्यासंयेपिस्थिरं नामादेवंविनाश्रमंजनिमेतेनिश्रेयसश्रीप्रदेश्रीराजनलालउत्कटयशाजेगीयतेसज्जनैः अप्सरल
१५२ संभोजोविक्रमनृपतिस्तनिकरउपपन्नंश्रीराजनलालत्वदिशद्दिशनोहवांछितंसम्यः अप्रतिपत्तियादवतासंततगमनादन्यादेशोभवति इतिवचनम
न्यथालेविदुषांब्रजनलालसत्यभोप्सदसि त्वंसर्वज्ञशिरोमणिःश्रुमकरः सन्नसगणाब्धः श्रुचिःसन्मार्गसमुपाश्रितः कुवलयानंदंविधत्सेपरं प्रद्युम्नं
नितरस्यविश्रितवर्तानुगंगंषंचांवसिश्रीराजब्रजनलालराजितकुलोराजातमेवावनौ श्रीराजब्रजलालसिंधुरसियत्वंदब्धुलोकार्पितंद्राग्दूरंकुहषे
कलानिधिमुखालोकान्प्रव्रह्मभजन् रत्नानांखनिराकरः करिनुरंगादेस्तथाविह्निनाथः किंचनतोधिकोसिमधुरोःक्षोभ्यःप्रसन्नोःजतुः अप्र
क्रूरंनिवुपंप्रहर्षभोर्लिकुर्वन्नयंघानयन् भूदेवान्परितोषपत्रसलसद्भोभिः शिवाभिनिजं गायन्भूपतिमुग्मसेनमभितोधर्मेप्रतिष्ठापयन्श्री
राजब्रजनलालपंडितसभामंदारगोविंदसि लोकाः कृत्रिमपत्रिकोदवसितंसूर्यः शशीदीपिकेगंगाक्रोडनवापिकाशिवपुरघास्थानमास्था
स्पदं नागमौलिकर्कदुकाजलनिधिश्चादर्शउच्चदुर्गश्रीराजब्रजलालपंडितविभोत्वत्कीर्तिकन्यामणोः यस्यःपुण्यजनैकपीठनकृतिंतातस्य
भांसतानंगत्वंसह जस्यकाश्यमनिशंद्वस्युंमहासस्पतः श्रीराजब्रजनलालसज्जनपतिंशोयोन्वितंसदरंसंपूर्णोकलपाप्यभातिजलधेः कन्यावशा १५२
न्यंस्थिरं नामानुकारिचरितंचरितानुरूपासंपद्धुवातदनुसार्यपिदानतातेनहृदयशोपिविशदंब्रजनलालतत्वंभोजादिराजसदृशोस्पधिवाधिको

वा॰सू॰ हि पुत्राःपौत्राःप्रपौत्राःसुगुणमणिगणास्तेतुजस्यापिसंतुस्वार्थाः स्त्रीयाथैसार्थाःप्रतिहताःनिरहिताःसत्वरंसंभवंतु किंबोदंचत्प्रपंचाद्भुतवितत्यशो
१५३ न्यतान्यैरलभ्याभयात्कृतिस्तेकृतिततिमहिताश्रोत्रभीष्टानिचस्युः भास्करसिंहशाहश्रीराजब्रजनलालवांछयाकाश्यां वात्स्यायनसूत्राणांवृत्तिंबुधहर्षे
हृद्येव्यतनोत् काशीशंश्रितउद्यसद्वृत्तियुतोऽपंधर्मेशास्त्रतथावार्णीव्याकुरुतेकृतेतरगिरंमीमांसतेचोभयी पांथः काव्यपथेतथापरिचितःगामागमेचेत्य
यंमेथोकारिमयासतन्यथयतेनोचार्पितोस्मिन्भरः अधीतप्रबंधास्तथाध्यापनोत्काविनोपाधिमस्मिन्विधेयेधिकाशि अप्रसाधुप्रयोगान्विसंधीन्प्रबंधेदया
लोबुधाःसाधुसंशोधयंतु नूलाहात्तिरितीथ्यैयाविरहिताः पांडिसपारंगतास्तत्काम्माश्विकृपालवोत्ररसिकाः पश्यंत्वपश्यकृतिं यद्वाविहृदधीशभक्तकलि
तश्रीरपसूत्रप्रियोविश्वेशः कृतिकारकः कृतिहितःकृत्यानयातुष्यतु प्राचीनैःकविभिःकृतीःकृतिजनमंयाः प्रसिध्येततः कायीकाचनसांप्रतंकृतिरितिमं
थोमयानोकृतःकौतुश्रीब्रजनलालविहृदपिवाद्वसंप्रेरणादीश्वरप्रीत्यर्थेसहृदार्थितार्थदपदःकृत्वानयाप्रियतो वंशाभिधध्याकमलाकरस्येरीपौपुरारोग्यसदखा
नितंतु संततत्वदीयाः सुखिनोभवंतुश्रीसुकारराजब्रजलालतोयाः शराब्धिकरिशीतांशुसंमितेऽधिकाशयं यं योविश्वेशकृपयाकृतः कृतिमुदेसदा नौराज
लंदिनमणोरिवदीपिकाभिश्वंद्रोपलोरसलिलार्घ्यद्रवोदुराजः नारांनिधेरुदकतर्पणवतदश्चिरत्वदृतवान्भिरियमीशकृताकृतिस्ते सर्वेविश्वेश्वरार्पणा- १५३
मस्तु संवत १९ २६ मितिकारतिकसुदि ८ शुक्रवार लिखतं नाथुरामपारिकब्राह्मणो ७ ꣼ ꣼ भागकेगलिमो ७

१८४५